

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

І. В. Озерський

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Миколаїв – 2021

УДК 340.6(075.8)
О 46

Схвалено вченою радою Чорноморського національного університету імені Петра Могили (протокол № 5 від 26 лютого 2021 р.).

РЕЦЕНЗЕНТИ:

І. Охріменко, доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ, м. Київ);

Н. Харченко, доктор психологічних наук, професор (Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, м. Переяслав);

І. Магновський, доктор юридичних наук, доцент (Одеський державний університет внутрішніх справ, м. Одеса).

О 46

Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології : навч. посіб. / І. В. Озерський. – Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. – 300 с.

ISBN 978-966-336-417-9

У навчальному посібнику досліджені окремі питання удосконалення технології використання спеціальних психологічних знань у кримінальному, адміністративному, господарському та цивільному судочинствах України. Ґрунтуючись на наукових узагальненнях вчених – правознавців, філософів, соціологів, психологів, власних наукових розвідках, автор пропонує оригінальні ідеї бачення розв'язання низки складних, дискусійних, у теорії та практиці юридичної психології питань стосовно її оптимізації в різних сферах юрисдикційної діяльності, що й визначили актуальність та унікальність представленого навчального видання. Навчальний посібник підготовлено в межах навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології», що читається для магістрантів юридичного факультету Чорноморського національного університету імені Петра Могили та має стати основою для подальшого удосконалення професійної діяльності відповідних фахівців у галузі права й судової експертології.

Окремі положення представленого навчального посібника можуть бути використані під час проведення занять з навчальних дисциплін: «Кримінальний процес України», «Кримінальне право», «Адміністративний процес України», «Цивільне право», «Цивільний процес України», «Господарський процес України», «Психологія» та «Юридична конфліктологія» у закладах вищої освіти з підготовки здобувачів першого та другого рівнів вищої освіти з юридичною та психологічною спеціалізацією, а також у практичній діяльності працівників правоохоронних, судових органів України, експертів-психологів, медіаторів, аспірантів, докторантів та викладачів.

УДК 340.6(075.8)

ISBN 978-966-336-417-9

© Озерський І. В., 2021
© ЧНУ ім. Петра Могили, 2021

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ОСНОВНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У СФЕРІ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	6
ВСТУП	10
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»	11
1. Юридична психологія як галузь правничих наук.....	12
2. Психологічні особливості фахового спілкування в юридичній діяльності.....	26
3. Юридико-психологічна природа конфлікту в юридичній діяльності.....	35
4. Девіації психосексуального розвитку як підґрунтя до вчинення статевих злочинів.....	48
5. Психологічний контент рішень Європейського суду з прав людини.....	67
РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»	91
6. Використання та застосування спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційного процесу поза межами кримінальної юстиції.....	91
6.1. <i>Експертиза у галузі права як нова форма застосування спеціальних знань юридичного психолога</i>	91
6.2. <i>Використання та застосування спеціальних психологічних знань під час відшкодування моральної шкоди на прикладі наслідків, спричинених дорожньо-транспортною пригородою</i>	104
6.3. <i>Використання та застосування спеціальних психологічних знань під час ухвалення рішення щодо визначення місця проживання дитини</i>	123
7. Використання та застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.....	136
8. Використання спеціальних психологічних знань у медіаційних процедурах юрисдикційного процесу.....	156
РОЗДІЛ 3. ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»	183
9. Юридико-психологічний аналіз прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва.....	183
10. Юридико-психологічні особливості підтримання прокурором публічного обвинувачення.....	195

ПІСЛЯМОВА	213
ТЕСТОВИЙ ЗРІЗ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ТА САМОПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ ІЗ ЗАСВОЄННЯ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»	214
РЕКОМЕНДОВАНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ	232
ДОДАТКИ	236

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЄРДР	–	Єдиний реєстр досудових розслідувань.
США	–	Сполучені Штати Америки.
АВС	–	Альтернативне вирішення спорів.
ЄСПЛ	–	Європейський суд з прав людини.
ЄКПЛ	–	Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод.
ЗВО	–	Заклад вищої освіти.
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй.
ЄС	–	Європейський Союз.
ВССУ	–	Вищий Спеціалізований Суд України.
НАПУ	–	Національна академія прокуратури України.
НШСУ	–	Національна школа суддів України.
НАБУ	–	Національне антикорупційне бюро України.
СБУ	–	Служба безпеки України.
ГПУ	–	Генеральна прокуратура України.
ЗУ	–	Закон України.
СПЕ	–	Судово-психологічна експертиза.
ГО	–	Громадська організація.
КПК	–	Кримінальний процесуальний кодекс.
ЦПК	–	Цивільний процесуальний кодекс.
ГПК	–	Господарський процесуальний кодекс.
КАС	–	Кодекс адміністративного судочинства.
ЦК	–	Цивільний кодекс.
ГК	–	Господарський кодекс.
КК	–	Кримінальний кодекс.
ВР України	–	Верховна Рада України.
НДІ	–	Науково-дослідний інститут.
ВС	–	Верховний Суд.
КЦС ВС	–	Касаційний цивільний суд Верховного Суду.

ОСНОВНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Анкетний метод – у психології письмове (іноді усне) опитування значного кола осіб за певною схемою (анкетою), яке ставить за мету зібрати масовий (переважно орієнтовний), згодом статистично оброблений матеріал для вирішення деяких психологічних завдань.

Антипатія – почуття, яке характеризується неприязню, іноді навіть відразу до когось або до чогось.

Апатія – психічний стан людини, при якому виявляються індиферентність, байдужість, відсутність інтересу до навколишнього, пасивність.

Афект – відносно короткочасний і максимальний за інтенсивністю стан (лють, жах, відчай, екстаз тощо), під час якого знижується ступінь самовладання: дії та вчинки здійснюються за особливою емоційною логікою, а не за логікою розуму.

Бар'єр психологічний – мотив, що заважає виконанню певної діяльності або дії.

Бар'єр смисловий – непорозуміння між людьми, що є наслідком того, що одне й те саме явище має для них різний зміст.

Бесіда – спілкування (наприклад, з воїном) з метою зняти нервеве перенапруження, дістати необхідну інформацію.

Взаємодія – взаємний зв'язок предметів, явищ, обумовленість один одним, узгодженість дій.

Взаємодією слідчого з органами дізнання слід розуміти організований відповідно до чинних законів та підзаконних нормативних актів, психологічно обумовлений процес офіційного співробітництва шляхом доцільного поєднання методів і засобів, притаманних цим підрозділам, на основі взаємодопомоги і взаєморозуміння, з метою успішного вирішення завдань кримінального судочинства (За І. В. Озерським).

Взаємодопомога визначається нами як процес знайдення оптимальних шляхів розкриття і розслідування злочинів на основі взаємного обміну інформацією, силами, діями та засобами сприяння, що є в розпорядженні взаємодіючих підрозділів і регламентовані законом (За І. В. Озерським).

Взаєморозумінням слід розуміти сприймання зовнішніх ознак партнера у спілкуванні та зіставлення їх з його особистісними характеристиками, інтерпретацію на цій підставі його поведінки (За І. В. Озерським).

Відчуття – відображення мозком окремих властивостей або якостей предмета і явищ об'єктивного світу, а також станів організму під час безпосереднього впливу подразників на відповідні органи чуття.

Гнів – психічний стан людини, який проявляється у підвищенні процесів збудження кори головного мозку, спричинених деякими негативними чинниками.

Ейфорія – стан піднесеного настрою, безтурботності, радості, що не відповідає об'єктивним умовам.

Екссес – крайній прояв чогось, надмірність; порушення нормального перебігу явища або процесу.

Емоції – особлива форма психічного відбиття дійсності в людині чи тварині, що проявляється у вигляді задоволення або незадоволення, радості, печалі тощо.

Емоційна пам'ять – запам'ятовування та відтворення почуттів.

Емпатія – здатність людини розуміти переживання іншої людини, а також співчувати їй, співпереживати, співдіяти.

Єдність свідомості – об'єктивна влада людської свідомості, яка виявляється в об'єднувальній діяльності психічного апарату.

Загальна психологія – розділ психології, що вивчає найзагальніші закономірності психіки людини та методи їх дослідження.

Звичка – усталений спосіб поведінки, сформований внаслідок кількаразового повторення дії.

Індивід (неподільне) – окрема людина як особа, яку взято ізольовано із суспільства.

Інтелект – розум, загальна пізнавальна здатність, що визначає готовність до засвоєння, збереження, розвитку та використання знань, досвіду, а також до розумної поведінки у проблемних ситуаціях.

Казус – випадок, як правило, смішний і заплутаний.

Комунікабельність – здатність до спілкування з іншими людьми, товариськість, сумісність (здатність до спільної праці).

Конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, поглядів, спрямувань, крайнє загострення суперечностей, що призводить до боротьби.

Лідер – член групи, який у складних ситуаціях здатний суттєво впливати на поведінку решти учасників.

Меланхолік – тип темпераменту, що виявляється у високій чутливості, вразливості психіки, схильності до тривалих переживань, деякій відлюдкуватості, у хворобливому реагуванні на труднощі, невдачі, недостатній ініціативності тощо.

Намір – вольовий процес, який характеризується готовністю діяти у певному напрямі.

Настрій – відносно тривалий психічний стан душевної орієнтованості людини, в основі якого лежить емоція (позитивна чи негативна, але не нейтральна).

Особистість – конкретна людина, представник певного суспільства, колективу, який відрізняється індивідуальними біологічними та психологічними властивостями і займається якоюсь діяльністю.

Пам'ять – закріплення, збереження в мозку того, що відбувалося в минулому людини.

Перцепція – безпосереднє чуттєве (зорове, слухове, нюхове тощо) відбиття дійсності у відчуттях і сприйнятті.

Професійна підготовленість – ступінь відповідності сукупності знань, умінь і навичок спеціаліста заданим службовим функціям, які пов'язані з його професією (фахом).

Професійно-психологічна підготовка прокурорів – комплекс взаємопов'язаних заходів, які спрямовані на формування та розвиток у прокурорів психологічних якостей та станів, які відповідають вимогам оперативно-службової діяльності та забезпечують її ефективне виконання.

Профвідбір (професійний відбір) – система організаційних і методичних заходів щодо відбору людей для професійного навчання або певної трудової діяльності.

Психіка – здатність високоорганізованої матерії – мозку – відображати об'єктивну дійсність у формі відчуттів, уявлень, думок та інших суб'єктивних образів об'єктивного світу.

Психічні явища – усе різноманіття проявів суб'єктивного, психіки людини.

Психічний стан – певний, тимчасовий рівень цілісного функціонування психіки людини, що безпосередньо впливає на характер і ефективність діяльності особистості.

Психологія прокурорської діяльності – самостійний напрямок знань у галузі юридичної психології, що вивчає психологічні явища, механізми та закономірності, пов'язані з прокурорською діяльністю, реалізацією конституційних функцій органів прокуратури, психологічні аспекти особистості прокурора, поведінки та взаємодій у сфері правозастосування (За І. В. Озерським).

Сангвінік – тип темпераменту, який відрізняється рухливістю, рівноваженістю, силою нервових процесів.

Свідомість – найвищий рівень розвитку психіки і форма відбиття дійсності, що властиві тільки людині.

Спілкування – один з універсальних способів прояву групової форми буття людей, необхідний елемент їхньої групової діяльності.

Темперамент – властивості індивіда, що проявляються в особливостях динамічних характеристик психічної діяльності.

Уявлення – чуттєво-наочний образ предметів чи явищ дійсності, який зберігається і відтворюється у свідомості і за відсутності безпосереднього впливу самих предметів на органи чуття.

Флегматик – тип темпераменту, що характеризується врівноваженістю, рухомістю, але відносно високою силою нервових процесів, що в психологічному плані проявляється в уповільнених темпах психічних процесів, спокої, усталеності інтересів і прагнень людей з цим типом темпераменту.

Фрустрація – психічний стан, що розвивається через дію фрустратора – об'єктивних чи суб'єктивних труднощів, переборення яких неможливе чи ускладнене.

Характер – цілісна і стійка індивідуальна своєрідність людини.

Холерик – тип темпераменту, що характеризується швидкістю дій, сильними, швидко виникаючими почуттями, які яскраво виражаються в мові, жестах, міміці.

Чуттєвість – психофізіологічна функція аналізатора, яка відбиває його стан у вигляді суб'єктивних сигналів і переживань.

ВСТУП

Навчальний курс «Актуальні проблеми юридичної психології» належить до циклу правничих та психологічних дисциплін одночасно, засвоєння яких є необхідною умовою підготовки висококваліфікованих фахівців-юристів, оскільки правотворча, правозастосовна та правоохоронна діяльність передбачає необхідність виконання різноманітних соціальних і правових функцій, ефективна реалізація яких можлива за умов поглибленого вивчення здобувачами вищої освіти юридичних вишів і факультетів психологічних аспектів окремих правових явищ, умілого застосування цих знань у юридичній практиці.

Представлене навчальне видання складається з трьох змістових розділів: I розділ – Теоретичні засади навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології» – включає теми, які містять навчальний матеріал щодо основних проблемних положень юридичної психології як галузі, юридичної науки, що акумулює методи та прийоми означеної галузі, розкриваючи закономірності та генезу її розвитку в системі новітніх юридичних знань. II розділ – Прикладні засади навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології» – містить матеріал, що безпосередньо регламентує застосування загальних та спеціальних знань в юрисдикційному процесі України, як-то: цивільне, кримінальне, адміністративне та господарське процесуальне право України. III розділ – «Психологічні особливості окремих видів правозастосування» – охоплює своїм змістом окремі види правозастосування, що оптимізуються психологічним опосередкуванням у специфічних формах правовідносин, як-то: прокурорський нагляд, процесуальне керівництво та підтримання публічного обвинувачення.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»

Навчальна дисципліна «Актуальні проблеми юридичної психології» спрямована на професійну та практичну підготовку майбутнього юриста, а тому вивчає факти, закономірності та механізми людської психіки у сфері регульованих правом відносин, що визначаються інтегральною тріадою елементів «людина – право – суспільство». Спецкурс «Актуальні проблеми юридичної психології» передбачає перехід від загальних питань, що мають теоретико-методологічне значення, до аналізу та рекомендацій з кримінально-процесуальних, цивільних, адміністративних, господарських процесуальних і психологічних аспектів юридичної діяльності та підвищенню її ефективності у цілому.

Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми використання та застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі України присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема В. Андросюка, В. Барка, В. Беда, А. Дулова, М. Єнікеєва, І. Охріменка, В. Казміренка, Л. Казміренко, В. Коновалової, М. Костицького, В. Кощенця, М. Кроза, В. Марчака, О. Столяренка, В. Синьова, В. Шепітька, Г. Юхновця та ін., проте на сьогодні не можна стверджувати про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження означених питань у зв'язку з прийняттям нового кримінального процесуального кодексу України та внесенням відповідних змін до чинного законодавства. У зв'язку з наведеним є актуальною необхідність дослідження правових та психологічних аспектів використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі України. Дослідження цього напрямку належать до юридичної психології, зокрема, до її прикладних аспектів, орієнтованих на розв'язання актуальних проблем соціальних суб'єктів у сфері регульованих правом відносин, у тому числі – правоохоронної діяльності.

1. Юридична психологія як галузь правничих наук

Становлення юридичної психології як науки зумовлювалося тим, що її основні закономірності та часткові проблеми не могли бути пояснені на рівні загальнопсихологічних понять чи суто правових доктрин, а потребували розробки спеціалізованого методичного інструментарію вивчення та теоретичної розробки проблематики на межі юридичної і психологічної науки за принципом двоєдиної інтегрованості. **Історично** юридична психологія як дуальна (юридична та психологічна) наука пройшла та проходить свій розвиток у декілька етапів, а саме: *I – описовий (з давнини до початку XIX ст.); II – порівняльно-аналітичний (XIX ст.); III – природничо-науковий (початок XX ст.); IV – сучасний (з 60-х років XX ст.)* [1]. Юридична психологія – синтетична наука; своєю чергою, синтез наукового знання є об'єктивним процесом, що виявляється як залучення досягнень не лише юриспруденції та психології, а й філософії, соціології, політології, медицини і природознавства. Характер і темпи такої інтеграції «зумовлюють» юридична наука та юридична практика [2, с. 3–4, 15].

Отож, **юридична психологія** є комплексною науковою галуззю права та психології одночасно, предметом яких є закономірності та механізми психіки людини у сфері правовідносин і правової поведінки, а також розроблення нових і вдосконалення наявних технологій та методик, спрямованих на підвищення ефективності системи «людина – право». У свою чергу, методологічною основою юридичної психології є системно-структурний аналіз соціальних процесів, делінквентної поведінки, юрисдикційної діяльності у взаємозв'язку зі структурою та змістом правових норм [3].

Методологічними засадами юридичної психології як системи є чотири базисні елементи: загальнонаукові (фундаментальні) принципи, що визначають відправні положення у сфері людинознавства в цілому; принципи психології та права; методи, що використовуються для вирішення завдань юридичної психології; правові доктрини та психологічні концепції. Відтак, варто виокремити **напрями юридико-психологічних досліджень** [3]:

1. Здійснення історичного та концептуального аналізу вітчизняної та зарубіжної юридичної психології, сучасних тенденцій психологічного опосередкування суспільних правовідносин з метою розвитку її системи та структури, теорії та практичного застосування.

2. Розроблення теоретичних принципів і методологічних основ дослідження психологічних чинників делінквентної поведінки, правосвідомості правопорушників і її елементів; науково-практичних засад відповідних напрямів юридичної діяльності, пропозицій щодо їх нормативного регулювання.

3. Дослідження психологічного опосередкування окремих напрямів юрисдикційної діяльності, статусно-правових і соціально-рольових особливостей її учасників з метою розроблення науково-методичних рекомендацій щодо підвищення ефективності сучасної процесуальної практики.

4. Дослідження психологічних закономірностей і принципів пенітенціарної системи; ефективності впливу організаційно-правових, режимних і інших заходів на особистість засудженого; психологічних проблем профілактики рецидиву; опрацювання та впровадження відповідних рекомендацій.

5. Аналіз проблем удосконалення нормативно-управлінської, організаційної, навчально-виховної практики професіографії в юридичній діяльності; розроблення методик професійно-психологічної підготовки відповідних фахових напрямів, попередження й усунення професійної деформації юристів.

Отже, «Актуальні проблеми юридичної психології» – навчальний спецкурс, що вивчає проблемні аспекти юрисдикційної діяльності в її психологічному опосередкуванні та оптимізації.

Об'єктом навчального спецкурсу «Актуальні проблеми юридичної психології» є наявні проблеми юрисдикційної діяльності, опосередковані психологічним змістом в системі, визначеною інтегральною тріадою елементів «людина – право – суспільство».

Предметом навчального спецкурсу «Актуальні проблеми юридичної психології» є психологічно оптимізована юрисдикційна діяльність.

Зважаючи на важливість, нагальність та затребуваність спеціальних психологічних знань у професійній діяльності фахівців у галузі права, варто відзначити досвід Чорноморського національного університету імені Петра Могили, де до навчальної програми підготовки магістрів права уведено навчальну дисципліну «Актуальні проблеми юридичної психології» (Див. Тем. план).

«Актуальні проблеми юридичної психології»

Назви кредитів і тем	Кількість годин					
	денна форма					
	усього	у тому числі				
л		п	лаб.	інд.	с.р.	
1	2	3	4	5	6	7
Кредит 1. Теоретичні засади навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології»						
Тема 1. Юридична психологія як галузь правничих наук	11,5	2	2			7,5
Тема 2. Психологічні особливості фахового спілкування в юридичній діяльності	11,5	2	2			7,5
Тема 3. Юридіко-психологічна природа конфлікту	11,5	2	2			7,5
Тема 4. Психологічний контент рішень Європейського суду з прав людини	11,5	2	2			7,5
Разом за кредитом 1	46	8	8			30
Кредит 2. Прикладні засади навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології»						
Тема 5. Використання та застосування спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційного процесу поза межами кримінальної юстиції	11,5	2	2			7,5
Тема 6. Використання та застосування спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі	11,5	2	2			7,5
Разом за кредитом 2	23	4	4			15
Кредит 3. Психологічні особливості окремих видів правозастосування						
Тема 7. Юридіко-психологічний аналіз прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва	11,5	2	2			7,5
Тема 8. Юридіко-психологічні особливості підтримання прокурором публічного обвинувачення	9,5	1	1			7,5
Разом за кредитом 3	21	4	3			15
Усього годин	90	15	15			60

Завданням навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології» є: вивчення психологічних закономірностей та властивостей, що є важливими для юриста; вивчення психологічних методів і прийомів, що застосовуються в праві; оволодіння психологічними знаннями з метою їх застосування в юридичній діяльності; закріплення навиків самостійного вивчення і аналізу правозастосовної практики у частині її психологічного опосередкування.

Здобувачі вищої освіти під час вивчення навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології» отримують знання про: теоретико-методологічні засади та принципи юридичної психології у їх відображенні в правозастосовній діяльності; категорійно-понятійний апарат дисципліни, її специфіку та закономірності функціонування у

сфері суспільно-правових відносин та правової поведінки; психологічні особливості особистості правоохоронця (правозастосувача) та інших суб'єктів і учасників кримінального, цивільного та господарського судочинства; закономірності індивідуально- і соціально-психологічних явищ у юридичній діяльності; методи і прийоми психологічного впливу на об'єкти професійної діяльності; засоби та методи запобігання конфліктів у правоохоронній діяльності; закономірності професійного спілкування, в т. ч. під час взаємодії з працівниками інших підрозділів та органів; психологічні аспекти проведення слідчих дій; підстави призначення та порядок проведення судово-психологічної експертизи; управлінські аспекти правоохоронної діяльності; психологічні особливості особистості в процесі спільної діяльності (слідчий = прокурор = оперативний працівник), (слідчий = прокурор = криміналіст = адвокат), (прокурор, суддя, слідчий = спеціаліст-психолог чи/або експерт-психолог, юридичний психолог), (публічний обвинувач = учасники судового засідання).

Здобувачі вищої освіти під час вивчення навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології» отримують навички та вміння: складати психологічний портрет правопорушників з різною антисуспільною спрямованістю особистості; соціально-психологічно визначати статус окремих учасників процесуальної взаємодії; використовувати психологічні чинники ефективної текстуальної та мовної побудови обвинувальної промови; аналізувати психологічний стан об'єкта професійного впливу, вибору адекватних особистості та ситуації методів і прийомів впливу; аналізувати витоки конфлікту, їх профілактики і вирішення у професійній діяльності; аналізувати практичні ситуації прокурорсько-слідчої, експертно-криміналістичної та управлінської діяльності, визначення їх психологічних чинників; первинно діагностувати професійно значущі якості працівників основних фахових напрямів, визначення напрямів їх удосконалення; володіти методикою встановлення психологічного контакту, визначення і усунення психологічних бар'єрів; вміннями розуміння вербальних і невербальних чинників спілкування; визначати психологічні особливості слідчих, процесуальних дій, необхідності призначення судово-психологічної експертизи та формулювання запитань до психолога-експерта; особисто призначати та тлумачити судово-психологічну експертизу, у тому числі – комплексну.

Успішне опанування дисципліни «Актуальні проблеми юридичної психології» базується на знаннях, вміннях та навичках, отриманих студентами під час вивчення таких дисциплін: «Психологія», «Філософія права», «Теорія держави та права», «Конституційне право України»,

«Кримінальне право», «Криміналістика», «Кримінологія», «Судова психіатрія». «Цивільне право», «Цивільний процес» та ін. Отже, міждисциплінарні зв'язки визначаються інтегральним характером навчальної дисципліни, міждисциплінарним дискурсом; тісним зв'язком з комплексом базових та гуманітарних, а також юридичних дисциплін. Знання юридичної психології сприятимуть пізнанню студентами психічних явищ і закономірностей, які виникають у тих сферах діяльності, що регулюються нормами права.

Уже виходячи з самої термінологічної конструкції («юридична» та «психологія») можна виокремити її юридичну та психологічну сторону, що підтверджує двоєдиність інтегральної науки «юридичної психології». Відтак, «юридична психологія» як наука синтезує в собі юридичну та психологічну сторону будь-якого явища, процесу та уможливорює вживання терміна «юридична» (правові явища, процеси, норми, правила) та «психологія» (психологічні закономірності, явища, процеси), оскільки це не суперечитиме предмету означеної науки. Однак, варто підкреслити, що у кожному конкретному випадку поняттєва конструкція «юридична психологія» має іманентно-гнучкий, мігруючий зміст, оскільки вивчаючи особливості, закономірності, детермінанти чи засади будь-якої правничої діяльності чи іншого правового явища, вона безпосередньо залежить від мети, предмета та об'єкта [4; 5; 6; 7; 8], що досліджується.

Отже, на нашу думку, «юридичну психологію» варто розглядати як повноцінну юридичну науку, а якщо ще сміливіше – то і як галузь права. Про означене свідчить її назва як науки, навчального курсу, дисципліни, формули спеціальності за науковим ступенем з юридичних наук та використання здобутків юридичної психології у правничій практиці (*наприклад: судово-психологічна експертиза, психологічна консультація, психологічна допомога, юридичний психолог як експерт у галузі права тощо*). Так якщо зважати на особливості особи експерта з питань права, експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, з урахуванням предмета експертизи, то проаналізувавши «Перелік наукових спеціальностей» затвердженим наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (2011 р.) [9], за якими проводиться захист дисертацій, можна дійти висновку, що в юрисдикційному процесі (адміністративному, цивільному та господарському) в статусі експерта в галузі права чи спеціаліста в розумінні КПК, ЦПК, КАС, ГПК України може виступати юридичний психолог з науковим ступенем доктора, кандидата (*доктора філософії*) юридичних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Юридична психологія».

Саме такий підхід до застосування знань юридичного психолога (як *експерта у галузі права*) може знадобитися у питаннях, що стосуються «використання аналогії права» в конкретних складних правових ситуаціях (ст. 114 ЦПК України, ст. 112 КАС України, ст. 108 ГПК України), котрі виникають із загальних засад законодавства та мають юридико-психологічний зміст (*наприклад, таких як: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини, справедливість, добросовісність та розумність тощо*). Більш того, таким чином можна обійти правову колізію, що склалася в оновлених цивільному, господарському та кодексі адміністративного судочинства, де в ст. 102 ЦПК України, ст. 101 КАС України, ст. 98 ГПК України, вписано, що «предметом висновку експерта не можуть бути питання права». Як слушно відзначила О. Колотова, дослідження основних засад теорії прогалин у праві та шляхів їх подолання доцільно проводити на основі інтегративного праворозуміння, що включає в себе теоретично та практично обґрунтовані положення психологічної концепції праворозуміння [10, с. 6]. Таку позицію авторка обґрунтовує тим, що правозастосовна практика у разі виявлення та подолання прогалин у праві ґрунтується, окрім іншого, на психологічних здібностях самого суб'єкта правозастосування [10, с. 11].

Отож, потреби юриспруденції у психологічному, знанні на думку академіка В. Костицького, визначають виникнення юридичної психології, котра є одночасно і юридичною, і психологічною наукою, що аналізує психологічні особливості застосування права. «Виникнення такої інтегративної науки, – пише вчений, – одночасно стимулює розвиток і вдосконалення знання, як психологічного, так і юридичного» [11, с. 19–20]. Подібну позицію відстоює і академік В. Коновалова, яка окреслює юридичну психологію як науку, що виникла на стику загальної психології та окремих галузей права, а відтак має своїм предметом вивчення психологічних закономірностей осіб, що вступають у сферу судочинства [12, с. 168].

Взаємовплив та інтеграція на стику права та психології виявляється на трьох рівнях: застосування психологічного знання у юридичній діяльності в чистому (первинному) вигляді; використання трансформованих психологічних знань; синтез психологічних та юридичних знань. **Перший рівень** – це безпосереднє використання психологічних знань як методу експертно-психологічних оцінок в юрисдикційній діяльності. При цьому психолог виступає в ролі експерта, спеціаліста або консультанта в кримінальному, цивільному, адміністративному чи господарському процесі або на стадії виконання покарання чи інших заходів правового впливу.

Другий рівень – це розгалуження, уточнення, удосконалення юридичних понять та інститутів за рахунок залучення психологічних категорій, а також застосування правниками психологічних методів у наукових дослідженнях або правозастосовній, правоохоронній, профілактичній та іншій юридичній практиці, використання даних психології в оперативно-розшуковій і процесуальній діяльності, розслідуванні злочинів, виправленні і перевихованні правопорушників, професійному відборі, розстановці, адаптації і підборі тощо. При цьому уточнюються такі поняття, як «правова свідомість», «провина», «осудність», «дієздатність», «воля», «мотив», «правопорушник» тощо. Лише юридична психологія, на слухну думку академіка М. Костицького, може зрев'язувати низку наведених та інших архаїчних понять юриспруденції, замінивши їх на сучасні та адекватні [13, с. 5–16, с. 14]. Для прикладу, проаналізуємо з позицій вищезгаданого другого рівня ст. 17 КПК України (назва – «Презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини»). Як відомо, відповідно до ст. 17 КПК України особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у порядку, передбаченому КПК України, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав чинності. Більш того, у частині другій означеної статті виписано, що «ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення і має бути виправданим, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза розумним сумнівом». Саме тому законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням (*Постанова ВС у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду від 4 липня 2018 року у справі № 688/788/15-к, провадження № 51-597км17, ЄДРСР/№ 75286445*).

Як роз'яснив Верховний Суд, обвинувальний вирок може бути постановлений судом лише в тому випадку, коли вина обвинуваченої особи доведена поза розумним сумнівом. Тобто, дотримуючись засади змагальності та виконуючи свій професійний обов'язок, передбачений ст. 92 КПК України, обвинувачення має довести перед судом за допомогою належних, допустимих та достовірних доказів, що існує єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити факти, встановлені в суді, а саме – винуватість особи у вчиненні

кримінального правопорушення, щодо якого їй пред'явлено обвинувачення (постанова від 12.06.2018 року у справі № 712/13361/15) [14]. Так, у постанові Верховного Суду від 3 лютого 2021 р., №761/7897/18, наголошено, що якщо доводи захисту не можуть бути спростовані, це свідчить про існування розумного сумніву в доведеності винуватості особи. Законодавець вимагає, щоб будь-який обґрунтований сумнів у тій версії події, яку надало обвинувачення, був спростований фактами, встановленими на підставі допустимих доказів, і єдина версія, якою розумна і безстороння людина може пояснити всю сукупність фактів, установлених у суді, – є та версія подій, яка дає підстави для визнання особи винною за пред'явленим обвинуваченням (див. постанови ВС від 4.07.2018 у справі №688/788/15-к, від 8.10.2019 у справі №195/1563/16-к, від 21.01.2020 у справі №754/17019/17, від 16.09.2020 у справі №760/23459/17 та ін.).

Втім, виникає питання щодо доктринального розуміння й тлумачення юридико-психологічної термінологічної конструкції «поза розумним сумнівом» та доречність її використання в правничій науці та практиці, оскільки остання виглядає абсурдною навіть в аспекті її свідомого сприйняття. Адже, як слушно відзначив Є. Морозов, посилаючись на рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Irelandv. the United Kingdom), п. 161, Series A, заява № 25), наявність сумнівів не узгоджується із стандартом доказування «поза розумним сумнівом», який застосовується під час оцінки доказів, а такі докази можуть «впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростованих презумпцій факту» [15].

Більш того, термінологічна конструкція «поза розумним сумнівом» як елемент доведення «чогось», «кимось», для самих же суб'єктів юрисдикційного процесу, первинно сприймається як оціночне судження. У цьому разі доречно згадати ч. 2 ст. 30 Закону України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XII, де під оціночними судженнями розуміються висловлювання, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів (вживання гіпербол, алегорій, сатири). Оціночні судження не підлягають спростуванню та їх правдивість не доводиться [16]. І така обставина цілком ймовірна та має місце в кримінальному процесі, оскільки сторона обвинувачення у разі доведення винуватості особи поза розумним сумнівом допускає оціночні висловлювання, котрі не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання

мовно-стилістичних засобів пересічної особи (потерпілого, неповнолітнього потерпілого, їх представників тощо, та як винятку навіть прокурора чи адвоката) на відміну від фахівця в галузі права.

Термінологічна конструкція «поза розумним сумнівом» узагалі позбавлена адекватного розуміння учасником кримінально-процесуальних відносин, оскільки саме словосполучення «поза розумним» одразу наштовхує на думку про відсутність чогось розумного, виглядаючи при цьому провокаційно у сенсі допустимості абсурду поза межами раціонального, чи навіть його цілковитого сприйняття відповідним суб'єктом. Як може щось існувати поза розумом чи його розумним сумнівом? Скажімо, особа реально спостерігала факт вчинення кримінального правопорушення стосовно іншої особи, але інших доказів (відеозапису, фотофіксації, аудіофіксації, документів тощо) окрім зорового чи слухового сприйняття події злочину в останньої немає. Отож, таке зорове чи слухове сприйняття події злочину є ніщо інше, як іманентна для особистості форма пізнання дійсності.

Однак, така форма пізнання дійсності особою події злочину може сприйматися суддею, адвокатом, іншим учасником чи стороною в судовому процесі лише з позицій сумніву як загальні поняття без підтвердження цього факту іншими доказами в їх сукупності. Тож виходить, що у чистому вигляді юридична наука та практика критично розділяє розуміння термінологічної конструкції «поза розумним сумнівом» на загальні поняття, які сприймаються як сумнівні, та на певні форми пізнання дійсності у вигляді конкретних, підтверджених доказів. У цьому разі ми дотримуємося позицій представників концептуалізму як напрямку схоластичної філософії, які вважають, що загальні поняття не існують поза розумом суб'єкта, а є особливими формами пізнання дійсності [17]. Подібної позиції дотримується А. Камю у філософському творі «Міф про Сізіфа», де мислитель наголошує, що поза людським розумом абсурд не може існувати, бо сам по собі світ не має сенсу, оскільки сенсу надає йому людський розум. Людина, яка усвідомила абсурд, на думку автора твору, вже навіки від нього залежна [18].

Мабуть, небезпідставно Верховний суд США відмовився від тлумачення стандарту доказування «поза розумним сумнівом». Як зазначає американський учений Т. Мулрін, ні англійцям, ні канадцям, ні австралійцям досі не вдалося виробити такої дефініції, яка б не була піддана критиці з боку власної судової системи [19]. На слушну думку А. Степаненко, стандарт доказування «поза розумним сумнівом» хоча й не суперечить концепції внутрішнього переконання, але дещо формалізує його психологічний аспект, іншими словами – суб'єктивну

складову внутрішнього переконання [20, с. 12, 15], а відтак потребує експертної оцінки фахівцем – юридичним психологом з позицій дослідження (виявлення) так званого «пороку волі».

«Порок волі» в психологічному аспекті тлумачення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» відображений у вигляді нездатності особою сповна усвідомлювати значення своїх дій та сповна свідомо керувати ними. Для визначення (виявлення) «пороку волі» психологу необхідно проаналізувати особистісні властивості особистості, особливості протікання психічних процесів, емоційний стан на момент прийняття рішення, вплив ситуаційних факторів на прийняття рішення та наслідки такого впливу [21]. Саме на встановлення таких психологічних обставин і спрямоване експертне психологічне дослідження «пороку волі». Завданням психологічного дослідження у цьому разі є встановлення того, чи було волевиявлення вільним, які фактори вплинули на вільне волевиявлення, які обставини передували вчиненню правочину та могли вплинути на емоційний стан особи та в якій мірі, чи властиві людині певні особливості інтелектуальної, емоційної та волевої сфери, які могли вплинути на прийняття рішення в конкретній ситуації, чи було рішення адекватним ситуації, тощо [21].

Тому, підтримуючи наукову позицію А. Безносюка, вважаємо, що пошук ідеального та юридично коректного визначення стандарту доказування «поза розумним сумнівом» є абсурдним. Це зумовлено, як зауважив автор, «тим, що: по-перше, це поняття є оціночним, а тому складне для визначення; по-друге, наявність такого визначення у законі не гарантуватиме його правильне застосування; по-третє, емпіричні спостереження не демонструють потреби його визначення; по-четверте, відсутність законодавчого визначення стандарту допускає можливість його розвитку разом зі стандартами суспільства, що змінюються» [22, с. 27].

Натомість *третьої рівень* взаємодії психології і юриспруденції має більш виражений, ніж два попередні, двосторонній характер. Потреба юриспруденції у психологічному знанні спричинила виникнення юридичної психології, яка є наукою водночас і психологічною, і юридичною [23, с. 23]. Виникнення такої науки стимулює розвиток і вдосконалення як психологічного, так і юридичного знання [1].

Означене вище цілком логічно підтверджується «Переліком наукових спеціальностей», затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту [9], де «юридична психологія» віднесена до галузі юридичної науки, за якою присуджується науковий ступінь з юридичних наук, та має власний науковий шифр 19.00.06. Також варто

навести такий нормативний документ, як «Паспорти спеціальностей», затверджений Президією ВАК України (2008 р.) [24], де в першому розділі «юридична психологія» представлена за формулою спеціальності як галузь юридичної науки, предметом якої є закономірності та механізми психіки людини у сфері правовідносин і правової поведінки, а також розроблення нових і вдосконалення наявних технологій, спрямованих на підвищення ефективності системи «людина – право», а методологічною основою юридичної психології визначено системно-структурний аналіз соціальних процесів, делінквентної поведінки, юрисдикційної діяльності у взаємозв'язку зі структурою та змістом правових норм.

Також статус «юридичного психолога» у збереженому формулюванні наведено в Постанові КЦС ВС від 23 грудня 2020 року по справі № 712/11527/17 (провадження № 61-18882св19), де зазначається: «У висновку спеціаліста за результатами проведення психологічного дослідження від 18 червня 2019 року № 04/19, виконаному юридичним психологом вищої категорії, зазначено, що для малолітнього віку дитини вкрай необхідним є контакт з матір'ю незалежно від статі» [25]. Якраз наведена у рішенні суду термінологічна конструкція «юридичним психологом вищої категорії», доводить абсолютність віднесення «юридичної психології» як галузі права та повне визнання цього судовою практикою. Більш того, уживання судом термінологічної конструкції «вища категорія» свідчить про спеціальні вимоги до статусу саме «юридичного», тобто визначенням цього у відповідному документі про здобуту освіту чи у декількох документах про освіту в їх поєднанні за спеціальностями «право» та «психологія». Для прикладу, визначення статусу юридичного психолога у відповідному документі про здобуту освіту може відображатися у дипломі кандидата (*доктора філософії*) психологічних чи юридичних наук, а так само і доктора психологічних чи юридичних наук за спеціальністю 19.00.06 – «юридична психологія» чи записом «юридичний психолог» в сертифікаті (посвідченні) курсів підвищення кваліфікації або іншої форми спеціалізованої програми підготовки означеного фахівця. Щодо розуміння статусу «юридичний психолог» у поєднанні спеціальностей «право» + «психологія», то для цього фахівцю необхідно мати вищу освіту (*з них обов'язкову одну рівня «магістр»*) та довести це у юрисдикційному процесі шляхом надання засвідчених копій чи оригіналів документів про вищу освіту за спеціальністю «право» та «психологія».

Більш того, у другому розділі згаданого вище нормативного документа «Паспорти спеціальностей» (2008 р.) [24] чітко окреслені

напрями досліджень юридичної психології, серед яких виокремлено: здійснення історичного та концептуального аналізу вітчизняної та зарубіжної юридичної психології, сучасних тенденцій психологічного опосередкування суспільних правовідносин з метою розвитку її системи та структури, теорії та практичного застосування; розроблення теоретичних принципів і методологічних основ дослідження психологічних чинників делінквентної поведінки, правосвідомості правопорушників і її елементів; науково-практичних засад відповідних напрямів юридичної діяльності, пропозицій щодо їх нормативного регулювання; дослідження психологічного опосередкування окремих напрямів юрисдикційної діяльності, статусно-правових і соціально-рольових особливостей її учасників з метою розроблення науково-методичних рекомендацій щодо підвищення ефективності сучасної процесуальної практики; дослідження психологічних закономірностей і принципів пенітенціарної системи; ефективності впливу організаційно-правових, режимних та інших заходів на особистість засудженого; розроблення методик професійно-психологічної підготовки відповідних фахових напрямів, попередження й усунення професійної деформації юристів.

Щодо розуміння «юридична психології» як навчальної дисципліни, то вона частіше представлена окремим спеціалізованим курсом, який вивчається майбутніми фахівцями в галузі права та досліджує закономірності і механізми психічної діяльності людей у сфері регульованих правом відносин [26, с. 5]. Саме тому «юридична психологія» як навчальна дисципліна передбачає перехід від загальних питань, що мають теоретико-методологічне значення, до аналізу та рекомендацій з кримінальних, цивільних, господарських, адміністративних процесуальних та навіть матеріальних аспектів права в професійній діяльності майбутнього юриста.

У свою чергу, міждисциплінарні зв'язки «юридичної психології» визначаються інтегральним характером навчальної дисципліни, міждисциплінарним дискурсом та тісним зв'язком правничих дисциплін. Вивчення юридичної психології передбачає використання знань з кримінально-правових та навчальних дисциплін поза межами кримінальної юстиції (цивільне, господарське, адміністративне право і процес). Тож, знання з юридичної психології сприяють пізнанню здобувачами вищої юридичної освіти психічних явищ і закономірностей, які виникають у тих сферах діяльності, що регулюються нормами права.

Список використаних джерел:

1. Юридична психологія : підруч. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв ; за ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Ін юре, 2000. 351 с.
2. Костицький М. В. Завдання юридичної психології. *Юридична психологія та педагогіка*. 2008. № 1 (3). С. 3–21.
3. 05.053.01-паспорт спеціалізації. *Вісник Асоціації докторів філософії України*. Львів, 2020. Вип. 2. URL: <http://aphd.ua/0505301/>.
4. Цепін М. Й. Обмежена осудність осіб із психопатичними розладами : юридико-психологічна характеристика : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2007. 175 с.
5. Гребенюк М. О. Юридико-психологічні засади розслідування злочинів, вчинених із особливою жорстокістю : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2009. 200 с.
6. Федіна А. В. Юридико-психологічні особливості попереднього розгляду справ суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 224 с.
7. Культенко О. В. Юридико-психологічний зміст та детермінанти професійної діяльності працівників центрального бюро Інтерполу в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 233 с.
8. Браверман С. О. Юридико-психологічні засади процесуального інтерв'ю у кримінальному провадженні щодо корупційних злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2020. 241 с.
9. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 14.09.2011 р., № 1057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11т>. (дата звернення: 12.03.2020).
10. Колотова О. В. Прогаляни у праві та шляхи їх подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
11. Костицький М. В. Введение в юридическую психологию : методологические и теоретические проблемы. Київ : Высшая школа, 1990. 259 с.
12. Коновалова В. О. Юридична психологія : проблеми інтеграції. *Вісник Академії правових наук України*. Харків. 2004. № 2 (37). С. 168–174.
13. Костицький М. В. Наукознавчий підхід до структури юридичної психології як науки. *Юридична психологія*. 2016. № 1 (18). С. 3–21.
14. ВС роз'яснив, що означає доведеність вини особи поза розумним сумнівом. URL: https://ukrainepravo.com/law-practice/practice_court/vs-poynasnyvshcho-oznachaye-dovedenist-vynu-osoby-pza-. (дата звернення: 12.12.2020).
15. Морозов Є. Верховний суд: винуватість повинна бути доведена поза розумним сумнівом. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/30597>.
16. Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 № 2657-XI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>. (дата звернення: 12.12.2020).
17. Концептуалізм. URL: <https://goroh.pp.ua/%D1%82%D0%BB%D1%83%D0%>.
18. Камю А. Міф про Сізіфа. *Український переклад. О. Жупанський*. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kamiu_Alber/Mif_pro_Sizifa.pdf.
19. Mulrine Thomas V. Reasonable Doubt: How in the World Is It Defined? *Mulrine. American University International Law Review*. 1997. V. 12. № 1. P. 225.

20. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса. 21 с.

21. Регламент комісії з питань психологічних експертиз асоціації психологів України. URL: <http://Association.com.ua/association-activity/psikhologichna-ekspertiza/item/153-%d1%80%d0%b5%d0%b3%d0%bb%d0%b0%d0%bc%d0>. (дата звернення: 12.03.2020).

22. Безносок А. М. Доведеність поза розумним сумнівом та достовірність як стандарти доказування у кримінальному процесі України. *Судова апеляція*. 2014. № 3. С. 23–28.

23. Костицький М. В. Трансформація назви науки, що забезпечує психологічну сторону юридичної діяльності. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2008. № 5. С. 23–29.

24. Паспорти спеціальностей : Постанова Президії ВАК України від 08.10.2008 р., № 45-06/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v45_6330-08. (дата звернення: 12.03.2020).

25. Постанова КЦС ВС від 23 грудня 2020 року по справі № 712/11527/17 (провадження № 61-18882св19). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93835748>. (дата звернення: 12.01.2021).

26. Юридична психологія. Метод. вказівки до семінар. занять та самост. роботи для підготовки магістрів за спец. 081 «Право» / уклад.: М. Б. Головка. Чернігів : Чернігівський нац. технол. ун-т, 2018. 53 с.

2. Психологічні особливості фахового спілкування в юридичній діяльності

Зміст та засоби професійного спілкування фахівців-правників визначаються покладеними на них функціями, контингентом осіб, що становлять професійний інтерес, їх правовим (спеціальним) статусом у структурі суспільних взаємин та належністю до тієї чи іншої соціальної групи. Враховуючи складність професійного спілкування фахівців у галузі права як соціально-психологічного процесу, визначимо його основні функції: комунікативна, перцептивна та інтерактивна. *Комунікативна функція* – це обмін інформацією між фахівцями в галузі права та іншими суб'єктами професійної діяльності, у тому числі з особами, котрі становлять професійний інтерес. Наприклад, в суді такий обмін інформацією здійснюється між прокурором і суддею, прокурором і адвокатом, прокурором – обвинуваченим, прокурором – іншими учасниками судового процесу.

Перцептивна функція означає процес сприймання один одного фахівцями в галузі права та іншими суб'єктами професійної діяльності, у тому числі з особами, котрі становлять професійний інтерес та встановлення на цій основі взаєморозуміння з метою ефективного вирішення професійних завдань. У свою чергу, *інтерактивна функція* полягає в організації взаємодії між фахівцями в галузі права, працівниками правоохоронних органів та іншими особами, залученими в юрисдикційний процес, що полягає в обміні не тільки знаннями, досвідом, ідеями, а й діями, вчинками (прокурор – адвокат, прокурор – суд, потерпілий – підозрюваний, позивач – відповідач, експерт у галузі права – юридичної психології – прокурор – адвокат – суд – потерпілий – підозрюваний, тощо).

Ось, наприклад, спілкування прокурора в суді набуває різних форм, так під час оголошення прокурором обвинувальної промови (Див. п. 2.1.) воно є монологічним, безпосереднім, в дебатах – полілогічним, судовому слідстві – частіше діалогічним. Професійне спілкування фахівців у галузі права – це, насамперед, процес взаємної активності: інформація не тільки передається, а й формується, уточнюється, розвивається, при цьому передбачається, що у відповідь на надану інформацію буде отримано нову. По-друге, фахівці у галузі права впливають один на одного та на осіб, котрі становлять професійний інтерес з тією чи іншою метою, а відтак виникають певні взаємини. По-третє, обмін інформацією фахівців у галузі права можливий лише за умови, що суб'єкти перцептивно розуміють один одного, тобто

однаково сприймають значення слів, що промовляються (яскраво це виражено у судовому процесі, а саме – у частині дебатів, судового слідства).

Зрозуміло, що аспект професійної діяльності фахівців у галузі права законодавчо в повному обсязі не забезпечений, оскільки неможливо регламентувати весь спектр фахового спілкування, як неможливо визначити, який саме метод чи мовний прийом доцільніше використовувати в конкретній ситуації. Вони (методи та прийоми) визначаються складною взаємодією щонайменше трьох чинників: особливостями особистості фахівця в галузі права, об'єкта професійної діяльності та службової ситуації. Водночас, оволодіння мистецтвом розуміти людей та керувати їх поведінкою забезпечить зростання професійної майстерності фахівців у галузі права, діяльність котрих неминуче пов'язана зі спілкуванням у різних формах його прояву.

Основним засобом і умовою діяльності фахівців у галузі права в юрисдикційній діяльності є професійне спілкування. Так активність і зацікавленість сторін у фаховому спілкуванні може розрізнятися у різних учасників юрисдикційного процесу. У практиці професійної діяльності фахівців у галузі права вона здебільшого одностороння, наприклад, ініціатива виходить від самого прокурора, однак об'єкт оперативного інтересу при цьому лишається пасивним або ж протидіє (приховано чи відкрито) встановленню будь-яких взаємин. Але через це він не перестає бути учасником професійного спілкування. Таке ствердження не применшує ролі наступальності в професійному спілкуванні фахівців у галузі права, враховуючи реалізацію в юрисдикційному процесі принципу змагальності та диспозитивності.

Навпаки, професійна майстерність фахівців у галузі права виявляється саме в тих випадках, коли необхідно встановити психологічний контакт із особою, яка не схильна до спілкування, здійснити психологічний вплив і отримати важливу процесуальну інформацію, особливо це проявляється в тенетах юрисдикційного процесу. Для отримання такої інформації фахівцю у галузі права слід оволодіти відповідними методами отримання інформації про особу, що становить професійний інтерес, а саме: *спостереження та бесіди (реалізується у формі різновидів допиту)*.

Вищезазначене дозволяє надати власне визначення професійного спілкування фахівців-правників як *складного багатопланового процесу встановлення і розвитку контактів між собою та суб'єктами професійної діяльності, що зумовлений потребами виконання поставлених завдань і включає обмін інформацією, сприймання її розуміння іншого комуніканта, вироблення єдиної стратегії взаємодії; взаємодія*

фахівців у галузі права, спрямована на зміни у стані, поведінці та особистісно-сміслових особливостях осіб, котрі становлять професійний інтерес.

Професійно-комунікативні здібності, на думку Т. Розової, є комплексом індивідуально-психологічних особливостей, що забезпечують професійно спрямовану здатність особистості до активного та ефективного (оптимального) спілкування, передавання та адекватного сприйняття інформації, організації взаємодії з іншими людьми, адекватного розуміння себе та своєї поведінки, розуміння партнерів у спілкуванні та їх поведінки, що виступає необхідною умовою подальшої успішної професійної діяльності [1, с. 16], у нашому випадку прокурорського працівника. Комунікативність (комунікабельність), як зазначає А. Дулов, може бути віднесена до однієї з основних властивостей людини, що суттєво полегшує процес встановлення соціальних зв'язків [2, с. 91]. З позицій Ю. Трофімова, комунікабельність не менш важлива, аніж професійна підготовка [3, с. 493].

Спілкування, на думку вченого, передбачає природну привабливість, душевну чуйність, притягувальну силу простоти. Якщо фахівець в галузі права – комунікабельна людина, то він, як правило, легко вступає в контакт. Відтак, спілкування виступає як відкрита і рухлива система, що забезпечує можливість розподілу і перерозподілу функцій між його учасниками, зміни ролей у процесі вирішення професійних завдань, взаємодопомоги (чи протидії), взаємокорекції, контролю, компетенції тощо.

Основними особливостями судової промови порівняно з іншими видами ораторського мистецтва, на думку деяких вчених, є: офіційний (публічний) характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови [4]. Отож, промова та мова фахівців-правників має бути намальована голосом та красномовністю, адже одна людина може гучно кричати, але її ніхто не почує навіть поряд, а інша може промовляти щось пошепки, однак її почує весь світ. Слід зауважити, що основним і важливим під час проголошення публічної промови є так званий ефект прийнятності (доступності). Зазвичай його розглядають у трьох аспектах: технічному, емоційному та смислому. Технічний аспект включає в себе усунення «бар'єрів» мови, це: неправильні наголоси, наявність слів паразитів, неграмотних зворотів, неясність, нечіткість виголошення аж до виражених логопедичних дефектів, незвична манера розмови.

Прикладом незвичайної манери говорити може бути промова оратора, який нібито ловить губами повітря і у зв'язку з цим виглядає

комічним. Такому оратору необхідно тренувати дихання. Під час побудови фрази необхідно враховувати, що фраза, яка складається не більш ніж з 10–13 слів, сприймається найкраще, з 13–19 – добре, з 19–25 – задовільно, 25–30 слів – складно; фраза, яка нараховує більше 30 слів, практично не сприймається. У зв'язку з цим рекомендують віддавати перевагу коротким реченням. «Кожна нова думка потребує нового речення», – наголошує давнє правило точності, ясності та зрозумілості мови [5]. Також вважається, що у формульовані фрази необхідно включати більше активних дієслів і менше прикметників і пасивних іменників. У них виникає потреба тільки в тому випадку, коли важливо підкреслити особливі властивості предмета. У ролі «прикраси» вони не приносять належного ефекту і лише роблять мовлення складним [5].

У культуру мовлення входить вибір влучного слова в потрібний момент. Слова повинні вплітатися у мовлення легко, а не хаотично відшукуватися у пам'яті. Це іноді (23 % випадків) трапляється у прокурорів під час виголошення обвинувальної промови. В мовленні слід більше вживати «прости», побутові слова, не роблячи біднішою при цьому свою мову. «Я йду...» звучить краще, ніж «я відправляюсь чи вирушаю...». Тому для формування навичок вибору правильного слова і ефективності впливу рекомендують хоча б іноді брати синонімічний словник, відшукувати в ньому точні слова або невідомі вам чи відомі, але не згадані вчасно. Без сумніву, дуже важливо, що особа читає, бо не кожний читач поповнює свій словниковий запас. І останнє, про що необхідно згадати, – це штампи, «модні слова» і сленг. Від них у публічних виступах слід відмовитись повністю.

До емоційного аспекту слід віднести, в першу чергу, хвилювання перед публічним виступом, яке властиве навіть для дуже досвідчених ораторів, бо залишатись абсолютне безпристрасним неможливо, особливо прокурорському працівнику, якому часто доводиться стикатись з негативними сторонами життя суспільства. Емоційний стан людини може істотно вплинути на його мовлення: можуть з'явитися м'язові стиснення, навіть до спазмів мовленнєвої мускулатури, чи навпаки – емоціональне збудження, під час якого змінюється більшість параметрів мовлення (його швидкість, гучність, середня тривалість уривків, які вимовляються без пауз, час відповіді, різноманітність слів, кількість жестів, помилок, обмовок, тон мовлення і модуляція голосу). На жаль, багато людей не замислюються над власною інтонацією, і дарма. Інтонація і паузи сприяють прирощуванню інформації до 10–15 %, що впливає з особливостями сприйняття. У психічному процесі сприйняття у слухачів під час надання слову чи фразі тональності, як

правило, викликаються певні асоціації і припущення, що призводить до інформаційного нарощування тексту того, хто виступає. Цей процес може бути зі знаком мінус. Все залежить від того, які асоціації викликає інформація [5].

Мовлення повинне бути достатньо експресивним (емоційно напруженим) – не слід стояти не рухаючись, корисно використовувати жестикуляцію, те ж саме стосується і міміки – застигле обличчя оратора не викликає довіри і залишає враження напруженості. Факторами прояву невербальної комунікації є поза, міміка, жести, мікроруки кінцівок (особливо рук), зміна тембру голосу, кольору шкіри. В діалозі з опонентом і під час виступу з обвинувальною промовою для оратора важливо, використовуючи спостереження за цими невербальними проявами, підтримувати так званий «зворотний зв'язок», тобто контролювати наявність чи відсутність контакту, наявність «емоційного резонансу» як наслідку своєї репліки, тези. Це необхідно, в першу чергу, для контролю за станом аудиторії, і в необхідних випадках – для корегування виступу.

Загальновідомі правила промови: виголошувати промову слід в розміреному темпі, говорити голосно, але не переходити на крик. Емоційний компонент промови розглядається як і з точки зору розслаблення і зняття емоційної напруги в аудиторії. Досягається це за допомогою гумору, чим більше слухач включений у комунікативний процес, чим напруженіше цей процес відбувається, тим більше доводиться зусиль по самоорганізації своєї невимушеної уваги (тобто уваги, яка здійснюється за допомогою вольового зусилля). Необхідно враховувати, що зберегати стійку невимушену увагу найбільш підготовлений слухач може близько 20 хвилин, а потім відбувається коливання уваги на якийсь проміжок часу. Як правило, цей проміжок часу триває не більше 2 хвилин, але в цей час людина не сприймає інформацію.

В умовах, наприклад, судового процесу це може бути істотною перешкодою до адекватного сприйняття інформації прокурора-обвинувача. Темп мовлення необхідно диференціювати залежно від інформації та контингенту слухачів. Необхідно враховувати темпераменти людей, їх підготовленість до сприйняття конкретної інформації, їх особисту зацікавленість в ній, настрої аудиторії, здатність її працювати в певному інформаційному полі, а також слід вміти майстерно пропонувати їй необхідний в кожному конкретному випадку адекватний режим засвоєння інформації. У цьому разі слід виокремити такі *ефективні риторично-психологічні прийоми підтримання*

(*зосередження*) *уваги* учасників судового процесу, а саме: ефект аргументації, ефект квантового викиду інформації та ефект дисперсії.

Ефект аргументації – це логіка виступу. Але якщо логіка – це внутрішньоструктурна організація промови, то її зовнішньою стороною виступає *теоретична* та *емпірична* аргументація. До теоретичної аргументації відносяться наукові положення, концепції, гіпотетичні роздуми. До емпіричної відносять конкретний об'єктивний факт, цифрові показники, статистичні дані. Коли майстерно використовуються обидва види інформації, тоді синхронно вмикається в «роботу» і повсякденна, і теоретична свідомість, що сприяє дієвому оволодінню інформацією.

Ефект квантового викиду інформації. Одним з ефективних риторичних прийомів підтримання уваги аудиторії є «квантовий викид» інформації, який полягає в заздалегідь продуманому розподілі протягом всієї промови нових думок і аргументів, періодичної інтерпретації раніше сказаного, логічного узагальнення. Таким чином, увага аудиторії утримується тим, що через певні часові інтервали викидаються кванти свіжої інформації. Цей риторичний прийом має й інше значення. З його допомогою можна забезпечити послідовність положення замислу промови, поступового підведення слухачів до її кінцевої мети. Коли це здійснюється у цікавій формі, то ефект цього прийому набуває ще більшої комунікативної сили.

Ефект дисперсії. Йому властиві безперервна втрата інформації і суб'єктивне її викривлення, що в риторичі визначається поняттям «дисперсійні втрати». Під ними розуміють розсіювання інформації в міру її віддалення від комунікатора. Так, наприклад, якщо за 100 % взяти об'єм інформації у виступі, то його словесну форму набувають 90 %, з яких 80 % отримують усне вивчення, при цьому 70 % можуть бути почуті аудиторією, з об'єму почутої інформації стануть зрозумілими 60 %, а в пам'яті залишається близько 25 %.

Взаємовідносини, що складаються між адвокатом і державним обвинувачем, повинні будуватися на дотриманні кожним із них наданих прав і обов'язків, на розумінні завдань суду. В цьому разі доречно виокремити форми формальної контактної взаємодії між прокурором і захисником у суді:

- контакт ситуаційно-діловий, що здійснюється для вирішення конкретного завдання судового розгляду;
- контакт статусно-рольовий, який підкреслює соціальну роль осіб, що спілкуються. Слід зауважити, що це не спілкування двох друзів, які розмовляють у комфортній обстановці, а взаємодія осіб, які займають різні протилежні позиції у спільній справі;

– контакт пізнавально-оціночний. У судовому розгляді прокурор і захисник подають суду свої докази, розкривають причини вчинення злочину, дають психологічну характеристику обвинуваченому та ін. Висловлення одного з них сприймаються іншим, оцінюються і, виходячи з цього, будується відповідне враження;

– контакт міжособистісний – спілкуються особистості (прокурор – захисник), які певним чином співвідносяться один з одним, відчувають симпатії або антипатії, намагаються вплинути один на одного і т. ін.;

– контакт змагального впливу, котрий має справити певне враження складу суду чи судді одноособово про подію вчиненого злочину та міру винуватості обвинуваченої особи [6].

Таким чином, спілкування між прокурором (публічним обвинувачем) і адвокатом у суді носить багатосторонній багатогранний характер і є психологічно насиченим складним вольовим актом. Щоб спілкування між ними було по-справжньому офіційним, раціональним і сприяло виконанню завдань правосуддя, корисно притримуватися окремих психологічних правил, а саме:

– *постійна підтримка внутрішньої установки на встановлення істини і реалізації принципу законності та справедливості в суді у взаєминах прокурора і захисника.*

Для прокурора (так само як і для захисника) не може бути «бажаних» висловлювань визначеного змісту, що задовольняють його тільки тому, що вони збігаються з його припущеннями і версією. Бажаним у спілкуванні між державним обвинувачем і захисником у ході судового розгляду повинно бути тільки одне: об'єктивний аналіз доказів та виключення нездорової конкуренції у відстоюванні своїх позицій. Тому і реакція, скажімо, прокурора на промову захисника, його думка і погляд повинні бути офіційними. В ході судових суперечок потрібно розбиратися з проблемою, її причинами, а не переходити «на особистості», відверто висловлюючи неповагу, а часом і зневагу до учасників судового розгляду.

– *відмова прокурора і адвоката від демонстрації своєї переваги.*

Не можна виявляти упередженість щодо, наприклад, молодого прокурора, якщо об'єктивно він ще не має достатнього досвіду, а захисник і за віком старший від нього, і набагато перевершує державного обвинувача в практичному досвіді роботи. Демонстрація переваги одним із них завжди помічається суддями, громадянами, які знаходяться в залі засідань і, як правило, з психологічних позицій сприймається ними негативно.

– *завбачливість у спілкуванні між прокурором і захисником в суді потребує враховувати наслідки їх висловлювань і поведінки.*

Йдеться про неприпустимість відповідей на заперечення, зауваження, репліки одного з них у грубій, недобррозичливій формі. Тут має вагу і характер постановки питань один до одного, до обвинуваченого і свідків. Некоректною є позиція прокурора, коли він виражає своє зневажливе ставлення до сказаного захисником, виявляє бажання підкреслити свою владу, захистити честь мундира, втрачаючи при цьому свою гідність в очах суду й інших учасників судового розгляду. В ході спілкування прокурора і захисника кожний із них повинен думати не тільки про те, що сказати один одному, але і як це сказати. Недобррозичливий, іноді навіть ворожий тон може серйозно нашкодити спілкуванню і зіпсувати відносини між людьми.

– *увага до співрозмовника і його промови.*

У процесі діалогу прокурора і захисника кожному з них варто чітко виражати свою промову відповідною пантомімікою, мімікою, поглядом, жестами та ін., показувати готовність сприйняти висловлення, об'єктивно в них розібратися. Наприклад, неприпустимо, коли прокурор під час формулювання питання захиснику поглядає одночасно з цим на годинник та ще й демонструє усмішку, котра сприймається в залі судового засідання як знак байдужості до промови опонента.

– *стримування емоцій взаємодіючих, що безпосередньо впливає на відносини між прокурором і захисником у суді.*

Зайва емоційність і нестриманість може розпалити атмосферу у відносинах не тільки між зазначеними особами, але й у залі судового засідання в цілому. Емоційна нестійкість може переростати в образи, крики, що знижує дієвість доказової бази сторін і ускладнює вирішення суперечливого питання з кримінальної справи.

– *активне слухання, котре обумовлює відносини між захисником і прокурором.*

Невміння слухати іншого – дуже часте явище, що різко знижує ефективність офіційного спілкування. Слухаючи опонента, необхідно прагнути до розуміння того, що він хоче або не хоче сказати. Активне слухання реалізується за допомогою відповідного нахилу до того, хто говорить, реагування мімікою, жестами, поглядом на зміст його промови, резюмування короткими фразами типу: «Я вас зрозумів так... Правильно?», «Виходить, ви підтверджуєте... Правильно?» та ін.

– *вивчення опонента й врахування у взаємовідносинах його індивідуально-психологічних особливостей.*

Це правило дає можливість прокурору і захиснику більш гнучко вести діалог, брати участь у судових суперечках. Спостереження за поведінкою і промовою, наприклад, прокурора дозволяє захиснику хоч приблизно оцінити його темперамент і окремі риси характеру, що корисно використовувати в процесі спілкування. Якщо вказані психологічні особливості людини не відповідають наміченому сценарію спілкування з ним і поставленій меті, варто внести відповідні корективи в процес взаємодії. Успіх у вивченні іншої людини залежить від особистої підготовленості фахівця до психологічного спостереження.

– *підпорядкування спілкування у взаємовідносинах прокурора і адвоката у площині правового виховання.*

Отже, комунікаційний процес – це не просте переливання інформації нібито з однієї «посуди» в іншу, а динамічний процес культивування емоційно-вольової сфери та діяльності. Таким чином, перелічений широкий діапазон риторичних прийомів, які необхідно вивчити та засвоїти на практичному рівні. Над своїм мовленням необхідно працювати постійно. Деякі досвідчені оратори колегам-початківцям рекомендують спробувати записати свій виступ на аудіо чи відео, і потім його переглянути та проаналізувати.

Список використаних джерел:

1. Розова Т. М. Креативність як чинник розвитку професійно комунікативних здібностей майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 23 с.
2. Дулов А. В. Судебная психология. Изд. 2-е, исправл. и доп. Минск : Вишейш. школа, 1975. 464 с.
3. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психология : підручник. 3-тє вид. Стереотип. Київ : Либідь, 2001. 560 с.
4. Гурвич С. С., Погорелков В. Ф., Герман М. А. Основы риторики. Київ, 1988. 200 с.
5. Васильев В. Л. Юридическая психология. СПб.: Питер Ком, 2001. 640 с.
6. Бедь В. В. Юридична психология : навч. посіб. Київ, 2003. 376 с.

3. Юридико-психологічна природа конфлікту в юридичній діяльності

Конфлікт є предметом вивчення різних соціальних дисциплін (психології, права, соціології, конфліктології, політології, економіки, теорії управління та ін.) як у вітчизняній психологічній науці, так і у зарубіжній психології. У «Словнику з соціології» конфлікт характеризується як «вища стадія розвитку протиріч у системі відношень людей, соціальних груп, соціальних інститутів, суспільства в цілому, яка визначається посиленням протилежних тенденцій та інтересів соціальних спільностей і індивідів» [1, с. 80].

К. Платонов визначає конфлікт як усвідомлене протиріччя між особами, що спілкуються, за наявності спроб його вирішення на тлі емоційних станів [2]. О. Єршов розуміє під конфліктом дію протилежних, несумісних в цій ситуації тенденцій, мотивів, інтересів, типів поведінки [3]. На думку Н. Гришиної, конфлікти можна розглядати як реакцію людей на перешкоду для досягнення різного роду цілей спільної діяльності; на поведінку, що не відповідає очікуваним наслідкам; а також як реакцію на ґрунті несумісних характерологічних шаблонів поведінки, культурних основ та потреб [4].

З позицій вченої О. Кришевич, конфлікт – це протиборство суспільних суб'єктів з метою реалізації суперечливих, протилежно спрямованих цілей, позицій, цінностей і поглядів; процес різкого загострення протиріч, відсутність згоди і боротьба двох або більше сторін для вирішення проблеми, яка має особисту значущість для кожного з учасників. Основна причина конфлікту, як зазначає авторка, «незадоволення соціальних потреб людини, недостатність любові та поваги оточуючих, відсутність почуття захищеності, умов для самоствердження. Для того, щоб конфлікт почав розвиватися, потрібен інцидент – дії чи сукупність дій учасників, які провокують різке загострення протиріччя і початок боротьби між ними; тобто необхідно, щоб якась із сторін почала діяти, зачіпаючи інтереси іншої» [5, с. 5].

О. Небрат визначає конфлікт як протиборство суспільних суб'єктів із метою реалізації суперечливих, протилежно спрямованих цілей, позицій, цінностей і поглядів; процес різкого загострення суперечностей, відсутність згоди і боротьба двох або більше сторін для вирішення проблеми, яка має особисту значущість для кожного з учасників [6, с. 7]. Приклад такого конфлікту можна спостерігати у взаємодії прокурора і захисника (адвоката) у суді. Суперечки (дебати) цих суб'єктів судового процесу іноді набувають зайвої емоційності і нестриманості, що може розпалити атмосферу конфліктності у

відносинах не тільки між зазначеними особами, але й у залі судового засідання в цілому. Емоційна нестійкість може переростати в образи, крики, що знижує дієвість доказів сторін і ускладнює вирішення виниклого спірного питання по кримінальній справі. Такий конфлікт можна назвати процесуальним, адже він відбувається під час змагання протилежних сторін (обвинувачення і захисту).

У свою чергу В. Кривцова наводить у дисертаційному дослідженні поняття процесуального конфлікту як імітованого процесуального змагання чи реального протиборства, що закономірно пов'язане зі змістом, призначенням і структурою юридичного процесу, а також зумовлено викривленням статусу чи функцій, суперечливими позиціями та особистісними конфліктогенними якостями учасників процесуальних відносин. Процесуальна конфліктність тут виявляє себе на рівні службових стосунків у колективі працівників правоохоронної сфери, де найбільш поширені адміністративні й колегіально-фахові суперечки. Таку конфліктність можна значно зменшити покращенням професійно-ділових і морально-етичних взаємовідносин між співробітниками правозастосовчих органів [7, с. 15].

Підтримуючи думку О. Корнєва та ґрунтуючись на власних психологічних і соціологічних дослідженнях, вважаємо, що службова діяльність правоохоронців здійснюється в конфліктних та емоційно складних умовах, за значного інтелектуального, фізичного та психічного навантаження [8, с. 15]. Вважаємо, що зазначені закономірності повною мірою стосуються правничої діяльності, адже фахівцям-юристам доводиться з'ясовувати складні переплетіння людських стосунків, мотиви тих або інших вчинків, у тому числі і злочинів. Почасти вони стикаються із такими людськими якостями, які підштовхують людей до злочинних дій, такі як корисливість та помста, підступність та жорстокість, жадоба та амбіційність, кохання та ревності тощо. Вирішення службових завдань, в більшості випадків, пов'язане з людським фактором, тобто з потребами, прагненнями, бажаннями, відчуттями, індивідуальними особливостями громадян, тим, що знаходиться у сфері суспільних взаємовідносин «людина – людина» [8, с. 15].

Превентивна діяльність із запобігання юридичним конфліктам ґрунтується на сукупності заходів попередження, спрямованих на мінімізацію деструктивного розвитку соціально-правових протиріч і збереження нормального стану правових відносин [7, с. 11]. Виконання оперативно-службових обов'язків працівниками правоохоронних органів, на відміну від цивільних умов, обов'язково передбачає наявність об'єктивних труднощів і необхідність серйозних обмежень: скорочену можливість для улюблених занять, обмежене коло

спілкування, ускладнені або припинені зв'язки з рідними і близькими, неминучу відмову від деяких звичок заради інтересів служби і виконання вимог колективу [8, с. 14].

У науковій праці О. Тимченко відзначено, що реакції на психотравмуючі фактори ризиконебезпечних ситуацій оперативно-службової діяльності працівників правоохоронних органів часто лишають після себе постреактивну астеною, що виявляється у підвищеній стомлюваності, слабкості, виснаженості, зниженні працездатності, підвищеній дратівливості [9]. Ці розлади, крім того, викликають фрустраційну напруженість, професійний стрес і дезадаптивні форми поведінки, що призводить до наростання міжособистісних конфліктів [8, с. 17]. Владність повноважень, якими наділені працівники органів прокуратури, необхідність застосування заходів примусу в цілях ефективної боротьби з правопорушеннями, інші антагоністичні умови прокурорської діяльності є основними джерелами так званої природної конфліктної ситуації, яка має місце в діяльності більшості прокурорсько-слідчих працівників. Під час виконання професійних обов'язків повсякчас виникають штучні, спровоковані конфлікти, оскільки особи, які вчинили правопорушення, в багатьох випадках протидіють прокурорським працівникам у встановленні істини, намагаються ухилитись від відповідальності або її зменшити, використовуючи для цього різні прийоми, в тому числі й психологічний тиск на працівників органів прокуратури.

Слід зазначити, що для успішної професійної діяльності правникам необхідне оволодіння теорією конфліктології, її задачами, знаннями характеру соціальних, професійно-моральних конфліктів, їхніх причин, особливостей перебігу в різних сферах суспільного життя, способами конструктивного виходу із конфліктних ситуацій. Все це створює передумови для раціонального, творчого вирішення конфліктів, які почасти становлять зміст професійної діяльності правників. Тому, проведення досліджень конфліктів у юридичній діяльності є базовим для правничої конфліктології. Вивчення проблем конфліктології спирається на використання різноманітних методів. Диференціація методів дослідження конфліктів має здійснюватися за ознаками змісту пізнавальних та перетворюючих дій, які реалізуються під час професійної взаємодії.

Об'єктом конфлікту в юридичній діяльності, на нашу думку, є конкретна причина (порушення законності будь-ким), через яку створюється конфліктна ситуація шляхом протидії з боку порушників закону. У свою чергу, суб'єктом є окрема особа – порушник закону чи група осіб – порушення, спричинене прийняттям незаконного рішення,

вчинку декількома суб'єктами, котрі свідомо впливають на хід конфлікту, лобіюючи власні інтереси. Конфлікт характеризується різними уявленнями його учасників про цілі та завдання спілкування, протилежними позиціями, відсутністю розуміння один одного через смислові та емоційні бар'єри. В одному випадку це взаємодія двох (слідчий – підслідний, слідчий – прокурор, процесуальний керівник, слідчий – дізнавач і т. д.), в іншому – трьох, чотирьох і більше (слідчий – слідча група – слідчо-оперативна група, публічний обвинувач – учасники судового засідання та ін.).

У зв'язку із зазначеним, виникає питання: чи можна прогнозувати конфлікти в юридичній діяльності? Якщо можливо, то яким чином? Для цього, на нашу думку, необхідно знати й уміти визначити:

1. Чи є проблема? Проблема виникає там, де є розбіжності, неузгодження між правниками та іншими особами, котрі становлять професійний інтерес. У аналізованих нами умовах юридичної діяльності проблема існує об'єктивно, вона є невід'ємною частиною процесу розслідування злочинів, діяльності прокурора в суді тощо.

2. Чи назріває конфліктна ситуація та в якому напрямку вона розвивається? Відносини між потенційними конфліктуючими сторонами, тобто між правниками та іншими особами, котрі становлять професійний інтерес, можуть то погіршуватися, то поліпшуватися.

Конфліктна ситуація назріває поступово, позаяк виникає об'єктивно або ж створюється навмисно суб'єктом конфлікту (опонентом). Для прогнозу конфлікту у юридичній діяльності дуже важливо зрозуміти і побачити не тільки те, що він існує, але в якому напрямку розвивається: спад чи, навпаки, підйом, тобто зусилля щодо нарощування протиріч і розбіжностей.

3. Хто потенційні учасники можливого конфлікту і чи прагнуть вони його спровокувати? Аналізуючи психологічні особливості учасників конфлікту правників та інших осіб, котрі становлять професійний інтерес, потрібно, насамперед, звернути увагу на їх мотиви, ціннісні орієнтації, особливості характеру.

Загальноприйнято виокремлювати п'ять основних стилів розв'язання конфлікту: *суперництво, співробітництво, компроміс, ухилення, пристосування*. Вважаємо за доцільне зупинитись хоча б коротко на кожному з означених стилів поведінки у конфліктній ситуації, адаптованій до умов юридичної діяльності. *Суперництво* – прагнення задовольнити свої інтереси без урахування інтересів інших, відстояти своє, застосування влади, тиск, використання залежності опонента (в основному це притаманне керівнику прокуратури чи навіть процесуальному керівнику, що інколи носить позитивне забарвлення). Так

конфлікт може виникнути у разі перевищення прокурором, що здійснює нагляд за досудовим розслідуванням, меж процесуального керівництва. Оскільки, як пише О. Михайлов, прокурор має здійснювати нагляд за законністю досудового слідства, виконання ним функцій керівництва слідством суттєво обмежуватиме процесуальну самостійність слідчого й знижуватиме відповідальність начальника слідчого підрозділу за якість розслідування [10, с. 19]. Як слушно висловився вчений М. Мичко, недоцільно змушувати слідчого діяти всупереч його внутрішньому переконанню, це може «налаштувати його з почуття суперечливості на формальне виконання службового обов'язку» [11, с. 138], а отже може назріти конфлікт. Погоджуючи думку Д. Мірковця, вважаємо, що суттєва залежність слідчого від наглядово-управлінських рішень прокурора взагалі небажана, оскільки і прокурор може помилятися в оцінці тих чи інших ситуацій [12].

Співробітництво – пошук альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін шляхом обговорення (координація, взаємодія, планування розслідування, висунення версій). Співробітництво як стиль можливе лише за умови професійної зрілості прокурорсько-слідчих працівників і керівника, коли є повага до позиції інших працівників. Частіше вирішується проблема шляхом обговорення, де приймається та чи інша точка зору, без амбіцій та образ. *Компроміс* – врегулювання розбіжностей через взаємні поступки (під час обрання запобіжних заходів, захоплення заручників; у разі обшуку, коли, наприклад, обшукуваному пропонується видати предмет пошуку).

Ухилення – ігнорування конфлікту та намагання вийти із ситуації, не відстоюючи своїх позицій (наприклад, під час здійснення наглядового провадження були виявлені незначні недоліки під час досудового слідства, натомість аби не втратити добрі особисті взаємини зі слідчим вони були проігноровані. У іншому випадку могли б розгорітися конфліктні особисті взаємини зі слідчим, з котрим склалися дружні стосунки. У цьому разі прокурор має пам'ятати основне правило: «служба – службою, а дружба – дружною», і тут прокурору необхідно проявити свою професійну принциповість, тримати високо авторитет прокурорської професії. Вважаємо, що розумне ухилення від конфлікту найкраще використовувати тоді, коли він не важливий для кінцевої мети. *Пристаосування* – згладжування розбіжностей всупереч власним позиціям (підкуп зі сторони злочинного світу, боязкість, острах висловити свою об'єктивну позицію заради кар'єрного росту та поваги з боку керівництва у випадку вияву необ'єктивності під час вирішення якогось професійного завдання). Означене вище пов'язане з типовими стратегіями поведінки у конфлікті (Див. Схему 1).

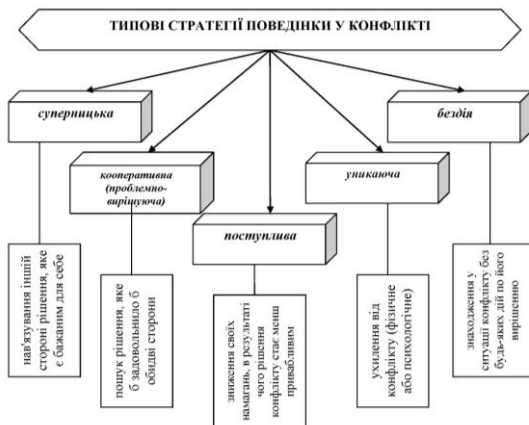

Схема 1. Типові стратегії поведінки у конфлікті

Конфліктні ситуації, що виникають в юридичній діяльності, пропонуємо умовно розподілити на: *внутрішньоособистісні* (суперечливі тенденції внутрішньої самосвідомості правника через конфлікти у взаєминах та деструктивній поведінці), *внутрішні* – між начальниками та підлеглими, між працівниками-колегами; і *зовнішні* – між правниками і громадянами, між працівниками і представниками влади, інших правоохоронних структур, представниками господарчих і громадських організацій.

Внутрішньоособистісний конфлікт професійного становлення, на думку вченої Т. Мальцевої, – це феноменальне багатопланове психологічне явище, що характеризується суперечливими тенденціями внутрішньої самосвідомості, котрі відображають, перед усім, дисонанс між мотиваційно-смысловими надбудовами і можливостями особистості та виникають під впливом ситуації взаємодії і професії, зовнішньо ґрунтуючись на фоні негативних переживань, через конфлікти у взаєминах та деструктивній поведінці [13, с. 10]. Т. Гущиною внутрішньоособистісний конфлікт визначається як феномен інтрапсихічної природи, який має різноякісні та різнорівневі прояви [14, с. 8]. Вплив внутрішньоособистісного конфлікту на перебіг соціалізації, на думку означеної авторки, залежить від самовизначення особистості в умовах складної взаємодії зовнішніх (соціально детермінованих) і внутрішніх (індивідуально-особистісних) чинників [14, с. 9].

Науковими дослідженнями підтверджено, що механізмами вирішення внутрішньоособистісних конфліктів переважно є психологічні захисти: компенсація, проєкція, регресія, заперечення [15, с. 17].

Т. Мальцевою встановлено, що як детермінанти внутрішньо-особистісних протиріч виступають не лише психологічні особливості особистості та соціальне оточення, а й специфіка ситуації професійного становлення на різних формах навчання, котра впливає на появу та динаміку розвитку тих чи інших видів внутрішньо-особистісних конфліктів [13, с. 9]. Найчастіше життєвими сферами, де локалізуються внутрішньоособистісні конфлікти, виступають здоров'я (фізичне і психічне), матеріально забезпечене життя, впевненість у собі, щасливе сімейне життя, свобода як незалежність у вчинках і діях [16, с. 10]. Отже, результати проведеного аналізу дозволили стверджувати, що існує тісний зв'язок між внутрішньою конфліктністю особистості та недостатністю самоповаги; негативний взаємозв'язок між самозвинуваченням та фактором аутосимпатії. Внутрішньоособистісні конфлікти зумовлені невідповідністю «Я-реального» і «Я-ідеального», що проявляється в особливостях самоставлення особистості [16, с. 13].

На підставі теоретичного дослідження та аналізу суперечностей, що покладені в основу внутрішньоособистісних конфліктів студентів, здійснено їх класифікацію, яку склали такі групи конфліктів: особистісно-сімейні конфлікти (любов, сімейне життя); конфлікти, зумовлені станом здоров'я (фізичного та психічного); конфлікти, зумовлені матеріальними труднощами; конфлікти, викликані проблемами соціальної взаємодії (впевненість у собі, наявність друзів, можливість ведення активного діяльного життя, свобода як незалежність у діях і вчинках); конфлікти, зумовлені, проблемами практичної діяльності; конфлікти, пов'язані з прагненням до духовного самовдосконалення (можливість пізнання, творчості, сприймання краси природи та мистецтва) [16, с. 13, 14].

Таким чином, формування індивідуального стилю професійної діяльності в конфліктних ситуаціях здійснюється у напряму пошуку альтернативи, яка повністю задовольняла б інтереси обох сторін, або ж врегулювання розбіжностей через взаємні поступки, причому динаміка компромісу більш інтенсивна. Згладжування суперечностей, уникнення обговорення спірних питань є неприйнятним для слідчої діяльності, що стає зрозумілим ще у процесі навчання і потім залишається незмінним. Прагнення задовольнити свої інтереси без урахування інтересів інших, жорстка антагоністична позиція, тиск, використання залежності партнера поступово починає оцінюватись як неефективний стиль, так само як і ігнорування конфлікту.

Так виникненню конфліктів на соціально-професійній основі сприяють такі причини, як: недосконалість системи добору й розстановки кадрів; зазіхання працівника на вищу посаду й обмеженість можливостей їх задоволення у підрозділі; прогалини в

нормативних документах, що регулюють порядок несення служби; різний ступінь зацікавленості суб'єктів під час взаємодії на кожному етапі професійної діяльності; правова закріпленість працівника за посадою або місцем за низького рівня його ділових якостей і за наявності іншої кандидатури на його заміну, яку керівник не може здійснити; крайнощі кадрової політики у підрозділах (повна заміна фахівців-практиків дипломованими фахівцями або, навпаки, пониження ролі чи навіть ігнорування фахівців з дипломами).

До *соціально-психологічних причин* конфліктів належать: хибні образи конфлікту, коли об'єктивна конфліктна ситуація відсутня, але відносини сторін помилково сприймаються ними як конфліктні; різний підхід до оцінки одних і тих же складних подій; психологічні умови застосування офіційної оцінки; втрата й перекручення інформації в процесі міжособистісної та міжгрупової комунікації; розбалансована рольова взаємодія людей; внутрішньогруповий фаворитизм [17, с. 14] та інші антагоністичні умови діяльності, котрі є основними джерелами так званої *конфліктної ситуації*, яка має місце в діяльності більшості прокурорських працівників.

Закон передбачає настільки ж елементарні процесуальні засоби подолання таких конфліктів: нагляду за додержанням законності, зміну запобіжного заходу на більш суворий, представництво в судах, підтримання публічного обвинувачення, координацію діяльності правоохоронних органів. Виникнення конфліктних ситуацій, які мають місце в юридичній діяльності, визначається об'єктивними труднощами самої прокурорської професії і проблемами управління, з якими стикається правник, а також індивідуальними особливостями особистості, що становить професійний інтерес. Як зазначає Н. Сергієнко, однією з головних умов правоохоронної діяльності є уміння вирішувати конфлікти [18, с. 11].

Психологу в процесі психодіагностики конфліктів важливо: вчасно проаналізувати конфліктну ситуацію, вивчаючи причини, умови, проблемні ситуації навколо об'єкта конфлікту, дати оцінки конфліктуючим сторонам, процесу управління конфліктною ситуацією, соціально-психологічним наслідкам конфлікту, мати аналітику нейтралізації конфлікту тощо. Для вивчення міжособистісних конфліктів, а також конфліктогенних явищ (соціально-психологічна напруженість у стосунках, несумісність, наявність мікрогруп із негативною спрямованістю) психологу органів прокуратури пропонується використовувати як первинні діагностичні методики методи соціальної психології (Див. Схему 2).

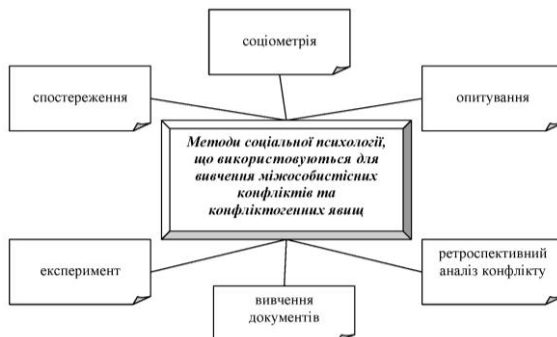

Схема 2. Методи соціальної психології, що використовуються для вивчення міжособистісних конфліктів та конфліктогенних явищ

Позитивними наслідками запобігання конфліктів в юридичній діяльності є усвідомлення фахівцями загальних цілей, удосконалення методів управління конфліктами. До позитивних наслідків також відносяться повернення до раніше невіршених питань, постановка нових проблем, поява конструктивних міркувань про методи їх вирішення. З огляду на це виникає нагальна потреба управлінської превенції конфліктів. Управління конфліктами – це цілеспрямовані дії: з усунення причин конфлікту; з корегування поведінки учасників конфлікту; для підтримки необхідного рівня конфліктності, але такого, що не виходить за контрольовані межі [6, с. 9].

Серед основних розбіжностей, які призводять до конфлікту, можуть бути: розбіжності між рівнем управління та потребами у ньому; розбіжності між можливостями виконавців і вимогами до них з боку керівника; відмінності у психології груп та особистостей, які перебувають у постійному контакті; розбіжності між особистістю та її соціальною роллю (недоліки особистості). Недоліки, пов'язані з організацією службової діяльності органів прокуратури, розглядаються нами у службових і неслужбових аспектах діяльності, що призводять до конфліктів.

У дисертаційному дослідженні О. Небрата слушно зазначено, що керівник повинен застосовувати різні методи і правові засоби управління конфліктами адекватно самій ситуації, однак, стиль співпраці, спрямований на вирішення проблеми, повинен бути основним, оскільки саме він робить конфлікт функціональним [6, с. 13]. У цьому разі на основі емпіричних даних та проведеного нами експериментального дослідження, найкращими стилями співпраці виступають компроміс та співробітництво. Відомо, що на початку виконання службових обов'язків на новому місці виникають протиріччя з попереднім

керівництвом і його оточенням, які обіймали вигідні посади, мали владу та плани на майбутнє. І, звичайно, вони чинитимуть опір, відкрито чи завуальовано, заради якнайшвидшого повернення свого статусу. Отож, аби протистояти подібним протидіям, необхідно організувати певні заходи щодо нейтралізації дезорганізуючих чинників. Так передусім необхідно викоренити все негативне, що пов'язане у цій структурі з попереднім керівництвом, змінити імідж, відсторонити відомих і тасмних прихильників від посад, що вони обіймають, або взагалі перевести їх до інших підрозділів.

Аби уникнути службових конфліктів під час організації взаємодії та постановки завдань, керівнику необхідно [19, с. 124]: враховувати нормативну обумовленість впливу, умови взаємодії, індивідуально-психологічні особливості, свій емоційний стан і стан підлеглого, рівень розвитку групи; прогнозувати відповідну реакцію у відповідь з боку виконавців; стимулювати у підлеглих позитивне ставлення до управлінських рішень; пам'ятати про кінцеву мету впливу й управління; формувати та підтримувати здоровий соціально-психологічний клімат у підлеглий структурі, що залежить від наявності соціально-психологічних чинників (Див. Схему 3).

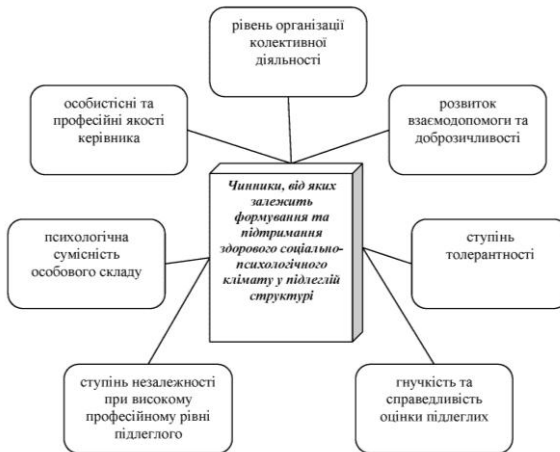

Схема 3. Чинники, від яких залежить формування та підтримання здорового соціально-психологічного клімату у підлеглий структурі

Керівник обов'язково повинен піклуватися про сприятливий доброзичливий клімат у довіреному колективі. Він має сприяти ініціативним та обдарованим підлеглим, виявляючи довіру та шанобливе ставлення як у вигляді матеріального, так і морального заохочення. Щоб під-

легкий і його оточення пишалися своїми нагородами, статусом і належністю до конкретного підрозділу структури прокуратури взагалі, а також до відділу, яким управляє саме цей керівник, необхідно створити умови для нормального функціонування персоналу й ефективного виконання професійних обов'язків.

Рационально хоча б декілька разів на рік організувати невеличкі свята для підлеглих (наприклад, відзначати професійні свята), і хоча б раз на рік – свято для працівників та їхніх сімей, можливо, навіть у неофіційній обстановці. Адже для загальної справи дуже корисно, коли професійно-службові стосунки підлеглих гармонійно доповнюються сімейно-особистісними неслужбовими взаєминами між колегами та членами їхніх родин.

Окрім того, необхідно враховувати ще й те, що підлеглий склад підрозділу звик до попереднього керівника, і йому буде складно та неприємно змінювати усталений уклад, до якого вже прилаштувався. Тому, щоб не налаштовувати проти себе загальну масу працівників, необхідно заспокоїти їх, підтвердивши недоторканність їхніх прав, свобод і традицій. А коли вони заспокояться, зрозумівши, що зміна керівництва нічим їм не загрожує, – поступово втілювати заплановані зміни у вигляді більш досконалих нововведень, що реалізуються заради самого персоналу та процвітання їх підрозділу. Необхідно ще пам'ятати про такий психологічний нюанс, як звичка рядового персоналу органів прокуратури підкорятися керівникові, зумовлений службовою субординацією. Тому у разі повного відсторонення попереднього керівництва персонал не зможе легко піти на протистояння чи непокору, а якщо побачать в особі нового керівника сувору та рішучу особистість, не зможе ні домовитися про протест, ні спробувати організовано протистояти.

Труднощі призначення на керівну посаду в новій структурі полягають ще й у тому, що необхідно вводити нові порядки на заміну старим, без чого неможливо організувати ефективне управління. У цьому випадку до нового керівника може спостерігатися вороже ставлення з боку прихильників старого укладу й інертність з боку тих, кому вигідні нові. Зазначена інертність пояснюється, з одного боку, страхом перед можливим поверненням старих порядків, а з другого, – відсутністю віри в нове керівництво, доки воно не запевнить у своїй життєздатності, успішно пропрацювавши певний термін. Отже, чим швидше новий керівник рішуче викоренить усе старе та збудує нове, тим більше у нього буде прихильників і менше супротивників. Інакше кажучи, нейтралізувавши «ватажків» деструктивної «опозиції» (деструктивних неофіційних лідерів) та переманивши їх прихильників, керівник збільшить таким чином і кількість попередніх прихильників.

Список використаних джерел:

1. Социологический словарь. Минск : Вышэйшая школа, 1991. 185 с.
2. Платонов К. К. Краткий словарь системы психологических понятий : учеб. пособ. Москва : Высш. шк., 1981. 175 с.
3. Ершов А. А. Личность и коллектив: (Межличностные конфликты в коллективе, их разрешение). Ленинград : Знание, 1976. 40 с.
4. Гришина Н. В. Психология конфликта. СПб. : Питер, 2000. 464 с.
5. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 16 с.
6. Небрат О. О. Правові засоби управління конфліктами в органах внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 21 с.
7. Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Харків, 2005. 21 с.
8. Корнев О. М. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів швидкого реагування міліції України : дис. ... канд. психол. наук : 12.00.06. Київ, 2001. 238 с.
9. Кравченко О. В., Тімченко О. В., Христенко В. Є. Психологічне забезпечення діяльності ОВС в ризиконебезпечних ситуаціях оперативно-слідчової діяльності : навч. посіб. Харків, 2008. 430 с.
10. Михайлов А. И. Проблемы эффективности предварительного следствия : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Москва, 1980. 42 с.
11. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2001. 385 с.
12. Мірковець Д. М. Деякі аспекти співвідношення інституту керівництва досудовим слідством із самостійністю та незалежністю слідчого. URL: <http://www.corp-iguvd.lg.ua/dok106.html>.
13. Мальцева Т. В. Психологическое консультирование курсантов и слушателей высших образовательных учреждений МВД России в ситуациях внутриличностных конфликтов профессионального становления : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Москва, 2004. 225 с.
14. Гушина Т. Ю. Внутрішньоособистісний конфлікт як фактор соціалізації студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 24 с.
15. Герасімова Н. Є. Внутрішньоособистісні конфлікти в процесі соціальної адаптації студентів до умов вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 22 с.
16. Дубчак Г. М. Внутрішньоособистісні конфлікти студентів у період навчання у вузі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2000. 17 с.
17. Ващенко І. В. Конфлікти у діяльності працівників органів внутрішніх справ і шляхи їх подолання (соціально-психологічний аспект) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05. Київ, 2003. 36 с.

18. Сергієнко Н. П. Психолого-правові засади формування особистості майбутніх працівників ОВС у процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2005. 21 с.

19. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції : [у 5 ч.] : навч.-метод. посіб. / Д. О. Александров, О. В. Давидова, Л. І. Казміренко та ін. Київ : НАВСУ, 2004. Ч. 5 : Психологія управлінської діяльності органів внутрішніх справ. 2003. 148 с.

4. Дев'яцї психосексуального розвитку як підґрунття до вчинення статевих злочинів

Згідно зі ст. 3 Конституції України (1996 р.) людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Суспільно-небезпечні діяннн спрямовані проти статевої свободи та статевої недоторканності особи є посяганнями на особистість і пов'язані з грубими порушеннями норм суспільної моралі, а відтак є кримінально-карними. Злочини проти статевої недоторканності особи характеризуються аморальністю та цинічністю дій винуватих осіб, принижують честь і гідність потерпілої особи та можуть завдати значної шкоди її фізіологічному чи психологічному здоров'ю.

Психосексуальний розвиток чоловіків і жінок має ряд особливостей, обумовлених статевими розходженнями й поляризацією чоловічої й жіночої ролей [1]. Сексуальність – це складне соціокультурне явище, яке охоплює різні сфери психічного життя людини: відчуття, переживання, емоції, уяву, думки, мотиви, дії, вчинки – все те, що супроводжує її активність [2]. У сучасній сексології виділяють такі етапи формування й проявів сексуальності [3]:

Паранубертатний період (1–7 років). У цей період відбувається усвідомлення дитиною своєї статевої належності; вона розрізняє стать навколишніх й усвідомлює необоротність статевої належності. У цьому віці виникає цікавість, спрямована на статеві ознаки й статеві органи. Формується статева самосвідомість.

Препубертатний період (7–11 років). Виробляються статоворольові настанови, відбувається навчання статоворольовій поведінці в іграх, формується стереотип статоворольової поведінки.

Пубертатний період (12–14 років). Для цього періоду характерні платонічні мрії й фантазії, залицяння, платонічне спілкування (формування платонічного лібідо), мастурбація, потім – еротичні фантазії, еротичні пещення й ігри (формування еротичного лібідо).

Перехідний період сексуальності (15–22 років). До цього періоду відносяться сексуальні фантазії, мастурбація, початок статевого життя, сексуальні ексцеси та ін. Формується сексуальне лібідо.

Період зрілої сексуальності (23–55 років) характеризується регулярним статевим життям, входженням у смугу умовно-фізіологічного ритму (УФР).

У так званий *інволюційний період* (56–70 років і більше) відбувається зниження статевої активності, регрес лібідо до рівня еротичного й платонічного.

На кожному етапі психосексуального розвитку можливий вплив чинників, які можуть призвести до відповідного періоду порушення: зміни темпів і строків психосексуального розвитку (затримки або передчасного психосексуального розвитку), девіацій психосексуального розвитку (порушення статевої самосвідомості, стереотипу статевої поведінки, психосексуальної орієнтації). Виділяють певні критичні періоди сексуального розвитку: 6–32-й тиждень внутрішньоутробного життя; 2–4 роки; 7–8 років; 12–15 років; 16–24 роки; 51–60 років. Якщо на перших двох етапах сексуального розвитку на нього впливають ендогенні (внутрішні) патогенні чинники (наприклад, прийом гормонів матір'ю), то на інших етапах – екзогенні (зовнішні), зокрема соціогенні (неправильне виховання й взаємини з батьками) і психогенні (різноманітні психотравми) [3; 4].

На індивідуальний психосексуальний розвиток великий вплив мають суспільні норми, родина, школа, дитячі та юнацькі колективи, приятелі, з якими підлітки проводять вільний час, друзі, а також засоби масової інформації (телебачення, відео, кіно, література). Соціальний тригер руйнування та спотворення сприйняття «любові» як духовного, на нашу думку, початку соціалізації особистості криється у сучасній дещо завуальованій пропаганді зі сцени театру, екранів телевізора, вуличних білбордів сцен сексу, різноманітної реклами, еротики, розбещення, насилля, ганебного зваблення, зневаги моральних цінностей любові, інституту побудови сім'ї тощо. Так, наприклад, лише на початку січня 2019 року на одному з національних каналів демонструвались низка частин художнього фільму «Агент 007», де головний герой фільму (*один у всіх трьох частинах*) хаотично вступає у статевий зв'язок чергово то з однією, то з другою жінкою. До того ж жінки у кожній частині фільму змінювались новими героїнями (всього шість різних жінок), а герой фільму не змінювався, як і його «героїчне» кохання. Ось так нашу молодь з екранів телевізора націлюють на істинну «любов». Отож, виходить, що кожна людина має самостійно збалансовувати ціннісні орієнтири дружби, любові та кохання.

Характер сексуальності, споконвічно обумовлений типом статевої конституції й темпераментом, змінюється в процесі життя залежно від віку, рівня розвитку, світогляду, спрямованості й життєвого досвіду особистості, ступеня виразності інших потреб і вимогливості партнера. На розвиток сексуальності впливають і несексуальні риси особистості,

несексуальна мотивація. Потреба у відтворенні виокремлена в людини від потреби в сексуальному задоволенні й спілкуванні. Сексуальність людини виконує три функції: репродуктивну, гедонічну й комунікативну. Залежно від переваги тієї або іншої функції можна виділити різні типи відносин сексуальності. Сексуальність сучасної людини значною мірою звільнилася від біологічної детермінованості й багато в чому залежить від психологічних і соціокультурних чинників. При цьому, чим вищий рівень розвитку особистості, тим різноманітніші індивідуальні прояви сексуальної поведінки [3].

Зміцнення установки відбувається в еротичних гетеросексуальних контактах: танці, обійми, поцілунки, тілесні ласки [5]. Можна виокремити три періоди формування сексуальної установки. Перший період – одержання інформації про статеве життя (частіше від однолітків, значно рідше – від дорослих), її переробка й формування власної уяви, ставлення до неї. Первинна установка формується без особистого сексуального досвіду, але, як правило, у цей період є певні фізіологічні сексуальні прояви. Другий період починається з першого статевого акту, що призводить до трансформації первинної установки, оскільки перший статевий акт вагомий для особистості. Третій період починається з регулярного статевого життя в шлюбі, що призведе до трансформації й корекції вторинної установки на основі особистого досвіду відповідно до реального статевого життя. Порушення формування різних рівнів сексуальної установки призводить до девіацій (відхилень), які можуть бути обумовлені як одержанням неправильної інформації, так і неправильним її засвоєнням внаслідок порушення інтеріоризації (у разі орієнтації на референтну групу з девіантними установками) [3; 4].

Однією із перших системоутворюючих якостей сексуального здоров'я є [3]: статева **самосвідомість** – усвідомлення статевої належності власної особистості й навколишніх. Вона детермінована в першу чергу статевою диференціацією мозку в пренатальний період, а потім – впливом мікросоціального середовища. Друга системоутворююча якість – **статеворольова** поведінка, тобто формування стереотипу (вибір адекватної статевої ролі, що відповідає психофізіологічним анатомічним ознакам дитини). Статеворольова поведінка детермінована в основному мікросоціальним середовищем. **Психосексуальна орієнтація** є третьою системоутворюючою ознакою – це спрямованість статевого потягу, обумовлена як біологічно, так і мікросоціально. Зазначені три системоутворюючі ознаки обумовлюють психосексуальний розвиток.

Всебічний аналіз причин і мотивів статевого злочину й об'єктивна його оцінка можливі тільки за умови вивчення процесу формування мотивації сексуальної поведінки, мотивів статевого акту, особливостей особистості й міжособистісних відносин, виявлення внутрішньо-особистісних і міжособистісних конфліктів особи, що вчинила злочин. Пізнання причин такого складного соціального, явища як статевий злочин вимагає комплексного, міждисциплінарного, системного підходу. Виникнення, формування й реалізація мотивів статевих злочинів, джерел й умов їх здійснення являють собою результат інтеграції соціальних, психологічних, біологічних (анатомо-фізіологічних) чинників, які формують мотивацію сексуальної поведінки.

Більшість чоловіків, що вчинили статевий злочин, відносяться до сильного типу статевої конституції, для них характерний сексуальний садизм, насильство, тоді як для чоловіків середньої й слабкої статевої конституції – педофілія, ексгібіціонізм. Існує тісна залежність між статевими злочинами й девіаціями психосексуального розвитку. В одних випадках вони є причиною статевих злочинів, в інших – посилюючим фактором. Не всі девіації психосексуального розвитку призводять до статевих злочинів (фетишизм, нарцисизм, інформофілія, скопофілія). Наприклад, порушення статевої самосвідомості й таке порушення психосексуальної орієнтації, як гомо- або бісексуалізм, звичайно не спричиняють протиправних дій, тоді як в інших випадках перекручування психосексуальної орієнтації призводить до педофілії, геронтофілії та ін. Дуже часто статеві злочини є наслідком порушення статевої поведінки, а саме – патологічної гіпермаскуліної поведінки, що більш ніж у половині випадків стає причиною сексуального садизму, згвалтування або навіть вбивства [3].

Порушення психосексуальної орієнтації являє собою перекручування спрямованості статевого потягу й форм його реалізації, інакше називають перекручення сексуальними перверзіями, парафіліями. Існують порушення психосексуальної орієнтації за статтю, об'єктом й за віком. Порушення психосексуальної орієнтації за статтю відоме за назвою гомосексуалізму; синоніми його для обох статей – сексуальна інверсія, для чоловіків – уранізм, для жінок – лесбійство, сапфізм, трибадія. Серед порушень психосексуальної орієнтації за об'єктом розрізняють [4]:

– **нарцисизм** – спрямованість статевого потягу на самого себе. Потяг до милування власним тілом, своїми статевими органами, що супроводжується статевим порушенням і мастурбацією. Звичайно виступає як епізод у процесі формування сексуальних перверзій;

– **ексгібіціонізм** – потяг до оголення статевих органів перед представниками тієї або іншої статі. Зустрічається, як правило, у чоловіків і проявляється в демонстрації ерогованного статевого члена й мастурбації. При цьому в момент статевого задоволення ексгібіціоніст може прохати звернути на нього увагу;

– **порнографоманія та порноманія** – патологічне, надцінне захоплення порнографією в першому випадку – під час описування чи графічного зображення, у другому – під час читання чи розглядування зображень або описів сексуальних сцен. Більш-менш виражений інтерес до порнографії зазвичай не перешкоджає нормальному статево-життєвому, проте в тих випадках, коли розглядання порнографічних зображень або читання порнографічної літератури, що супроводжується мастурбацією, є єдиним засобом досягнення сексуального збудження й задоволення, слід говорити про істинну перверсію. Порноманія близька до фетишизму та вуайеризму, проте чіткіше її можна схарактеризувати в конкретній людині, проаналізувавши об'єкт, із яким вона себе ідентифікує (глядачем, учасником сексуальних сцен). Важливою ознакою порнографоманії є створення порнографічної продукції, яка диктується не матеріальною зацікавленістю, а прагненням особистості до вираження своїх сексуальних фантазій, до втілення їх в уявному світі. У цьому випадку порнографоманію можна вважати літературною чи зображальною формою ексгібіціонізму;

– **скопофілія** (мікроскопія, візіонізм, вуайеризм) – потяг до підглядання за статевим актом або оголеними представниками обраної статі. До скопофілії варто віднести й надмірне захоплення порнографічними зображеннями (сюди слід віднести і SMS, MMS-повідомлення), порнофільмами, віртуальний секс та ін.;

– **фетишизм** – зведення в культ певного предмета (фетиша) і статевої потяг до нього, що супроводжується сексуальним порушенням. Зустрічається майже винятково в чоловіків. Як фетиш можуть виступати предмети туалету (носові хустки, нижня білизна, одяг, взуття) чи певні частини тіла (ноги, груди, статеві органи). У окремих підлітків фетишом виступає іноді звичайний презерватив. Фетинг символізує й заміщає або конкретний об'єкт любові, або збірний образ об'єктів, яким віддають перевагу, за принципом краще «частина замість цілого», аніж нічого;

– **фротеризм** – досить розповсюджена парафілія, коли чоловік зазнає сексуальне збудження від того, що притискається й треться об повністю вдягнутої жінки у громадському місці, наприклад, у ліфті, автобусі, метро. Найзвичайнішою формою контакту є контакт між пенісом одягнутого чоловіка і сідницями чи ногами жінки. Часто

контакт здається ненавмисним і жінка може не звернути на нього увагу. Фротерист відчуває сексуальне задоволення під час своїх дій або пізніше використовує образи під час фантазування під час мастурбації. Фротеристи близькі за своїми особистісними відмінностями до ексгібіціоністів, їх часто мучить почуття соціальної чи сексуальної неадекватності. Короткі, миттєві контакти з незнайомими в людних місцях дозволяють їм зазнавати сексуального задоволення в безпечній, на їхню думку, незагрозливій формі [3; 4];

– **трансвестизм** – отримання сексуального збудження від перевдягання в одяг протилежної статі. Трансвестити вдягаються в жіноче вбрання для того, щоб зазнати сексуального збудження, а не перевтілитися в жінок, як це роблять іноді гомосексуалісти чи транссексуали, які вдягаються з метою повніше фізично та емоційно відчути себе жінкою. Деякі трансвестити повністю вбираються в жіночий одяг, частіше на самоті, й у такому вигляді мастурбують або здійснюють статевий акт. У інших збудження настає від одягання одного предмета жіночої білизни, наприклад, бюстгальтера чи трусиків. Деякі дослідники свідчать, що трансвестизм трапляється здебільшого в одружених чоловіків із гомосексуальною орієнтацією. Дружини в більшості випадків терплять, а іноді й підтримують перевдягання своїх чоловіків, але інколи в них може з'явитися обурення й відроза до цієї пристрасті. Як і за інших видів перверсії, розвиток трансвестизму часто відбувається за умовно-рефлекторними механізмами. Підкріплення у формі збудження чи оргазму може супроводжувати перевдягання на ранній стадії розвитку сексуальних інтересів. Деякі чоловіки-трансвестити у шкільні роки перевдягалися в дівчаток з різних причин. Інколи батьки перевдягають хлопчика в одяг дівчинки, тому що вважають це красивим, або тому, що вони хотіли б мати дівчинку, а не хлопчика. У деяких випадках хлопчиків примушують одягати дівоче вбрання як покарання, і спроба покарати через приниження стає першим кроком до трансвестизму [3; 4];

– **зоофілія** – потяг до тварин й одержання сексуального задоволення в статевому акті з ними;

– **некрофілія** – потяг до трупів і здійснення з ними сексуальних дій. Зустрічається надзвичайно рідко.

Пропонуємо до такого переліку за об'єктом додати нову форму психосексуальної девіації – **інформофілію**, що характеризується задоволенням статевої пристрасті через прослуховування інформації інтимного, еротичного характеру. Такою інформацією може слугувати: секс по телефону під(про)слуховування розмови інтимного характеру тощо.

Порушення психосексуальної орієнтації за віком можуть бути такими [3]:

– *педофілія* – потяг до дітей. Основою формування цієї перверзії служать ретардація психосексуального розвитку, порушення комунікації з особами іншої статі й нерідко сексуальні розлади, що заважають нормальному статевому життю;

– *ефебофілія* – потяг до осіб підліткового і юнацького віку. У формуванні цієї перверзії, як і педофілії, також відіграють роль труднощі у контактах з однолітками, хоча й менш виражені;

– *геронтофілія* – потяг до осіб літнього й старечого віку. У її джерелах лежить порушення зв'язку дитини з батьками, відсутність турботи з боку дорослих, котру діти намагаються компенсувати самостійно.

Статевий злочин – це здійснення статевого акту з використанням погроз або безпорадного стану жертви, вбивство на сексуальному ґрунті. У чинному Кримінальному кодексі України (ККУ) виділяються такі статеві злочини: зґвалтування (ст. 152 ККУ); сексуальне насильство (ст. 153 ККУ); примушування до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 ККУ); статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 155 ККУ); розбещення неповнолітніх (ст. 156 ККУ). Домагання дитини для сексуальних цілей (ст. 156¹ ККУ). Щодо останнього виду статевого злочину, то він був внесений до Кримінального кодексу Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)» від 18.02.2021 року, № 1256-IX. Норма ст. 156¹ ККУ складається з трьох частин, дві з яких (1 та 2) чітко розкривають зміст таких домагань дитини для сексуальних дій. Так, у ч. 1 вписано, що пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася. У свою чергу, диспозиція ч. 2 означеної вище норми відображає таку пропозицію з метою втягнення такої особи у виготовлення дитячої порнографії, якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася.

Залежно від девіацій психосексуального розвитку можна виділити такі види статевого злочинів [3]:

1. У разі порушення статеворольової поведінки у формі гіперрольової поведінки – сексуальний садизм, убивство.

2. У випадку порушення психосексуальної орієнтації: за об'єктом – ексгібіціонізм; за віком – педофілію, гомосексуалізм із педофілією, ефебофілію, геронтофілію.

У цілому результати вивчення сомато- і психосексуального розвитку особистості дають підставу виділити такі його варіанти:

- 1) нормальний соматостатевий й психосексуальний розвиток;
- 2) передчасний психосексуальний розвиток без трансформації статеворольової поведінки або з її трансформацією, з нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією;
- 3) передчасний психосексуальний розвиток з гіперрольовою або нормальною статеворольовою поведінкою з девіантною або нормальною психосексуальною орієнтацією;
- 4) ретардація (уповільнення) психосексуального розвитку без трансформації статеворольової поведінки або з її трансформацією за девіантної або нормальної психосексуальної орієнтації;
- 5) ретардація психосексуального розвитку з гіперрольовою або нормальною статеворольовою поведінкою, з нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією;
- 6) асинхронії статевого розвитку (прості, комбіновані або складні) із трансформацією статеворольової поведінки або без її трансформації з нормальною або такою, що відхиляється від психосексуальної орієнтації;
- 7) асинхронії статевого розвитку з гіперрольовою або нормальною статеворольовою поведінкою, з нормальною або девіантною психосексуальною орієнтацією.

Як ми вже зазначали вище, не всі девіації психосексуального розвитку ведуть до вчинення статевих злочинів, однак всі вони, як правило, є наслідком порушення психосексуального розвитку. До внутрішніх умов формування мотивацій сексуальної поведінки відносяться й психологічні характеристики особистості (інтелектуальні, емоційні, вольові особливості, характер, темперамент та ін.), які опосередковуються через її соціальну орієнтацію, мотиваційну сферу. Вивчення характерологічних особливостей осіб, що вчинили статеві злочини, дало можливість виокремити серед них збудливий тип, що характеризується інтровертированістю, агресивністю, імпульсивністю, жорстокістю, та істеро-психостенічний тип, якому властиві екстравертированість, інфантильність, боязкість, нерішучість, сугестивність. Останні звичайно скоюють розбещення дітей. З психологічної точки зору статеві злочини нерідко є способом вирішення внутрішньо-

особистісного, міжособистісного конфлікту або комунікативної й статевої фрустрації [3].

Результати проведених обстежень свідчать про те, що в більшості випадків зґвалтування є серйозною психічною травмою, що призводить до розвитку неврозів і сексуальних розладів. Це встановлює необхідність надання жертвам зґвалтування психотерапевтичної допомоги, що повинна бути спрямована на ліквідацію його наслідків, нівелювання рис характеру, що сприяють вчиненню над ними зґвалтування, і навчання адекватній поведінці, що допомагає протистояти статевому злочину. Психотерапевтична корекція наслідків зґвалтування повинна проводитися у вигляді системи заходів, здійснюваних послідовно й поетапно, із застосуванням сучасних методів, адекватних наявним у пацієнток з порушенням, в основному раціональної, індивідуальної й групової психотерапії й гіпносугестії. Психопревенція статевих злочинів являє собою систему коригуючих заходів, що включають як індивідуальні, так і парні й групові методи. При цьому індивідуалізований особистісний вибір тактики психофілактики аж ніяк не виключає уніфікації її прийомів. У той же час система психофілактики повинна бути досить гнучкою, що допускає можливість заміни одного прийому іншим за збереження системності впливів [3].

Системний характер цих заходів, які повинні являти собою безперервний ланцюг психофілактичних впливів з урахуванням критеріїв оцінки стану всіх компонентів і факторів формування мотивації й мотивів статевих злочинів, є однією з основних умов їхнього попередження. Не менш важливим є дотримання етапності й послідовності в проведенні вищезазначених заходів, насамперед, здійснення спочатку статевого виховання, потім – сексуальної освіти дітей, підлітків і молоді. Система заходів, спрямованих на попередження статевих злочинів, складається з первинної й вторинної профілактики. Завдання першої з них – попередження появи акцентуацій характеру й усунення факторів ризику, які можуть призвести до порушення соматостатевого й психосексуального розвитку, що тягне за собою надалі порушення мотивації й мотивів сексуальної поведінки й вчинення статевих злочинів. У первинну профілактику входить також підвищення рівня соціальної, психологічної й соціально-психологічної адаптації. Вторинна профілактика має на меті попередження рецидивів статевих злочинів і проводиться в місцях позбавлення волі.

Таким чином, психопревенція статевих злочинів являє собою єдність тісно пов'язаних між собою медико-педагогічних, медико-психологічних і медико-соціальних аспектів. Основа первинної психофілактики статевої злочинності – правильне статеве виховання, що є невід'ємною

частиною загального виховання й повинне ґрунтуватися на принципах моральності й моралі. Система психопрофілактики складається із трьох компонентів відповідно до трикомпонентної структури міжособистісної взаємодії: когнітивного (інформаційного), афективного (емоційного) і конативного (поведінкового) [3].

Завданням когнітивного компонента є підвищення рівня знань молоді у плані спілкування, культури міжособистісних відносин і досягнення адекватного сприйняття один одного з метою підвищення рівня взаєморозуміння, а також інформація в області психогігієни статевого життя. Завдання афективного компонента – формування вміння правильно вирішувати конфліктні ситуації й адекватно на них реагувати. Мета конативного компонента – оптимізація відносин підлітків до протилежної статі, міжособистісних відносин молоді й майбутнього чоловіка й жінки, а також їхніх сексуально-поведінкових реакцій. Усі компоненти психопрофілактики застосовуються в кілька етапів, кожний з яких є відправною точкою наступного [3; 4].

Наразі варто зупинитись на проблемі скоєння статевих злочинів проти неповнолітніх осіб, оскільки вони посягають на їх статево недоторканність та нормальний, повноцінний статевий розвиток. Як наслідок, постраждалі від таких злочинів переживають душевну травму, що почасти спонукає їх до аморального способу життя. Чинним Кримінальним кодексом України кримінальна відповідальність за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності особи, зокрема «статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» передбачена ст. 155 КК України.

Окремим організаційно-правовим аспектам кримінальної відповідальності за злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності неповнолітньої особи присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема В. Шемчука, О. Світличного, В. Борисова, К. Сірука, О. Губанова, С. Косенка, А. Лукаша, Т. Лисько, С. Чмути, В. Навроцького та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження причинно-наслідкового зв'язку між реалізацією неповнолітньою особою права на шлюб, її фізіолого-психологічною (інтелектуальною) статевою зрілістю та діями (поведінкою) особи, що передбачається як майбутній чоловік чи дружина.

Прикро, але до цього часу трапляються випадки прийняття судами неправосудних рішень, адже на основі аналізу 200 судових справ щодо реалізації права неповнолітньої особи на шлюб, у жодному випадку попри вимоги чинного законодавства та рекомендації зазначених в Постановах Пленуму Верховного Суду України, правових позиціях

Верховного Суду не було належно забезпечено дослідження всіх обставин справи, зважаючи на вік заявника та заінтересованої особи (передбаченого повнолітнього чоловіка чи жінки).

Право на шлюб згідно з ч. 2 ст. 23 Сімейного кодексу України (далі – СК України) може бути надане за рішенням суду в порядку окремого провадження особі, яка досягла 16 років, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. До участі в означеній справі залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи (прокурор, представник сторін, спеціаліст-психолог, медичний та психологічний експерт, педагог, працівник органів ДРАЦС та ін.). Заперечення батьків (піклувальників) щодо надання права на шлюб не є підставою для відмови в задоволенні заяви, оскільки головним критерієм для задоволення заяви про надання права на шлюб є встановлення судом факту про відповідність такого права інтересам заявника [6] та довідки лікаря-гінеколога, а додатково – визначення міри «кохання» (*таке запитання міститься у 87 % рішень суду*) повнолітньої до передбаченого чоловіка чи дружини.

Щодо останнього аргументу, а саме з'ясуванням судом міри закоханості майбутнього подружжя, то тут варто провести етимологічне дослідження самого терміна «кохання». Традиційно в українській мові та етнонаціональному повсякденні співіснують два близьких поняття – «любов» і «кохання». З точки зору української мови ці слова є синонімами, що підтверджується існуючими словниками. Проте, маємо зазначити, що слово «кохати» набуло дещо інших відтінків, ніж термін «любов». Парадигма змісту терміна «кохати» більш широко використовується для позначення та виявлення почуття до протилежної статі чи залежно від особистої сексуальної орієнтації й до іншої людини, в контексті статевого потягу, а не дружніх чи родинних почуттів [7, с. 372].

Так на відміну від Росії, де терміном «любовь» позначаються як фізичні, так і духовні параметри стосунків чоловіка та жінки, в Україні, з її багатим мовним арсеналом, існує два терміни – «кохання» і «любов». В англійській мові є лише слово «*love*» для позначення відчуттів як до батьків та друзів, так і до коханої людини. Тому фразу «*I love you*» слід перекладати відповідно до контексту, залежно до кого відбувається звернення. У свою чергу, в іспанській мові так само є іменник «*el amor*», який вживається в обох випадках. Так в іспанській «*Te quiero*» кажуть батькам та друзям, а «*Te amo*» – коханим. У польській мові ситуація аналогічна зі словом «*miłość*» (принаймні, так каже гугл-перекладач), в німецькій – «*die Liebe*» [8].

Якщо проаналізувати всі наявні та доступні тлумачні словники української мови, то можна констатувати, що, по суті, вони є копіями 11-томного «Словника української мови», виданого в 1970–1980 рр. У згаданому словнику «любов» трактується як «почуття глибокої сердечної прихильності до особи іншої статі», а термін «кохання» фактично ототожнюється за змістом з терміном «любов» без роз'яснення якихось лексико-практичних, етимологічних відмінностей між цими словами. Натомість психологічний словник трактує «любов» як почуття, що виражає емоційно-ціннісне ставлення до того чи іншого об'єкта (людини, батьківщини, сім'ї, міста, істини, людства, релігії та ін.); прагнення бути з максимальною повнотою представленим своїми особистісно значущими почуттями в життєдіяльності іншого, таким чином, щоб пробудити в нього потребу у відповідному почутті тієї ж інтенсивності і стійкості [9, с. 132].

Втім, на слушну думку деяких вітчизняних вчених, «коханням» для українців є фізіологічна пристрасть одне до одного, а «любов» містить духовну близькість, психологічне сприйняття чоловіком та жінкою одне одного [7]. Слід зауважити, що термін «кохання» більше вживається для опису стосунків між чоловіком та жінкою зі статевим відтінком, оскільки в слові «кохати» є більше пристрасті, а термін «любов» підходить для опису ніжних почуттів [8]. Розглядаючи любов як цілеспрямований мотиваційний стан, в ній вбачають основні людські стимули, такі як голод, спрага, сон. Так коли людина любить, вона стає кращою, молодіє, змінює свій внутрішній світ, стає щасливою [10], адже «"любов" – це різновид дуже складної потреби, сформованої впливами соціального середовища, етикою і світоглядами даного суспільства» [11].

На нашу думку, любов може розумітися і визначатися через почуття щастя, спокою, душевної втіхи, радості, піднесення, творчості. А вимірюватися любов повинна лише щастям та нескінченністю. При чому любов – значно ширше поняття, ніж кохання, та може стосуватися близьких людей, тварин, рослин тощо. У свою чергу, кохання – це, з нашої точки зору, лише мірило тілесної втіхи та статевого задоволення фізіологічної потреби, яка сама по собі у кожному віці має свою завершеність. Саме після цієї фази у сімейному житті подружжя має відбутися вдала трансформація «кохання» в дружбу, зважаючи на те, що любов як почуття все ж має свою ліквідність (перетворення у певний, тривалий період часу в щось інше – огиду, відразу, звичку, дружбу, партнерство як спільний бізнес чи інша кооперація).

Відтак виходить, що суддя, запитуючи про взаємне кохання майбутнього подружжя, з'ясовує лише міру фізіологічної пристрасті для

намірів створити сім'ю, наприклад російською мовою це б звучало так: «Спите ли вы друг с другом и т. п.?». А тому, вважаємо, що суд повинен запитувати не про кохання неповнолітньої (*оскільки цей факт вже засвідчений лікарем-гінекологом*), а саме про міру почуття любові майбутньої сімейної пари. Також вважаємо, що окрім доводів неповнолітньої особи про бажання створити сім'ю, необхідно законодавчо передбачити обов'язок передбаченого чоловіка чи дружини доводити в суді бажання (мотивацію), можливість та здатність останнього до подружнього життя.

Варто зазначити, що рішення суду, яким неповнолітній особі надано право на шлюб, є підставою для реєстрації шлюбу в органах ДРАЦС, а фізична особа, яка не досягла повноліття, з моменту такої реєстрації набуває повної цивільної дієздатності (ч. 2 ст. 34 ЦК України). Слід зауважити, що суд лише надає право на шлюб, а не знижує межу шлюбного віку, однак цього достатньо, щоб подружжя надалі проживало разом без реєстрації шлюбу в органах ДРАЦС, оскільки це не заборонено законом. Виходить, що неповнолітня особа на основі судового рішення фактично визнана статево зрілою, а тому може знехтувати офіційною реєстрацією шлюбу, адже для створення сім'ї їй достатньо: спільно проживати з передбаченим чоловіком чи жінкою, вести з ним спільний побут та мати взаємні права і обов'язки (п.п. 2, 4 ст. 3, п. 2 ст. 9 та ст. 10 СК України). Іншими словами, перебувати у так званому «цивільному шлюбі». Проблема полягає в тому, що суд ніби захищаючи неповнолітню особу, надаючи їй дозвіл на реєстрацію шлюбу, приховує (навіть неумисно) інше кримінальне правопорушення, передбачене ст. 155 Кримінального кодексу України. Слід зауважити, що особи як жіночої, так і чоловічої статі віком до 14 років вважаються такими, що не досягли статевої зрілості. Натомість встановлення статевої зрілості щодо осіб віком з 14 до 18 років проводиться обов'язково [12].

Згідно з ч. 1 ст. 22 Сімейного кодексу України шлюбний вік для жінки та чоловіка встановлено у 18 років, зважаючи, що у цьому віці гармонійно поєднується як фізіологічна, так і психологічна (інтелектуальна) статева зрілість особи. Однак для цього варто розкрити саму природу статевої зрілості. Тож, статева зрілість – це такий фізіологічний стан організму людини, який характеризується здатністю до повного виконання статевих функцій [13]. Так для осіб жіночої статі він характеризується процесом повного формування її організму до статевих зносин, зачаття плоду та здатністю його виносити, здатністю до нормальних пологів та годування дитини [14, с. 14]. Тому питання щодо досягнення статевої зрілості у віці з 16 років і до шлюбного віку

має теж вирішуватись на підставі висновку судово-медичної експертизи, а не на основі довідки лікаря-гінеколога, що досить часто є єдиним, окрім «інтересу неповнолітньої», аргументом для суду у винесенні позитивного рішення про надання права на шлюб.

Відомо, що довідка лікаря-гінеколога лише містить інформацію про термін вагітності неповнолітньої та її облік у жіночій консультації, а щодо неповнолітнього – тут взагалі судове рішення приймається без будь-яких медико-психологічних обстежень. А тому судді повинні призначати навіть під час розгляду справи про надання неповнолітній особі права на шлюб судово-медичну експертизу, зважаючи на підпункти 2.1.2, 2.13.2 Правил проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів (1995 р.), згідно з якими стан статевої зрілості у жінок включає закінчення формування організму, коли статеве життя, запліднення, вагітність, пологи та годування дитини є нормальною функцією і не призводять до розладу здоров'я. Натомість статева зрілість в осіб чоловічої статі характеризується станом загального фізичного розвитку та формуванням статевих залоз, за якого статеве життя є фізіологічно нормальною функцією, не викликає розладу здоров'я і не завдає шкоди подальшому розвитку організму [13].

Вважаємо, що для визначення статевої зрілості неповнолітньої особи, окрім медичної, необхідно призначати і психологічну експертизу для належного, об'єктивного дослідження обставин справи щодо реалізації права неповнолітньої особи на шлюб. Психологічну експертизу призначають, як правило, коли психологічна складова має важливе правове значення, є істотною обставиною під час розгляду цивільних справ, що обумовлюється великою кількістю оціночних правових норм у Сімейному кодексі України, яким притаманний психологічний зміст, зокрема: «взаємини», «стан», «не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними», «духовний розвиток», «умови виховання», «ставлення до дитини», «думка дитини», «ставлення до виховання», «особа дитини», «сімейні відносини», «вікові особливості», «поведінка неповнолітньої особи», «бажання дитини», «психологічний тиск», «гідність», «честь неповнолітньої особи», «інтереси дитини (неповнолітньої)», «духовний розвиток», «ставлення до виховання» або «здатність до виховання» тощо [15].

Відтак, необхідно призначати комплексну судову медико-психологічну експертизу, за результатами якої можна констатувати досягнення неповнолітньою особою статевої зрілості. При чому якщо хоча б одна з експертиз (психологічна чи медична) надасть негативний висновок щодо статевої зрілості, то це має бути підставою для

скерування справи в органи внутрішніх справ, оскільки тут вбачаються ознаки статевого злочину, передбаченого ч. 1 ст. 155 КК України. Суспільна небезпечність цього злочину полягає в тому, що він посягає на нормальний моральний і фізичний розвиток неповнолітніх, їх статево недоторканість. Потерпілим може бути особа жіночої або чоловічої статі, яка не досягла шістнадцяти років, попри те, що тут, на нашу думку, все ж таки має значення не вік, а статева зрілість особи. Тому визначальною ознакою для потерпілої особи слід вважати, окрім недосягнення шістнадцятиріччя, ще й недосягнення нею статевої зрілості, оскільки за психологічними та за медичними параметрами шістнадцятирічна особа може бути статево незрілою та відповідати віку значно меншого за біологічний (документальний). Небезвідомо, що досягнення особою (обома партнерами) шлюбного віку у разі добровільних статевих зв'язків не тягне за собою кримінальної відповідальності.

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину (ст. 155 КК) є статева недоторканість особи і належний фізичний, психічний і соціальний розвиток неповнолітніх, а додатковим об'єктом – здоров'я неповнолітньої особи, якому передчасний вступ у статеві зносини може завдати серйозної шкоди (пошкодження статевих органів, анального отвору, органів черевної порожнини, сильні кровотечі тощо) [16, с. 68]. Застосовуючи ст. 155 КК, треба, серед іншого, урахувати те, що ця стаття КК перебуває у змістовній колізії з ч. 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК (варто уточнити – у частині поєднаних із добровільною згодою дій сексуального характеру, вчинених повнолітньою особою стосовно малолітнього потерпілого). Системне і телеологічне тлумачення положень КК, урахування очевидної різниці в шкоді, заподіяваній малолітнім та особам, яким не виповнилось 16 років, унаслідок передчасних статевих зносин, а отже, у суспільній небезпеці порівнюваних злочинних дій дозволяє зробити висновок про те, що вчинення відповідних сексуальних дій стосовно малолітньої потерпілої особи потребує кваліфікації за ч. 4 ст. 152 або ч. 4 ст. 153 КК України [16, с. 71].

Об'єктивна сторона злочину полягає у природних або неприродних статевих зносінах з потерпілою особою, яка не досягла шістнадцятиріччя. Суб'єкт злочину – особа чоловічої або жіночої статі, якій виповнилось 18 років [16, с. 74]. До того ж, добровільні статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятиріччя, утворюють склад злочину, коли суб'єкт знав або припускав, що потерпіла особа не досягла означеного віку, а так само тоді, коли міг і повинен був передбачити очевидну статево незрілість особи. Така оцінка статевого статусу

потерпілої особи має ґрунтуватися на об'єктивних обставинах: її зовнішній вигляд, манера спілкування, інтереси, знання про її вік, медичні та психологічні показники тощо. Вчинення злочину спеціальним суб'єктом – близьким родичем або членом сім'ї, а так само особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього, – є підставою для інкримінування ч. 2 ст. 155 КК України [16, с. 74].

Особливої уваги потребує встановлення останньої обставини. Згідно з п. 16 постанови пленуму Верховного Суду України № 5 (2008 р.), якщо потерпіла особа внаслідок свого розумового відставання або малолітнього віку не могла розуміти характеру та значення здійснюваних з нею дій, скоєне слід оцінювати як зґвалтування з використанням беспорядного стану потерпілої особи [14]. Висновок про саме такий стан особи має ґрунтуватися на даних судово-психологічної експертизи [17, с. 313]. Злочин вважається закінченим з початку статевих зносин, тобто з початку вчинення хоча б однієї дії сексуального характеру. Не виключається можливість замаху на вчинення цього злочину (наприклад, суб'єкту не вдалося вчинити природний статевий акт через фізіологічні чинники). Суб'єктивна сторона означеної дії повинна охоплюватись прямим умислом. А щодо обставини, досягла потерпіла особа шістнадцятирічного віку та/або статевої зрілості чи не досягла, ставлення суб'єкта може бути умисним або необережним.

Тож, вважаємо, якщо працівник органу ДРАЦС під час подачі заяви майбутнього подружжя виявить, що один з передбачених наречених є малолітнім (неповнолітнім), чи в рішенні суду, що подається разом із заявою про шлюб, відсутні дані про проведення відповідних експертиз та їхні результати, він має право офіційно повідомити органи та дисциплінарну палату Вищої ради правосуддя про можливе реагування на дії суду (судді) відповідно до ст. 107 та п. 4. ч. 1 ст. 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (2016 р.). Якщо прокурор буде проінформований працівником ДРАЦС чи іншою зацікавлено особою про розгляд в суді справи про надання неповнолітній особі права на шлюб, то він має право у порядку представництва заявляти (клопотати) про призначення медико-психологічної експертизи (п. 3 ч. 1 ст. 43, ст. 105 ЦПК України) чи подати до суду висновок експерта, складений на його замовлення (ст. 106 ЦПК України) у частині визначення фізіологічної та інтелектуальної (психологічної) статевої зрілості неповнолітньої особи, а також її мотивацію на створення сім'ї. Суд у разі задоволення такого клопотання чи заяви прокурора призначає медико-психологічну експертизу (ст. 105 ЦПК України). У разі відмови

суду задовольнити таке клопотання з подальшим ухваленням рішення на користь надання неповнолітній особі права на шлюб, прокурор має право його оскаржити в апеляційному порядку. Для самого суду висновок такої експертизи послужить підґрунтям для встановлення факту про відповідність такого права інтересам заявника (ч. 2 ст. 23 СК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 103 ЦПК України, прокурор має право подати суду питання, на які потрібна відповідь експерта, та прохати суд провести експертизу у відповідній установі. Більш того, прокурор може доручити її проведення конкретному експерту (спеціалісту) – психологу (ст. 106 ЦПК України). Класифікація правових норм за істотними психологічними ознаками дозволяє виділити кілька видів судово-психологічної експертизи в сімейних справах: психологічна експертиза нездатності повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і (або) керувати ними; психологічна експертиза спілкування й взаємодії в сім'ї; психологічна експертиза міжособистісних стосунків і психологічної сумісності тощо [15].

Психологічна експертиза статевої зрілості неповнолітньої особи може вимагатись прокурором не лише в межах судового процесу в цивільних чи кримінальних справах, а й поза ним, наприклад, коли працівник органу ДРАЦС офіційно повідомить в органи прокуратури, що заяву на реєстрацію шлюбу подають майбутні подружжя, серед яких один з передбачених наречених є малолітнім (неповнолітнім), чи коли в рішенні суду, що подається разом із заявою про шлюб, відсутні дані про проведення відповідних експертиз та їх результати. Таку позицію займає і законодавець, оскільки в ч. 1 ст. 108 ЦПК України виписано, що експертиза може проводитися і поза судом, якщо це потрібно у зв'язку з характером досліджень. Відповідно до ч. 5 ст. 102 ЦПК України, експертиза проводиться письмово у формі мотивованого висновку, який приєднується до справи.

Право на позасудове призначення прокурором експертизи шляхом залучення відповідних спеціалістів також передбачено ч. 2 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.) у зв'язку з необхідністю належного реагування на відомості про можливі порушення законодавства, що містяться у скаргах, зверненнях чи будь-яких інших джерелах. Таким чином прокурор може скористатися у суді усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) психолога відповідної установи чи приватного психолога, або незалежного експерта-психолога. Результатом такої діяльності буде висновок експерта, що, як слушно зазначила Р. Лемик, служить засобом доказування у справі на рівні з іншими видами доказів [18, с. 22].

Безумовно, що допомога спеціаліста-психолога знадобиться й під час дослідження умов життя та виховання неповнолітнього, адже саме психолог завдяки психологічним знанням може з'ясувати: обстановку (психологічну атмосферу) в сім'ї, його виховання; взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми; ставлення батьків до виховання неповнолітнього; моральні умови сім'ї; обстановку (психологічну атмосферу) в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній; ставлення неповнолітнього до навчання чи роботи; взаємини з вихователем, учителем, однолітками; зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою.

Таким чином, у кожному випадку розгляду справи суддею щодо надання неповнолітній особі права на шлюб необхідно: залучити спеціаліста-психолога чи консультанта для попередньої співбесіди з неповнолітньою особою для з'ясування істинного інтересу та намірів створити сім'ю; призначити комплексну медико-психологічну експертизу встановлення фізіологічної та інтелектуальної (духовної) статевої зрілості неповнолітньої особи; залучити до справи спеціаліста-педагога чи викликати (якщо неповнолітня навчається) представника закладу освіти (бажано класного керівника, куратора чи іншу особу, що безпосередньо спілкується з неповнолітньою особою); представників органів ДРАЦС; батьків чи осіб, що їх замінюють.

Список використаних джерел:

1. Етапи психосексуального розвитку від 0 до 18. URL: <https://naurok.com.ua/etapi-psihoseksualnogo-rozvitku-vid-0-do-18-73374.html>.
2. Мастерс У. Г., Джонсон В. Є., Колодни Р. К. Основы сексологии (HUMAN SEXUALITY). [Пер. с англ.]. Москва : Мир, 1998. 342 с.
3. Гульман Б. Л., Орлов П. И. Психодиагностика и психопрофилактика сексуальных преступлений : учеб. пособ. по судеб. сексологии / под. ред. В. В. Кришталь. Харьков : ХИВД, 1994. 144 с.
4. Робочий зошит для самостійної роботи студентів медичного факультету з курсу «Основы сексологии та сексопатологии» / упоряд. Г. М. Кожина, Н. В. Георгієвська, І. В. Лещина, В. Є. Кришталь. Харків : ХНМУ, 2018. 85 с.
5. Діденко С. В. Психология сексуальности і сексуальных стосунків. Київ, 2003. 164 с.
6. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : постан. Пленуму Верховного Суду України від 21 груд. 2007 р. № 11. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07>.
7. Говорун Т. В., Кікінежді О. М. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга-Богдан, 1999. 384 с.

8. Різниця між словами «любов» та «кохання» URL: <https://ukrainian.stackexchange.com/questions/282/>.

9. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Краткий психологический словарь: Личность, образование, самообразование, профессия. Мн. : Хэлтон, 1998. С. 131–132.

10. Панченко І. В. Феномен «кохання». URL: <http://www.psyh.kiev.ua/> Панченко І.В.

11. Ильин Е. П. Психология общения и межличностных отношений. URL: <http://books.google.com.ua/books>.

12. Правила проведення судово-медичних експертиз (обстежень) з приводу статевих станів в бюро судово-медичної експертизи : наказ Міністерства охорони здоров'я України № 6 від 17 січ. 1995 р. ; зареєстр. в Міністерстві юстиції України 26 лип. 1995 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0253-95>.

13. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи : постан. Пленуму Верховного Суду України від 30 трав. 2008 р. № 5. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08>.

14. Борисов В. І., Дорош Л. В. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (коментар до законодавства). *Форум права*. 2006. № 1. С. 4–15.

15. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі : заочний семінар-тренінг / Головне управління юстиції у Дніпропетровській області ; Інститут психології імені Г. С. Костюка НАН України. Київ – Дніпропетровськ, 2011. 42 с.

16. Дудоров О. О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики) : практик. порадник / О. О. Дудоров; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Северодонець : РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідо-ренка, 2018. 92 с.

17. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : за станом законодавства і Постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 груд. 2001 р. / за ред. С. С. Яценка. Київ : А.С.К., 2002. 936 с.

18. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза у цивільному процесі України (проблеми теорії і практики) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Київ, 2004. 182 с.

5. Психологічний контент рішень Європейського суду з прав людини

У цьому підрозділі досліджено теоретико-методологічні питання використання та застосування прикладних положень юридичної психології у площині роботи ЄСПЛ (далі – Суд). Відображений авторський підхід до аналізу окремих рішень ЄСПЛ з позицій оцінки Судом висновків судово-психологічних експертиз та письмових роз'яснень спеціалістів-психологів, що містилися у матеріалах представлених справ. У контексті означеного проаналізовано деякі положення «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» від 04 листопада 1950 року з використанням можливостей психологічної науки та практики.

Як вже відомо, Європейський суд з прав людини є однією з інституцій Ради Європи, створеної для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених в Європейській конвенції з прав людини. Вступивши у 1995 році до Ради Європи та долучившись у 1997 році до «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (далі – *Конвенції, або ж ЄКПЛ*) 1950 року, а також прийнявши Закон України від 23 лютого 2006 року N3477-IV (3477-15) «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (далі – ЄСПЛ), Україна надала право своїм громадянам звертатись зі скаргами до ЄСПЛ, та, що важливо, включила рішення Європейського Суду до джерел національного законодавства, котрі є обов'язковими до виконання національними судами, а також іншими правоохоронними інституціями.

Відтак, Україна стала державою, яка орієнтується на європейський досвід та стандарти для становлення її як правової держави, є важливою практика ЄСПЛ у вирішенні часом неординарних, унікальних правових ситуацій (колізій). Тому поступове впровадження практики ЄСПЛ є необхідним процесом для забезпечення верховенства «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» (1950 р.), яка гарантує основні права та свободи людини і громадянина [1]. Вважаємо, що з позицій психології, поняттєво-термінологічна конструкція «людини та громадянина» є пропорційною терміну «особистість», що має психологічну структуру, а відповідно і властиві їй тонкощі в юрисдикційному процесі ЄСПЛ.

Окремим організаційно-правовим аспектам процедури реалізації та дотриманням конвенційних зобов'язань та рішень ЄСПЛ у судовій практиці країн-учасниць присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних

практиків і вчених, зокрема М. Костицького, О. Соловійова, О. Віткаускаса, Є. Морозова, А. Степаненка, В. Коновалової, В. Марчака, Е. Blenk-Knoske та ін., проте наявний стан досліджень правових позицій ЄСПЛ у контексті психологічного опосередкування права існують лише фрагментарно та без використання знань юридичних психологів.

Звичайно, що як такого офіційного психологічного опосередкування правових позицій (рішень) ЄСПЛ не існує, а тому це є суто теоретико-методологічне обґрунтування певних судових рішень у частині порушеного конвенційного права особи на ґрунті використання чи застосування психологічних знань. На слушну думку О. Соловійова, позитивність соціально-психологічних реакцій від сприйняття принципів казуального тлумачення «Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод» обумовлена єдністю ціннісних орієнтацій суспільної свідомості країн-учасниць. Разом з тим, автор зауважує, що у країнах, де верховенство індивідуальних прав і свобод не є очевидним, сама ідея визнання фактичної нормативності рішень ЄСПЛ здатна викликати соціально-психологічні реакції негативного характеру: почуття обмеження незалежності, визнання своєї слабкості, самоприниження тощо [2]. Але й у цьому випадку не сприйняття нормативного характеру практики ЄСПЛ у конкретній країні може нейтралізуватися дією низки факторів негативної мотивації, пов'язаних з відчуттям остраху, небажанням ізоляції тощо [3, с. 95–97].

Відтак, одразу варто перейти до практики ЄСПЛ, що охоплює питання психологічного вектору під час розгляду справ заявників в обов'язі ст. 8 Конвенції. Так в одній із справ ЄСПЛ «X and Y v. the Netherlands», пов'язаної із сексуальним насильством неповнолітньої особи з психічними вадами розвитку у спеціалізованому закладі для дітей з інтелектуальною недостатністю, Суд визначив, що поняття «приватного життя охоплює як фізичну, так і психологічну недоторканість особи, включаючи і її чи його сексуальне (статеве) життя» (п. 22). Варто нагадати, що в розумінні ЄСПЛ сфера приватного життя складається із трьох аспектів: фізична, психологічна або моральна недоторканість особи, власне приватне життя та право на особисту ідентичність і недоторканість [4].

Щодо самого змісту поняття терміна «психологічна недоторканість», то тут можна навести визначення, запропоноване ще у 1999 році науковцем В. Маринів, на думку якого це «захищеність особи від погроз на її адресу, залякування, шантажування її та інших способів пригнічення волі» [5, с. 7–8]. Існує також визначення поняття терміна «психологічна недоторканість дитини», за якою вченим О. Синегубовим розуміється заборона діяти на психіку неповнолітньої особи

шляхом словесних образ або погроз, переслідування, залякування, шантажу, якими навмисно спричиняється емоційна невпевненість, нездатність захистити себе, а також застосовувати інші способи придурення волі дитини, які завдають шкоди її психічному здоров'ю [6].

З позицій ЄСПЛ порушенням психологічної або моральної недоторканності особи визнаються незаконні дії щодо медичного лікування та обстеження, а також таке поводження, яке не досягає порогу жорстокості, передбаченого ст. 3 Конвенції. Показовими щодо меж захисту права на приватне життя є дві справи – «Von Hannover v. Germany» № 1 та № 2. Обидві стосуються вимоги принцеси Кароліни фон Ганновер щодо видалення її фотографій зі ЗМІ [4]. Регулювання відносин, пов'язаних з психологічною недоторканністю в Україні, якщо зважати саме на психологічні складові, розширено відображено загальною нормою ч. 3 ст. 32 (назва – «Сприяння здоровому способу життя населення») Основ законодавства про охорону здоров'я (1993 р.), де вписано, що «з метою запобігання шкоди здоров'ю населення застосування гіпнозу, навіювання, інших методів психологічного і психотерапевтичного впливу дозволяється лише у місцях та в порядку, встановлених Міністерством охорони здоров'я України» [7].

Якщо повернутися до практики ЄСПЛ, то у його правових позиціях розуміння «психологічної недоторканності» відображено захистом особи від умисного втручання з боку органів державної влади, що у свою чергу не лише зобов'язує державу утримуватися від такого втручання, але й передбачає наявність позитивних зобов'язань задля забезпечення ефективної поваги приватного та сімейного життя. «Такі зобов'язання можуть включати вжиття заходів, спрямованих на забезпечення поваги особистого життя навіть у сфері відносин індивідів між собою» (п. 23) [8].

Означене положення ЄСПЛ виокремлене й у справі «Івашенко проти Росії» від 13 лютого 2018 року, де Суд зокрема нагадав, що концепція «приватного життя» – це широкий термін, який не піддається вичерпному визначенню, оскільки охоплює психологічну цілісність людини. Академік С. Максименко, розкриваючи зміст генетичної концепції особистості, досить влучно обґрунтовує розуміння «психологічної цілісності», наголошуючи, що психічні явища людини не існують окремо і розрізнено, а тому у своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність людини. «Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності», на думку вченого, «може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психічних функцій), так і усвідом-

лення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування» [9, с. 42–45].

Як бачимо, Суд до психологічної складової приватного життя особи в обсязі ст. 8 (назва – «Право на повагу до приватного і сімейного життя») Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [1] включає абсолютні психологічні елементи, такі як: психологічна цілісність, психологічна недоторканість особи, включаючи сюди і сексуальне (статеве) життя. Тож, і надалі розвиваючи тлумачення приватного життя, ЄСПЛ у справі «Botta v. Italy» наводить формулювання вже з урахуванням його психологічної складової, а саме: «Приватне життя включає в себе [...] психологічну недоторканість людини – гарантію, надану ст. 8 Конвенції, призначену насамперед для забезпечення розвитку особистості кожної людини в її відносинах з іншими людьми, без втручання ззовні» [10].

Якщо вивчати судові прецеденти з психологічної точки зору, то можна побачити, що концепція «приватного» життя належить до сфери безпосередньої особистої автономії, що охоплює емоційно-вольову сферу особистості. Сюди здебільшого відносяться аспекти моральної недоторканності особи (19). Така концепція, на думку Д. Віткаукаса, виходить за вузькі межі гарантій життя, вільного від небажаної публічності та забезпечує поле, в межах якого кожний індивід може вільно займатися розвитком своєї особистості. Сюди автор відносить: право на самоідентифікацію та право/можливість розвивати взаємостосунки з іншими особами, у тому числі емоційні і сексуальні [11].

Наприклад, щодо останнього, то сексуальне (статеве) життя людини, безсумнівно, є важливим аспектом її приватного життя як з юридичних, так і соціально-психологічних характеристик. Втім, навіть у цьому разі держава може втручатися в приватне життя, якщо це відповідає другому параграфу ст. 8 Конвенції, в якому вписано, що «Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно із законом, і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб» [1].

Прикладом тут може слугувати суд над гомосексуалом за статевий акт із п'ятнадцятирічною дитиною, тобто фактично з особою, що не досягла віку 16 років. Однак, у цілому ЄСПЛ дотримується позиції, що приватне життя гарантує сферу, у межах якої людина може встановлювати найрізноманітніші стосунки, зокрема, статеві (сексуальні). І у

цьому разі, сексуальна ідентифікація особистості підпадає під захист ст. 8 Конвенції. З позицій юридичної психології, питання сексуального життя особи носять інтимний характер і посідають особливе місце в її приватному статевому житті, а відтак втручання Держави в цю сферу людського життя повинне бути дуже серйозно обгрунтованим.

Відмінними рисами демократичного суспільства є терпимість і широта поглядів, а тому, як зауважує Д. Віткаускас, для втручання у приватне життя зовсім недостатньо того, що визначена дія може когось шокувати, стривожити чи образити. Недаремно кримінальна заборона на гомосексуальні дії дорослих людей за взаємною згодою у приватній обстановці неодноразово визнавалася несумісною з повагою приватного життя за статтею 8 Конвенції, зокрема, у справі Даджіона (Рішення у справі «Dudgeon v. the United Kingdom» (1981)), де йшлося про Північну Ірландію (66), Норріса (Рішення у справі «Norris v. Ireland» (1988)) проти Ірландії (67) і Модіноса (Рішення у справі «Modinos v. Cyprus» (1993)) проти Кіпру (68). Позивач може подати позов про те, що він є жертвою вже самого факту існування в чинному законодавстві норм, що дорівнюють гомосексуалізм до злочину.

Органи Конвенції не прийняли доводи представників держав про те, що конкретний позивач насправді не піддавався судовому переслідуванню чи погрозі переслідування. Навіть запевнень в існуванні політики толерантності з боку влади виявилось недостатньо в справі проти Кіпру: Генеральний прокурор не міг скріпити такими зобов'язаннями своїх спадкоємців. На Суд не справили враження аргументи, якими держава намагалася обгрунтувати кримінальну заборону на гомосексуальні дії дорослих у приватній обстановці. Аргумент Великобританії про те, що ця заборона продиктована глибокими релігійними почуттями жителів Північної Ірландії, був відкинтий. Аналогічна доля спіткала аргумент про необхідність захисту легко вразливого юнацтва від морального розтління [11].

Про психологічний чинник (у нашому разі – «остракізм») в обсязі положень ст. 8 Конвенції, також йдеться у рішенні ЄСПЛ «Z проти Фінляндії» (Заява № 25702/94) від 25 лютого 1997 р., де Суд розглянув та роз'яснив питання співвідношення важливості збереження поваги до особистого життя та суспільної безпеки. Суть цієї справи полягала у тому, що заявниця в шлюбі з гр. X захворіла на ВІЛ-інфекцію. Суд міста Гельсінкі засудив гр. X за замах на ненавмисне вбивство шляхом зараження на ВІЛ-інфекцію і за звалтування гр. О. Натомість суд проголосив лише резолютивну частину судового рішення, надавши йому стисле обгрунтування та вирішив, що повний виклад цього вироку і матеріали справи повинні залишатися закритими протягом

десяти років, знехтувавши прохання гр. Х і його жертв про триваліший термін утаємничення.

Міркування гр. Х і його жертв про триваліший термін утаємничення з позицій ЄСПЛ є особливо важливі щодо захисту таємниці відомостей про ВІЛ-інфікованих, а відтак їх розголошення може вирішальним чином вплинути на особисте або сімейне життя та соціальний стан і професійну діяльність і загалом піддати їх ризику остракізму. Щодо поняття терміна «остракізм», то, на думку фахівців в галузі психології, під ним варто розуміти неприйняття або повне ігнорування людини людьми навколо (суспільством). Таким чином, остракізм – це те, що перетворює людину на громадського ізгоя, маргінала [12, с. 9]. У результаті «жертва» не може реалізувати свою потребу в належності до певної групи, а під час появи ігнорування ззовні у такої людини спостерігається поганий настрій і дратівливість [13], що є негативними психологічними чинниками.

Як слушно відзначила Н. Козаренко, «у певної частини людей це може мати наслідком ухилення від діагностики або лікування, що підриває превентивні зусилля суспільства у боротьбі з пандемією» [14]. Отож, з позицій ЄСПЛ у аналізованій ситуації не було порушення ст. 8 Конвенції щодо розпоряджень, котрі вимагають свідчень від лікарів заявника, і щодо вилучення її історії хвороби та залучення її до матеріалів слідства. З іншого боку, Суд вважає, що якщо відповідні медичні відомості з матеріалів справи стануть надбанням гласності, то це буде узгоджуватися з положеннями ст. 8 Конвенції, оскільки матиме місце порушення щодо публікації повного імені заявниці і медичних даних про її захворювання на ВІЛ-інфекцію у рішенні Апеляційного суду.

Вважаємо, що досить яскраво відображений психологічний підхід ЄСПЛ у справі «Карвальо Пінто Десуза Мораес (Carvalho Pinto de Souza Morais) проти Португалії» щодо статевої та вікової дискримінацій та гендерних стереотипів (ст. 8, 14 Конвенції, Заява № 17484/15 від 1 квітня 2015 року) Щодо суті справи, то тут варто нагадати, що позивачці з Португалії Марії Морес неякісно зробили гінекологічну операцію, яка мала довготривалий негативний вплив як на фізіологічний, так і на психічний стани останньої, оскільки було пошкоджено нерв, і жінка відчувала посилений біль, складність під час пересування та сидіння, неможливість ведення побуту та статевого життя тощо. Заявниця звернулась до національних судів із вимогою відшкодувати медичну халатність й оплатити їй послуги хатньої робітниці, яку вона була вимушена утримувати.

Гр. Морес виграла справу у першій судовій інстанції, оскільки Адміністративний суд Лісабону визнав медичну халатність хірурга, який її оперував, та призначив останній виплату компенсації за фізичні та моральні страждання, а також за послуги покоївки. Проте Верховний адміністративний суд Португалії змінив – зменшив відшкодування Марії Морес на третину та задався середньовічною риторикою про те, що позивачка не заслуговувала на значну компенсацію через свій вік, наявність дітей, оскільки вже після 50-ти питань статевого життя для жінки не особливо актуальні як у молодому віці. Іншими словами – статеві (сексуальні) відносини є не такими важливими, оскільки їх значення зменшується з віком, а отже, відсутність статевого життя не завдаватиме серйозних моральних страждань жінці (позиція суду).

Морес оскаржила таке рішення національного суду в ЄСПЛ, наголошуючи на порушеннях ст. 8 і ст. 14 Конвенції, зокрема у частині дискримінації її за віком та статтю. 25 липня 2017 року ЄСПЛ зваживши, окрім юридичних, і на психологічні характеристики такої ситуації заявниці (*сексуальність, сексуальні стосунки, особистість, самореалізація, самодостатність, традиційне уявлення, стереотипізацію, стигматизуючий ефект тощо*) вирішив, що в цій справі йдеться не про вік або стать заявниці як такі, а радше про презумпцію, що сексуальність не настільки важлива для п'ятдесятирічної жінки та матері двох дітей, як для молодших людей.

У пункті 52 рішення ЄСПЛ зазначив, що проблематичність цього питання полягає не у визначенні віку або статі як таких, а скоріше у наявності припущення, що сексуальність є не такою важливою для п'ятдесятирічної жінки та матері двох дітей, як і для когось молодшого віку. Ця презумпція відображає традиційне уявлення, що сексуальність жінки важлива лише для продовження роду, а відтак вже з психологічних позицій такий підхід ігнорує психологічну важливість сексуального життя для того, щоби жінка почувалася самодостатньою людиною (правова позиція ЄСПЛ). А звідси – неповне розуміння громадськістю глибини проблем стереотипізації жінок, які продемонструвала ця справа, і зростаючої готовності міжнародних судів на них реагувати. Насправді ж ЄСПЛ пояснив, що питання не стільки у користі статевого життя після певного віку, а в тому, що значення і активність сексуальних стосунків кожна жінка визначає для себе самостійно – незалежно від віку та наявності дітей (п. 52). З психологічних позицій це виглядає як те, що Суд ототожнює жіночу сексуальність не лише з дітонародженням, а з психологічною значимістю самореалізації жінок як особистостей.

Тому ЄСПЛ визнав порушення Португалією обов'язку недискримінації за ознаками віку та статі (ст. 14 разом зі ст. 8 ЄКПЛ). І у цьому разі таке рішення розвиває підхід Суду до аналізу психологічних характеристик (складових), обережного виокремлення серед них соціально-психологічних стереотипів і винесення остаточного рішення щодо їхньої прийнятності за міжнародним правом у системі (структурі) природних прав людини. Окрім іншого, ЄСПЛ з'ясував, що аналогічні справи (*наприклад, про невдале чоловіче лікування та викликану ним сексуальну дисфункцію*) португальські суди розглядали по-іншому. Так для співставлення «жіночих» і «чоловічих» судових процесів достатньо порівняти два основні критерії: 1) фізіологічний – як національні суди оцінювали вплив сексуального нездоров'я на фізичний і психологічний стан людини та 2) фінансовий – розмір компенсації моральних збитків.

Щодо першого критерію: ЄСПЛ підкреслює, що проблеми з сексуальною активністю чоловіків португальські суди кваліфікують значно гостріше, ніж аналогічні жіночі випадки. Зокрема, португальські суди зазначають, що такі проблеми «роблять життя чоловіків фізично та психологічно нестерпними», «мають незворотні наслідки» та «завдають величезного шоку самооцінці» (п. 24). Натомість проблеми із сексуальним здоров'ям у жінок виправданого аналогічного співчуття суддів не отримували. Щодо другого, фінансового критерію, то розмір компенсації моральних збитків у випадках двох чоловіків складав 224 тис. євро і 100 тис. євро – порівняно з 50 тис. євро для Марії Морес (пп. 23–24). Слід також зазначити, що на момент операції чоловікам-позивачам було 55 і 59 років, у той час як Марії Морес – 50 років. Вік чоловіків під час ухвалення рішення та призначення компенсації не враховувався. Так само, як і наявність у них дітей. Тож очевидно, що португальські судді по-різному оцінювали важливість сексуального життя для жінок і чоловіків, нехтуючи психологічною рівновагою обох статей.

Цілком підтримуємо позицію К. Бусол, що у справі Морес ЄСПЛ наголосив, що у справах про можливу дискримінацію за ст. 14 ЄКПЛ тягар доведення лежить на державі (п. 47), а отже у випадку особливого ставлення до певної групи осіб саме конкретна країна має довести (аргументувати) своє ставлення як недискримінаційне. Тож ЄСПЛ не лише проаналізував стигми стосовно жіночої сексуальності, а дав чіткий сигнал європейській спільності, що правосуддя ніколи не повинно потурати стереотипам, а тим паче – їх створювати [15].

У рішенні ЄСПЛ від 27.04.2000 (справа «К. і Т. проти Фінляндії» (Заява № 25702/94)) заявники скаржилися, що їхнє право на повагу до

їхнього сімейного життя було порушено у зв'язку з влаштуванням М. і J. під державну опіку, адже органи влади не надали останнім можливості вирішити власні проблеми за допомогою своїх родичів та скористатися різними засобами підтримки з боку органів соціального забезпечення й охорони здоров'я. Такі заходи уможливили б, наприклад, проживання дітей з їхніми родичами, і органи змогли б уникнути негайного взяття їх під державну опіку (130).

Як свідчать матеріали органів соціального забезпечення, у М. були проблеми з поведінкою. Так у доповіді психолога зазначалося, що М., граючи з двома ляльками, у вульгарних виразах стверджував, нібито вони здійснюють статевий акт. Така поведінка М. пов'язувалась, на думку фахівця, з тим, що К. розбила дзеркало у присутності М. (*це стверджувала й сама К.*). За таких підстав К. було госпіталізовано в добровільному порядку в лікарню міста Н. з діагнозом «психоз», де остання продовжила своє лікування (16). Натомість у висновку лікаря-психіатра, поданому на запит Ради соціального забезпечення, стверджувалася позиція стосовно можливості скасування наказів про державну опіку та про те, що стан психічного здоров'я К. не заважатиме їй піклуватися про своїх дітей.

За словами лікаря-психіатра, зусилля, які докладає К. для того, щоб домогтися скасування державної опіки і пом'якшення обмежень доступу до дітей, свідчать про наявність у неї психологічних ресурсів. Надати їм допомогу в піклуванні про дітей була також готова мати К., яка була опікуном на період судового процесу. Однак лікар-психіатр додала, що вона, не будучи дитячим психіатром, не може відстоювати будь-яку позицію стосовно інтересів дітей, однак зауважила про аналогічну думку фахівця-психолога стосовно наявності у К. психологічних ресурсів для опікунства своїх дітей.

Згідно із заявою, зробленою дитячою клінікою муніципалітету здатність К. і Т. розуміти потреби дітей і реагувати на них є дуже обмеженою. Незважаючи на те, що Т. спроможний займатися з дітьми, йому все ж важко забезпечувати потреби дитячого емоційного життя. К. також нездатна будувати емоційні стосунки зі своїми дітьми. Ще раніше лікар-психолог із місцевого центру охорони здоров'я зробила такий самий висновок у своєму звіті, складеному під час судового провадження стосовно опікунства над старшою дитиною К. За словами лікаря-психолога, К. нездатна враховувати потреби дітей з огляду на їхній вік, і вони для неї не є незалежними об'єктами, і споглядаються як «я-об'єкти». Їй важко зрозуміти, що дитина – це окрема людина зі своїми потребами в любові й піклуванні. Натомість

вона ставиться до них, немовби вони – лише «об'єкти її власного користування» (55).

На думку ЄСПЛ, «Право М. та J.» на побачення з близькими до них особами (батьками) повинне передусім розглядатися у світлі їхнього психологічного розвитку і здоров'я. Ця точка зору потребує розгляду якості, сталості й безперервності їхніх людських взаємин, оскільки психологічний розвиток відбувається у взаємозв'язку з людськими стосунками. Для психологічного розвитку М. і J. також важливо, щоб у безпечних і стабільних умовах, які забезпечуються їм прийомними батьками, вони могли підтримувати і відтворювати добре засвоєне уявлення про своїх біологічних батьків [...], з якими вони розлучені внаслідок певних обставин.

Отож, заявники, не відповідають інтересам дітей, оскільки можливості К. і Т. забезпечувати емоційні потреби М. і J. є недостатніми, а умови доступу до дітей явно загрожують здоров'ю і розвитку останніх. Суд нагадує, що взаємне право батьків та їхньої дитини жити однією сім'єю становить фундаментальний принцип сімейного життя і заходи національних органів, які перешкоджають здійсненню такого права, є втручанням у таке право, гарантоване ст. 8 Конвенції (як приклад, рішення в справі «Йохансен проти Норвегії» від 7 серпня 1996 року, Reports of Judgments and Decisions, 1996-III, п. 52).

Отже, на думку ЄСПЛ є очевидним, що оскаржені заходи становили втручання в право заявників на повагу до їхнього сімейного життя, гарантоване п. 1 ст. 8 Конвенції, і це не оскаржувалося. Таке втручання є порушенням цієї статті, якщо воно здійснювалося не «згідно із законом», не переслідувало мети чи цілей, які є законними відповідно до п. 2 ст. 8, і не вважається «необхідним в демократичному суспільстві» (132). Хоча є фактом те, що К. тривалий період є психічно хворою людиною і що раніше вона проходила стаціонарне лікування і навіть потрапляла до психіатричної лікарні в примусовому порядку, Суд зауважує, що психотична поведінка матері через кілька годин після того, як вона дізналася про відібране у неї немовля, не може служити підставою для обґрунтування вже прийнятого рішення.

Суд вважає, що для будь-якої матері такі обставини – незалежно від наявності психічної хвороби – створили б небезпеку виникнення відхилень у поведінці, а відтак подані підстави й використані методи були свавільними та невинуватими з боку національних органів за таких обставин (144). Більш того, ЄСПЛ під час винесення рішення зважив на обидва висновки медичних експертів (психіатра та психолога), представлених на прохання Ради соціального забезпечення про неспроможність К. здійснювати опіку над М., однак при цьому

фахівці фактично визнали, що стан психічного здоров'я останньої не можна вважати як назавжди позбавляючого її такої спроможності виконувати роль опікуна своїх дітей. Це, з позицій ЄСПЛ, свідчить, що на той час неможливість возз'єднання сім'ї не була очевидною (158), хоча Рада соціального забезпечення у своєму рішенні від 14 березня 1995 року відхилила прохання про припинення опіки та підкреслила лише ту частину висновку лікаря-психіатра, де йшлося про подальший нестабільний емоційний стан К. та потребу у зв'язку з цим проходження нею терапевтичного лікування.

Таким чином, Рада, очевидно, не звернула уваги на конкретні факти, що свідчили про позитивні зрушення в стані К., наведені лікарем-психіатром та психологом у висновках, поданих до Ради (161). Беручи до уваги очевидну фрустрацію, завдану заявникам внаслідок порушення їхнього права на сімейне життя, Суд, визначаючи розмір компенсації на підставі принципу справедливості, присудив заявникам 40000 фінських марок кожному, тобто у сукупності – 80000 фінських марок як справедливую сатисфакцію за нематеріальну шкоду, завдану заявникам внаслідок порушення ст. 8 Конвенції. На цих підставах суд одноголосно постановив, що було допущено порушення ст. 8 Конвенції [16].

Також у контексті порушення положень ст. 8 Конвенції варто проаналізувати психологічну складову Рішення ЄСПЛ у справі «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 року (Заява № 42488/02), де позиція Суду щодо спричинення моральної шкоди заявнику вибудовувалася на ґрунті психологічного обмеження останнього та присудженні потерпілому компенсації моральної шкоди з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення ЄСПЛ у справі «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 року (Заява № 32478/02)). Отож, повернемося до Рішення ЄСПЛ у справі «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 року (Заява № 42488/02), де заявник протягом 2000–2003 рр. ініціював судові провадження щодо незаконності розміщення кладовища на ділянці поблизу його будинку.

До ЄСПЛ заявник скаржився на порушення ст. 8 Конвенції щодо облаштування кладовища біля його будинку, наслідком котрого стало забруднення джерел постачання його питною водою та водою, що використовувалася для цілей приватного садівництва, що негативно вплинуло на фізичний та психологічний стан як його самого, так і родини. Європейський суд, зваживши зокрема і на психологічний аспект (*психологічний стан заявника та його родини*), відображений у заяві скаржника, визнав порушення ст. 8 Конвенції з огляду на рішення сільської ради про розміщення кладовища поблизу житла заявника, зокрема про незаконність розміщення кладовища та недо-

тримання санітарно-захисної та водоохоронної зони. За цих підстав Європейський суд одногослоно визнав прийнятною скаргу на порушення ст. 8 Конвенції.

Психологічний контекст відображений також у Справі А проти Хорватії (№ 55164/08) від 14.10.2010 року, де заявниця звернулася до ЄСПЛ з тієї причини, що держава відмовляється захистити її від загрози фізичної розправи з боку чоловіка (вже колишнього). Як повідомляє заявниця, її чоловік має ряд психологічних захворювань, серед яких параноя, фобія і посттравматичний стресовий розлад та епілепсія. Через це протягом багатьох років він поведився неадекватно і постійно погрожував їй фізичною розправою, піддавав останню фізичному насиллю, бив, постійно ображав у присутності малолітньої доньки.

Жінка, побоюючись за власне життя, втекла від чоловіка і звернулася в поліцію, а потім – до суду. Але місцеві судові органи відмовили в розгляді справи через відсутність вагомих доказів загрози життю або здоров'ю. Заявниця розчарувалась у правосудності національних судів та продовжуючи переховуватися від чоловіка, звернулася до ЄСПЛ. За її справою ЄСПЛ прийняло рішення, в якому зазначено, що суд Хорватії незаконно відмовив у розгляді справи, не спромігшись навіть провести психіатричну експертизу чоловіка потерпілої, а отже вбачається порушення ст. 8 Конвенції.

Однак ЄСПЛ, за відсутності належних фахових знань з психології, означені заявницею категорії (*параноя, фобія і посттравматичний стресовий розлад та епілепсією*) без залучення спеціалістів-психологів та психіатрів фактично визнав психічними, адже вказав на непризначення у цій справі судом Хорватії психіатричної експертизи чоловіка потерпілої. Дивно, адже заявлені потерпілою симптоми її чоловіка містять не лише психічний зміст, а й психологічні характеристики, що можуть вказувати на психічно здорову особу, котрій можуть бути притаманні такі психологічні процеси, як: посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР), затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті унаслідок стресу, психологічної травми, переляку, симуляції тощо.

Відтак ці явища (наприклад, ПТСР) можуть бути тимчасовим розладом, а для психіатричної експертизи потрібна їх сталість. Тому таку поведінку особи варто досліджувати на перетині двох видів експертиз, комплексно призначивши психолого-психіатричну експертизу, де вже самі експерти розмежують спірні питання двох суміжних наук, що у ситуації заявниці дозволило б розібратися з психічними і психологічними проблемами чоловіка й визначити ті, які стали причиною та наслідком агресивної поведінки. Тут вбачається

проблема суддів ЄСПЛ, пов'язана з невмінням розмежувати питання психіатрії та психології (*іншими словами, правильно визначити предмет дослідження*).

Ще цікавішою з позицій юридичної психології виглядає Справа «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 року, де Суд вивчив та оцінив висновки судово-психологічної експертизи щодо неживої людини (померлого). Якщо коротко, то заявник у згаданій справі скаржився до ЄСПЛ, що розслідування смерті його сина (далі – А. Ш.) не було незалежним, адекватним чи ефективним, як цього вимагає процесуальний обов'язок, викладений у ст. 2 (назва – «Право на життя») Конвенції. По суті, заявник звернувся до Суду з проханням здійснити розслідування, оскільки вважав, що його сина було вбито (48). Згідно з посмертним психологічним дослідженням, психічний стан А. Ш. не виключав можливість самогубства. Зокрема, було зазначено, що у нього було підвищене почуття власної гідності і стриманості, яке призводило, між іншим, до конфліктів з начальством (27).

30 грудня 2000 року слідчий національних органів зробив висновок, що психічний стан померлого, можливість рухатись після першого пострілу, передсмертна записка, написана під впливом філософії Карлоса Кастаньєди, доводять, що А. Ш. скоїв самогубство. Цей висновок був обґрунтований посиленнями на висновки експертів (28). Заявник оскаржив це рішення до суду стверджуючи, що його син був убитий через причетність до кримінальних махінацій начальства. Заявник посилався на те, що розслідування з самого початку було направлене на доведення самогубства. Слідчі навіть не намагались перевірити інші версії, хоча у заключному рапорті згадувались конфлікти жертви з начальством (29).

2 березня 2002 року військовий апеляційний суд Західного регіону задовольнив скарги заявника, скасувавши постанову від 30 грудня 2000 року, і призначив провести додаткове розслідування, оскільки встановив недоліки у розслідуванні, зокрема й щодо невизначення з достатньою ясністю психічного стану померлого перед інцидентом (32). 29 квітня 2002 року вже інший слідчий віддав наказ про проведення посмертної психіатричної експертизи, яка показала, що А. Ш. не страждав психічними захворюваннями, хоча його загальний психічний стан міг призвести до самогубства.

Слідчий зробив висновок, що А. Ш. скоїв самогубство, і закрив справу (34). Як бачимо, проблемою тут став висновок посмертної психіатричної експертизи, оскільки її висновок будувався на основі досягнень психіатрії, а не психологічної науки, зважаючи на вказівку як слідства, так і батька А. Ш. про конфлікт взаємин. Якраз фраза у

висновку психіатричної експертизи про те, що «загальний психічний стан міг призвести до самогубства» міг би бути доказом для Суду, якби це положення було відображено у висновку психологічної експертизи, чи ще краще комплексної психолого-психіатричної експертизи.

ЄСПЛ зауважує, що органи державної влади не дослідили з достатньою уважністю авторство передсмертного листа А. Ш. у зв'язку зі ствердженням заявника про те, що його син не використовував стиль, в якому було написано вказаний лист. Таким чином, прийняття слідчим лише одного висновку експерта без додаткових доказів, на думку Суду, є недостатнім, приймаючи до уваги, що цей факт заперечувався заявником (73). За цих підстав суд одногослоно визнав скарги за ст. 2 і п. 1 ст. 6 Конвенції прийнятними. Тут, на нашу думку, теж є проблема в однобічному призначенні національними органами певного виду експертиз, адже в матеріалах, наданих ЄСПЛ, йдеться лише про проведення графологічної (почеркознавчої) експертизи щодо почерку та стилю А. Ш.

Тому абсолютно правильним з позицій правничої науки є рішення Суду, що прийняття слідчим лише одного висновку експерта без додаткових доказів є недостатнім. Адже, думається, якби слідчим було призначено психолого-графологічну (психолого-почеркознавчу) експертизу, то твердження заявника про те, що його син не використовував стиль, в якому було написано вказаний лист, було б доведено чи спростовано на основі психолого-графологічних досліджень, оскільки за психологічними характеристиками іманентність стилю особи у письмі є «звичкою». За психологічними характеристиками «звичка» є окремим елементом структури діяльності та являє собою відносно усталений спосіб дії, який виконується механічно і не має свідомої цілі або конкретно вираженого продуктивного завершення [17]. Більш того, коли ж під час судового провадження у процесі дослідження документів викликає сумнів у їх авторстві (наприклад, чи написаний лист в стані сильного душевного хвилювання?, чи під впливом зовнішніх чинників, погроз, шантажу? тощо), учасники процесу мають право клопотати про призначення психографологічної експертизи.

Варто зазначити і про врахування ЄСПЛ психологічного аспекту ситуацій пов'язаних оцінкою висновків спеціалістів-психологів в окремих справах заявників. У цьому разі варто звернутися до рішення ЄСПЛ у справі «Хаас проти Німеччини» (заява № 11057/02 від 8 квітня 2004 р.). Так заявники були позбавлені судом батьківських прав лише на підставі висновку експерта-психолога стосовно неправильного виховання дітей і поганими сімейними умови родини. Більш того, експерт-психолог у представленому службі у справах неповнолітніх та

молоді звіті рекомендував віддати дітей під надійну довготривалу опіку. ЄСПЛ постановив порушення ст. 8 Конвенції і зауважив, що тимчасове позбавлення батьківських прав не ґрунтувалося на суттєвих і достатніх причинах, і що заявники не були в достатній мірі залучені в процес прийняття рішення за їх справою.

Суд не прийшов до переконання, що у влади були абсолютно беззаперечні докази для того, щоб діяти таким агресивним чином щодо сімейного життя заявників, адже мати дитини була поставлена в ситуацію, коли у неї виникло значне психологічне напруження, а немовля було позбавлене безпосередньої близькості з останньою. За цих обставин Європейський Суд констатував факт порушення ст. 8 Конвенції. Схожа практика врахування ЄСПЛ психологічних аспектів ситуації заявника в обсязі ст. 8 Конвенції відображена у справі «Хаджієва проти Болгарії» (заява № 45285/12, рішення від 1 лютого 2018 року), нездатність забезпечити чотирнадцятирічній дівчині нагляд в той час, коли її батьки перебували під вартою, визнано Судом невиконанням державою своїх позитивних обов'язків. Заявниця знаходилася 4 грудня 2002 року одна вдома, коли поліцейські приїхали для того, щоб заарештувати її батьків за запитом про видачу (екстрадицію) до Туркменістану. Її батьки були заарештовані та взяті під варту, а відтак їй (заявниці) довелося залишатися тривалий час однієї у квартирі. Заявниця згодом вимагала компенсацію за стрес і страждання, які вона зазнала через нездатність органів влади організувати підтримку та піклуватися про неї під час утримання її батьків під вартою. Психологічними складниками у цьому разі виступили стрес і страждання заявниці, які були враховані та оцінені ЄСПЛ під час винесення остаточного рішення.

З психологічних позицій також розглядаються і оцінюються суддями ЄСПЛ окремі справи в обсязі ст. 3 (назва – «Заборона катування») Конвенції, де виписано, що «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню». Ст. 3 Конвенції розмежує такі види поведження [18]: катування (поводження найвишого рівня жорстокості); нелюдське; таке, що принижує гідність. У той же час, формами забороненого поведження визначено:

– *фізичне насильство*: так зване «палестинське підвішування» – справа «Аксой проти Туреччини» (Aksoy v. Turkey), заява № 21987/93, рішення від 18 грудня 1996 р.; побиття – справа «Томазі проти Франції» (Toması v. France), заява № 12850/87, рішення від 27 серпня 1992 р., серія А № 242-А; тягання за волосся – справа «Селмуні проти Франції» (Selmouni c. France), заява № 25803/94, рішення від 28 липня

1999 р.; обливання гарячою і холодною водою – справа «Аккоч проти Туреччини» (Akcoç v. Turkey), рішення від 10 жовтня 2000 р.;

– *психічні страждання*: «п'ять методів» – справа «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. The United Kingdom), рішення від 18 січня 1978 р., серія А № 25; погрози – якщо вони є достатньо реальними та безпосередніми.

Варто зазначити, що у разі подання скарг за статтею 3 Конвенції Суд повинен з особливою ретельністю вивчити факти, навіть якщо на національному рівні вже мали місце певні провадження та розслідування (див. *mutatis mutandis*, рішення у справах «Рібіч проти Австрії» (Ribitsch v. Austria), від 4 грудня 1995 року, Series A № 336, п. 32, та «Козинець проти України» (Kozinets v. Ukraine), заява № 75520/01, п. 53, від 6 грудня 2007 року). У той же час, чітко усвідомлюючи субсидіарний характер свого завдання, Суд має бути обережним, перебираючи на себе роль суду першої інстанції щодо вирішення питань факту, коли це неминуче не вимагається з огляду на обставини справи (див., наприклад, ухвалу щодо прийнятності від 4 квітня 2000 року у справі «Маккєрр проти Сполученого Королівства» (McKerr v. the United Kingdom), заява № 28883/95).

ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує, що жорстоке поводження підпадатиме під дію ст. 3 Конвенції лише у разі досягнення певного мінімального рівня жорстокості. Оцінка цього мінімуму є відносною і залежить від усіх обставин справи, таких як тривалість поводження, його фізичні та психічні наслідки, а в деяких випадках мають враховуватися також стать, вік і стан здоров'я потерпілого (див., наприклад, рішення у справі «Валашинас проти Литви» (Valasinas v. Lithuania), заява № 44558/98, пп. 100-101, ECHR 2001-VIII). Суд вважав «нелюдським» поводження, яке, серед іншого, було умисним, застосовувалось кілька годин поспіль та спричинило або власне тілесні ушкодження, або сильні фізичні та душевні страждання. Суд вважав поводження таким, що «принижує гідність», оскільки воно було таким, що викликало у його жертв відчуття страху, страждання та неповноцінності, здатних принизити та зганьбити їх (див., наприклад, рішення у справі «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland), заява № 30210/96, п. 92, ECHR 2000-XI). За психологічними характеристиками означене відноситься до емоційно-вольової сфери особистості.

У цьому разі доречно згадати справу «Жердев проти України» (Case of Zherdev v. Ukraine) (Заява № 34015/07), в якій, за твердженнями заявника, працівники міліції застосували до нього фізичне насильство та психологічний тиск з метою змусити його зізнатися у вчиненні злочину. До ЄСПЛ заявник скаржився за ст. 3 Конвенції щодо жорстокого

фізичного та психологічного поводження працівників міліції і відсутністю ефективного розслідування його тверджень, у зв'язку з чим Європейський суд констатував порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції з огляду на те, що державні органи піддали його «такому, що принижує гідність» поводженню всупереч положенням ст. 3 Конвенції. Зокрема на те, що неповнолітній заявник залишався у спідній білизні та у наручниках протягом двох з половиною годин та що у подальшому останнього на три дні було поміщено до камери, де трималися повнолітні затримані. Щодо поміщення неповнолітнього підозрюваного до камери з повнолітніми особами, то тут, як і в попередніх розглянутих нами прикладах, спостерігається порушення психологічної рівноваги за віком.

Європейський суд констатував порушення процесуального аспекту ст. 3 Конвенції з огляду на неефективність проведеного розслідування за скаргами заявника на жорстоке поводження та тримання його у камері райвідділу разом із дорослими особами, роздягненим, у наручниках. ЄСПЛ у цій справі постановив про порушення матеріального аспекту ст. 3 Конвенції з огляду на той факт, що органи державної влади піддали заявника поводженню, що «принижує» гідність. Тож як у цій, так і у справі «Аккоч проти Туреччини» під час кваліфікації дій, що розглядалися як такі, що становлять катування, Суд врахував психологічні наслідки застосованих до особи дій національних органів.

Щодо Туреччини, то тут варто згадати і Справу «Айдин проти Туреччини» ((Aydin v. Turkey) *Aydin v. Turkey* – 23178/94 Judgment 25.9.1997 [GC]), де заявницю, молоду турецьку жінку курдського походження (*тоді 17-річну дівчину*), було заарештовано і взято під варту без будь-яких пояснень разом із двома іншими членами її сім'ї. А далі найгірше, адже Айдин майже одразу ж було згвалтовано працівником сил безпеки, а перед цим її утримували в заточенні із зав'язаними очима, побили, роздягнули догола, помістили в шину та облита водою під тиском. Після здійснення із сімнадцятирічною дівчиною акту згвалтування, її знову били декілька близько години. За висновками медичного обстеження, встановлено акт сексуального насильства (згвалтування) та виявлено, що дівоча пліва Айдин розірвана, а на її стегнах помітні синці. Національні органи перешкоджали Айдин подати скаргу до ЄСПЛ, як вона сама стверджувала, шляхом залякування її сім'ї та переслідуванням, аби змусити їх відкликати скаргу до Європейського суду з прав людини.

ЄСПЛ зауважив, що згвалтування затриманої, яке вчинила посадова особа держави, належить розглядати як особливо тяжкий і огидний випадок жорстокого поводження з огляду на те, що кривдник міг

скористатися вразливістю та послабленим опором своєї жертви. Щодо психологічних аспектів цього випадку, то Суд це відобразив у власних текстуальних конструкціях судового рішення, як-то: зґвалтування залишає глибокі психологічні шрами на жертві (*ідеться про випадок Айдин*), які не зникають із часом так само швидко, як і інші форми фізичного та психічного насильства. Цей досвід, як визначив сам Суд, напевно, змушує заявницю відчувати себе приниженою та зґаньбованою як фізично, так і емоційно. Як бачимо, суддями ЄСПЛ використані загальні психологічні знання, що полягають у використанні під час опису ситуації з Айдин таких психологічних складових, як: емоції, приниження, ганьба, глибокі психологічні шрами, жорстокість, жертва, гідність, нелюдське поводження тощо.

Суд встановив, що як накопичення актів фізичного та психічного насильства, завданих заявниці під час перебування під вартою, так і особливо жорстокий акт зґвалтування, який було вчинено над жертвою, разом потрібно оцінювати як катування, що порушує ст. 3 (*заборона катування або нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження*) Конвенції. Крім того, звинувачення посадової особи у зґвалтуванні під вартою вимагало, аби потерпілу обстежили з якомога більшою делікатністю незалежні лікарі з відповідним досвідом. Тут, явно окрім належного медичного обстеження, йдеться і про психологічне, зважаючи на зроблений у рішенні ЄСПЛ психологічний акцент застосування до Айдин означеного вище насилля з боку представників національних органів. Відтак, такого обстеження (у нашому разі – *психологічного*) не здійснили, що призвело до неможливості проведення достатнього розслідування та до позбавлення заявниці доступу до компенсації, що порушило ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту) Конвенції.

Прикладом ігнорування національними судами використання психологічних знань відповідних фахівців є справа «Осаковський проти України» (Заява № 13406/06 від 17 липня 2014 року), в котрій заявник стверджував про жорстоке поводження з ним у СІЗО. З матеріалів справи стало відомо, що особу після заявлення нею про побиття і жорстоке поводження в СІЗО було лише поверхово оглянуто лікарем цієї ж установи (слідчого ізолятора). Наступні судово-медичні експертизи проводилися за відсутності заявника та ґрунтувалися на інформації, наданій адміністрацією СІЗО. Версія адміністрації СІЗО, за якою заявник порізався у результаті непередбаченого та раптового нападу тривоги, була неправдоподібною та безпідставною. Суд під час оцінки доказів керувався критерієм доведення «поза розумним сумнівом» (71). Така доведеність впливала із сукупності ознак чи

неспростовних презумпцій стосовно фактів, достатньо вагомих, чітких і узгоджених між собою.

Суд вважає, що органи влади не зібрали об'єктивних доказів, які б могли спростувати аргументи заявника, а їхня версія, згідно з якою ув'язнений порізався сам під час нападу тривоги та добровільно зізнався у вбивстві, здебільшого ґрунтується на беззастережно прийнятих поясненнях осіб, яких заявник обвинувачував у жорстокому поводженні з ним. Таким чином, на думку ЄСПЛ, жодних зусиль не було докладено для збору об'єктивних доказів, зокрема, не було проведено огляд заявника незалежними лікарями, а офіційна версія не пояснює мотиви, якими керувався заявник під час надання визнавальних показань. Зважаючи на означене, Суд визнав прийнятними скарги на жорстоке поводження у Харківському СІЗО в обсязі ст. 3 Конвенції.

На нашу думку, Суд з позицій психологічної науки абсолютно об'єктивно оцінив докази, що були надані сторонами та містилися у матеріалах справи, адже акцент ЄСПЛ на відсутність бажання сторони проведення огляду заявника незалежними лікарями (*за європейськими характеристиками до лікарів відносяться і фахівці в галузі психології*) та відсутність експертних висновків щодо пояснень (досліджень) мотивів (*є психологічною складовою суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення*), якими керувався заявник під час надання визнавальних показань, містять самі по собі психологічні складові. Тож будь-яке застосування фізичної сили щодо особи, позбавленої свободи, якщо воно не було обумовлене суворою необхідністю внаслідок її власної поведінки, принижує людську гідність та в принципі є порушенням права, гарантованого статтею 3 Конвенції (*див. рішення у справі «Лабіта проти Італії» (Labita v. Italy), заява № 26772/95, пп. 119-120, ECHR 2000-IV*). Оцінюючи докази, ЄСПЛ зазвичай керується критерієм доведеності «поза розумним сумнівом» (*див. рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom), п. 161, Series A № 25*), що охоплюється психологічною складовою.

Адже наявність сумнівів не узгоджується із стандартом доказування «поза розумним сумнівом» (*рішення від 18 січня 1978 року у справі «Ірландія проти Сполученого Королівства» (Ireland v. the United Kingdom), п. 161, Series A заява № 25*), який застосовується під час оцінки доказів, а такі докази можуть «впливати зі співіснування достатньо переконливих, чітких і узгоджених між собою висновків чи схожих неспростовних презумпцій факту». Доведення «поза розумним сумнівом» відображає максимальний стандарт, що має відношення до питань, що вирішуються, під час визначення кримінальної відпові-

дальності. Ніхто не повинен позбавлятися волі або піддаватися іншому покаранню за рішенням суду, якщо вина такої особи не доведена «поза розумним сумнівом» (*Sevtaş Veznedaroğlu v. Turkey (Севтан Везнедароглу проти Турції)*) [19].

Варто у цьому разі погодитися з науковою позицією А. Степаненка, який наголосив, що стандарт доказування «поза розумним сумнівом» співвідноситься з концепцією внутрішнього переконання, формалізуючи його психологічний аспект, надаючи відповідь на питання достатності наявних у провадженні доказів для прийняття рішення. Достатність, відповідно до стандарту доказування «поза розумним сумнівом», на думку автора, означає відсутність у суду розумних сумнівів у вині особи [20, с. 14, 15]. У психологічному словнику М. Петровського переконання тлумачиться як усвідомлена потреба особистості, яка спонукає її діяти відповідно до своїх ціннісних орієнтацій [21, с. 413]. В. Коновалова та В. Шепітько зазначають, що «переконання як ставлення суб'єкта до своїх знань, висновків і рішень, як почуття впевненості є психологічною категорією» [22, с. 133].

Академік Ю. Грошевий цілком слушно вважав, що переконання в психологічному плані характеризується впевненістю в правильності прийнятого у справі рішення, яке базується на дослідженні зібраних за справою доказів в їх повноті і сукупності, за неухильного дотримання вимог закону, а також почуттям довіри до свого висновку з точки зору відповідності закону, цілям і завданням правосуддя [23, с. 214]. Таким чином, концепція внутрішнього переконання, на думку А. Степаненка, може бути доповнена вимогою щодо доведеності вини особи поза розумним сумнівом. Водночас, така вимога має бути забезпечена необхідним рівнем обґрунтованості та вмотивованості судових рішень, забезпечуючи наведення судом ходу дослідження доказів, логіку міркувань суду, які докази та аргументи сторін викликали у суду розумні сумніви і яким чином наявні у провадженні докази їх спростували» [20, с. 14, 15].

Так у Справі «А. В. проти України» (Заява № 65032/09 від 29 січня 2015 року) заявник стверджував, що зазнав психологічного тиску від працівників міліції (51). За певних обставин такий вид психологічного впливу на особу може становити жорстоке поводження, заборонене ст. 3 Конвенцією (див. рішення у справі «Гефген проти Німеччини», заява № 22978/05, пп. 91 і 108, ECHR 2010). Суд зазначає, що 16 січня 2007 року психіатр виявив у заявника ознаки ПТСР. Однак, з позицій Суду, цей загальний діагноз не містив жодних деталей і не може вважатися підставою для висновку про те, що психологічний стан заявника був спричинений подіями 29 грудня 2006 року. На нашу

думку, тут також виникає проблема з фахівцем, яким був поставлений психологічний діагноз, зважаючи на те, що останній є психіатром. Такий висновок про психологічний стан особи, зокрема ПТСР, є компетенцією спеціаліста (експерта) психолога. Тому Суд мав би зважати на цей факт отримання фактичних даних, а не емоційних, гіпотетичних суджень лікаря-психіатра. Заявник також посилався на висновок спеціаліста-авторознавця, в якому зазначалося, що текст визнавальних показів заявника від 29 грудня 2007 року було написано під впливом іншої особи.

Для Суду цього єдиного доказу недостатньо для висновку про те, що заявник зазнав психологічного впливу або що цей вплив був достатньо серйозним, щоб досягти мінімального рівня, визначеного ст. 3 Конвенції (*див., для порівняння, рішення від 15 листопада 2012 року у справі «Замфереско проти України» (Zamferesko v. Ukraine), заява № 30075/06, п. 48*). За цих підстав Суд не встановлює порушення ст. 3 Конвенції у зв'язку зі ствердженням жорстоким поведінням 29 грудня 2006 року (53). Також варто зазначити, що психологічний аспект опосередкування конвенційного права відображений і в ст. 6 (назва – «Право на справедливий суд») Конвенції та викристалізований у рішенні ЄСПЛ «Лізанець проти України» (Заява № 6725/03 від 31 травня 2007 року), де заявник скаржився, що право на справедливий судовий розгляд його справи щодо компенсації за незаконне пред'явлення кримінального обвинувачення забезпечено не було. Заявник стверджував, що національні суди відхилили його вимоги щодо моральної шкоди, пов'язаної із погіршенням стану його здоров'я, у повному обсязі (24).

У цьому разі важливо проаналізувати розгляд заяв та скарг заявника у національних судах, оскільки тут ми маємо справу з психологічною складовою (астено-невротичний розлад), що міститься у справі заявника. 30 вересня 1998 року Мукачівський міський суд оцінюючи суму моральної компенсації, взяв до уваги медичні висновки, які підтверджували факт того, що після звільнення заявник страждав від нервового розладу (7). Відповідно 17 травня 2001 року Мукачівський міський суд, посилаючись на медичні довідки, висновок судово-психологічної експертизи, визнав, що нервовий розлад заявника було спричинено його ув'язненням, і зобов'язав прокуратуру виплатити заявникові 80 000 грн. за заподіяну йому моральну та матеріальну шкоду (9). Втім, вже 5 квітня 2002 року згаданий суд визнав вимогу заявника щодо відшкодування моральної шкоди надмірною, оскільки не встановлено достатнього зв'язку між наявними астено-невротичними розладами у заявника з обставинами, пов'язаними з притяг-

ненням до кримінальної відповідальності та арештом. Заявник оскаржив зазначене рішення (14).

12 червня 2002 року Апеляційний суд Закарпатської області залишив це рішення без змін, вказуючи, що відповідно до висновку судово-психологічної експертизи нервовий розлад, від якого страждав заявник у 1997 році, міг бути пов'язаний як із обставинами, пов'язаними з незаконним ув'язненням, так і з поганим станом його здоров'я в цілому, таким чином визнавши, що сума 10 000 грн становить достатню компенсацію за завдану шкоду у зв'язку з незаконним порушенням щодо заявника кримінальної справи (15). 2 грудня 2002 року Верховний Суд України відхилив касаційну скаргу заявника (16). Оцінивши доводи сторін, Суд вирішив, що категоричне неприйняття до уваги міським судом доказів, на яких ґрунтувалось рішення від 17 травня 2001 року, та відмова прийняти аргументи заявника щодо його нервового розладу, яке призвело до значного скорочення присудженої йому компенсації, порушує принцип юридичної визначеності та «право на суд» заявника згідно з п. 1 ст. 6 Конвенції (34). У п. 55 свого рішення ЄСПЛ явно врахував психологічний аспект означеної ситуації заявника, оскільки зважаючи на те, що вимоги заявника стосувались саме відшкодування моральної шкоди, Суд визнав появу в останнього стану певного розчарування та страждання в результаті встановленого порушення. Здійснюючи свою оцінку на засадах справедливості, Суд присудив заявнику 3 000 євро компенсації моральної шкоди (55).

І наостанок, варто навести рішення у Справі «Бутуруга проти Румунії» від 11 лютого 2020 року, у якому відображено психологічну складову кібербулінгу в контексті домашнього насильства, що є порушенням ст. 3, 8 Конвенції. У вказаній справі заявниця скаржилася до органів влади на насильницьку поведінку свого колишнього чоловіка, який оглянув її електронні акаунти, зокрема соціальної мережі Facebook, та скопіював її приватні розмови, документи та фото. За наслідками розгляду до національних органів влади, винуватцю було призначено лише адміністративний штраф, оскільки розпочате кримінальне провадження було закрито через відсутність суспільної небезпеки діяння, навіть всупереч ознак застосування стосовно потерпілої домашнього насильства. У зв'язку з чим заявниця, після вичерпання всіх національних засобів захисту, звернулася до ЄСПЛ. У вердикті європейської інституції вказується, що домашнє насильство не має сприйматись лише як насильство фізичне, адже воно може включати окрім інших форм, й психологічне насильство [24].

Підбиваючи підсумок, потрібно підкреслити, що активне використання суддями ЄСПЛ під час ухвалення судових рішень психологічних знань дозволить застосовувати більш дієвий механізм розгляду скарг (заяв) заявників у частині питань, пов'язаних з приватністю особистого життя, шлюбних, статевих взаємин, відшкодування моральної шкоди, жорсткого поводження, катування особи тощо. У цьому разі суддям ЄСПЛ доцільно залучати до окремих справ спеціалістів-психологів, наприклад, для оцінки проведеної психологічної експертизи, висновку психолога, оцінки моральної шкоди чи інших пов'язаних з цим питань.

Список використаних джерел:

1. European Convention on Human Rights. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
2. Соловійов О. В. Фактична нормативність рішень європейського суду з прав людини і чинники, що її обумовлюють. URL: http://khp.org/index.php?id=1154523190#_ftn5.
3. Blenk-Knocke E. Zu den soziologischen Bedingungen vulkerrechtlicher Normenbefolgung. Die Kommunikation von Normen. Ebelsbach: Rolfgremer, 1979. 312 p.
4. Таламанчук К. Вмешаться и не нарушить: Является ли картонная коробка жильем и как не пересечь рамки частного и семейного? *Газета Закон и Бизнес*. URL: http://zib.com.ua/ru/print/134486-yavlyaetsya_li_kartonnaya_.
5. Маринів В. І. Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1999. 196 с.
6. Синегубов О. В. Здійснення права неповнолітньої особи на свободу та особисту недоторканість URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/>.
7. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ. ВВР України, 1993, № 4, С. 19
8. Case of X and Y v. the Netherlands (Applicatio№ No. 8978/80) Dated 26 March 1985. European Court of Human Rights official website URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57603>.
9. Загальна психологія: підруч. 2-ге вид. перероб. і доп. за заг. ред. С. Д. Максименка. Вінниця : Нова Книга, 2004. 704 с.
10. Case of Botta v. Italy (Application No. 153/1996/772/973) Dated 24 February 1998. European Court of Human Rights official website URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58140>.
11. Віткаускас Д. Право на повагу до приватного життя відповідно до ст. 8 Європейської Конвенції захисту прав людини та основних свобод URL: <http://khp.org/index.php?id=1094815937>.
12. Психологія міжособистісного спілкування : термінологічний словник для студентів денної та заочної форми навчання ступеня «Бакалавр» спец. 053 «Психологія» / уклад. М. Марценюк. Мукачево, 2017. 14 с.

13. Остракізм в сучасному суспільстві – що це таке? URL: <http://Iskysstvoetiketa.com/Ostrakizm-v-suchasnomu-suspilstvi-shho-ce-take/>.
14. Козаренко Н. Стигматизація + дискримінація. Проблеми людей, що живуть з ВІЛ/СНІДом з юридичної точки зору. *Юридична газета*. URL: <http://jur-gazeta.com/interview/stigmatizaciya--diskriminaciya-problemi-lyudey-shcho>.
15. Бусол К. Усе змішалось у Стразбурзі: Європейський суд з прав людини, Толстой і права жінок. URL: https://lb.ua/blog/kateryna_busol/374803_.
16. Рішення ЄСПЛ у справі «К. і Т. проти Фінляндії» від 27 квітня 2000 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_056.
17. Основи психології. URL: <https://pidruchniki.com/1056041237331>.
18. Заборони, визначені статтею 3 Європейської конвенції з прав людини, щодо поводження і покарання : практика ЄСПЛ. URL: http://ukrainepravo.com/international_law/european_court_of_human_rights/iabsusryvyirayerk-fkhakhkyeyu-3-zhvustyemfensl-nsvyershchk1-i-tuav.
19. Морозов Є. Верховний суд: винуватість повинна бути доведена поза розумним сумнівом. URL: <https://blog.liga.net/user/emorozov/article/30597>.
20. Степаненко А. С. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» у кримінальному провадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Одеса. 2017. 20 с.
21. Психология. Словарь / общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. М. : Политиздат, 1990. 494 с.
22. Коновалова В. О. Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Акад. курс : підруч. Київ : Ін Юре, 2004. 424 с.
23. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судебного убеждения в уголовном судопроизводстве. Харьков : Высшая шк. 1975. 143 с.
24. Рішення ЄСПЛ у справі «Бутуруга vs Румунії» від 11 лютого 2020 р. URL: <https://t.me/zakonua/199>.

РОЗДІЛ 2. ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»

У цьому розділі зроблені спроби комплексно, з використанням сучасних методів пізнання, урахуванням новітніх досягнень правничої та психологічної науки дослідити проблемні питання у сфері використання та застосування спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі України. Також у контексті розділу розглянуті окремі аспекти експертної діяльності у площині психологічного опосередкування права.

6. Використання та застосування спеціальних психологічних знань в окремих видах юрисдикційного процесу поза межами кримінальної юстиції

6.1. Експертиза у галузі права як нова форма застосування спеціальних знань юридичного психолога

Як відомо, поява в юрисдикційному процесі «експерта у галузі права», діяльність якого не врегульована Законом України «Про судову експертизу» (в редакції від 03.10.2017), суперечить постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах» (від 30.05.1997, № 8), знівельовує розуміння ч. 2 ст. 102 ЦПК України, ч. 2 ст. 98 ГПК України та як слушно зауважує М. Щербаківський, істотно підриває парадигму теорії та практики судової експертології, згідно з якими експертом є обізнана особа, яка володіє спеціальними (не правовими) знаннями, залучається для вирішення питань, що не входять до компетенції правозастосувача [1, с. 543]. Нагадуємо, що зміст слова «експерт» (від лат. *expertus* – досвідчений) у тлумачних словниках розкрито як фахівець, що провадить експертизу [2, Т. 2. с. 462]. У свою чергу в юридичних словниках термін «експерт» визначено через особу, що володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, якій слідчим

органом, суддею чи судом доручено провести експертизу й за її результатами подати висновок [3, с. 132].

Втім, законодавець, всупереч наведеним положенням, відобразив такого процесуального учасника юрисдикційного процесу як «експерт у галузі права», виокремивши його поза межами кримінальної юстиції (лише в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві). Звичайно ж, що основне призначення такого експерта в судовому процесі обмежується лише наданням правової допомоги, оберненої у форму письмового висновку в межах і способах, визначених в ГПК, ЦПК та КАС України, а саме у питаннях, вирішення яких потребує спеціальних знань у галузі міжнародного права та доктринального тлумачення норм права, а також практики його застосування.

Вивченню правової природи інституту судових експертиз в юрисдикційному процесі України, зокрема і в частині застосування спеціальних психологічних знань, приділили свою увагу низка вчених та практиків, серед яких можна виокремити наукові праці Т. Авакяна, О. Бортман, О. Дунаса, Н. Зозулі, Ю. Корольової, О. Колотової, В. Котюка, М. Костицького, О. Кармази, Д. Кушерця, І. Омельчука, О. Поліводського, О. Скакун, С. Шмалені, М. Щербаковського, А. Штанько та інших науковців у галузі права, філософії та психології. Однак, не дивлячись на велику кількість досліджень з проблем призначення, використання та проведення різного роду судових експертиз, осторонь лишаються окремі питання щодо залучення до експертної діяльності спеціалізованих фахівців у галузі права, як наприклад юридичних психологів.

Вимоги до висновків експерта та положення про їх оцінку містяться у ст.ст. 114, 115 ЦПК України, ст.ст. 108, 109 ГПК України, ст.ст. 112 та 113 КАС України. У вищевказаних нормах зазначено, що висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, суджень про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи. При цьому прямо і однозначно вказано, що такий висновок не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду. В зазначених випадках суди відхилили надані сторонами висновки «експертів у галузі права» та не враховували їх під час винесення судового рішення. Так суддями вживалися такі формулювання: «Суд вважає, що в даному випадку може самостійно встановити всі обставини у справі, надати належну правову оцінку правовідносинам сторін» (рішення № 72958947 у ЄДРСР); «Суд не сприймає посилання позивача на висновок науково-правової експертизи складений науковим співробіт-

ником [...], оскільки вони не є нормативно-правовими актами, за своєю природою носять інформаційно-рекомендаційний та необов'язковий характер, висновок складався за запитом представника позивача» (рішення № 71937133 у ЄДРСР); «Оцінюючи докази, які є в справі, а також достатність і взаємний зв'язок у їх сукупності, суд приходять до висновку, що надані [...] звіт та висновок науково-правової експертизи не є доказами у справі, а носять суто допоміжний (консультативний) характер» (рішення № 72537731 у ЄДРСР); «Висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду, у зв'язку з чим відхиляється» (рішення № 73248727 у ЄДРСР) [4].

Така ситуація скоріше продиктована авторитетністю суддів (суду), які вважають, що вони і є тими самими експертами у галузі права, а інші лише їх підміняють, створюючи правову колізію. І у цьому разі варто погодитися з думкою О. Бортман, яка спростовує таку позицію суддів, зауважуючи, що «суд може посилатися в рішенні на висновок експерта у галузі права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, проте має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань. Відтак, принцип незалежності суду та його компетентності у правових питаннях не порушується включенням до складу кола учасників судового процесу «експерта з питань права», оскільки всі висновки щодо застосування норм права, в тому числі ті, що стали предметом висновку експерта у галузі права, суд має зробити самостійно» [5].

У ст. 10 ЦПК України, ст. 11 ГПК України та ст. 7 КАС України, законодавцем виписано, що у разі, якщо спірні відносини не врегульовані законом, то суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права), керуючись при цьому передусім положенням ст. 129 Конституції України (суддя, здійснюючи правосуддя, керується верховенством права). У свою чергу, зміст поняття «аналогія» розкрито в законодавстві України, зокрема в ст. 8 Цивільного кодексу України та ст. 10 Сімейного кодексу України. Зі ст. 8 Цивільного кодексу випливає, що її (аналогії права) застосування необхідне, коли наявна не врегульованість (тобто прогалина правового регулювання) в конкретному випадку. Як слушно наголошує С. Шмаленя, «застосування аналогії права є складним творчим процесом, заснованим не лише на логіці, але й на правосвідомості, який неможливий без суб'єктивного відношення як до права (масштабу), так і до обставин справи (предмету виміру)». На думку автора, «видається можливим та доцільним заповнення прогалин на підставі аналогії права у галузях матеріального права, де вона прямо не передбачена. Не суперечить

вимогам права і використання його принципів для заповнення прогалин у процесуальних галузях права (цивільному, господарському, адміністративному). Наявність аналогії доводить, що є правомірним і підлягає захисту не тільки те, що передбачене у нормах права, але й те, що в них не передбачене, але перебуває у сфері правового регулювання» [6, с. 16].

Складним для правозастосування також є питання розуміння принципів, їх змісту та співвідношення стосовно конкретної фабули справи, оскільки, скажімо, верховенство права означає перевагу принципів, доктрин та концепцій над писаним (формальним) правом. Про це йдеться у ч. 2 ст. 2 ГПК України, аналогічні положення містяться у ч. 2 ст. 2 ЦПК України та ч. 1 ст. 6 КАС України. Такий підхід, на думку О. Поліводського, означає, що аргументація судового рішення, особливо у справах з неоднозначним суперечливим законодавчим регулюванням, має містити не тільки посилання на статті нормативних актів, а й ширше обґрунтування і пояснення (доктринальне, або академічне чи наукове тлумачення). Саме проблему тлумачення, наголошує автор, має вирішувати експерт у галузі права під час розгляду конкретної справи [7].

Доречно нагадати, що можливість застосування доктринального тлумачення прямо передбачена ст. 38 Статуту Міжнародного суду ООН, відповідно до якої суд має використовувати загальні принципи права, а також судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів як допоміжний засіб для встановлення змісту правових норм. Так якщо зважати на особливості особи експерта з питань права, з урахуванням предмета експертизи, то проаналізувавши «Перелік наукових спеціальностей» затвердженим наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (2011 р.) [8], за якими проводиться захист дисертацій, можна дійти висновку, що в юрисдикційному процесі (адміністративному, цивільному та господарському) в статусі експерта у галузі права може виступати юридичний психолог з науковим ступенем доктора (*кандидата, доктора філософії*) юридичних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Юридична психологія», що цілком узгоджується зі змістом ст. 74 ЦПК України, ст. 71 ГПК України та ст. 69 КАС України. В нормах цих статей закріплено вимоги, яким повинен відповідати експерт з питань права, а саме: мати науковий ступінь (доктора філософії або кандидата наук чи доктора наук), який підтверджується відповідним дипломом, і бути визнаним фахівцем у галузі права.

У юридичних літературних джерелах деякими вченими термін «визнаний фахівець» вважається оціночним, а для його розуміння

вбачається виходити з числа наукових публікацій вченого [9, с. 33]. Також у цьому разі варто підтримати наукову позицію М. Щербаківського, який додає, що більш точним показником визначеності терміна «визнаний фахівець» є індекс цитування наукових робіт останнього, наприклад, h-index, Index Copernicus Value та ще вищі індекси [1, с. 544]. На нашу думку, до цього переліку ще варто приплюсувати наявність у фахівця почесного звання «Заслужений юрист України», «Видатний юрист України», «Заслужений діяч науки і техніки», «Академік Національної академії правових наук України», «Академік Національної академії наук вищої освіти України», а також документального підтвердження закордонного наукового стажування, сертифікації, навчання чи практики.

Саме такий підхід до застосування знань юридичного психолога (як експерта у галузі права) може знадобитися у питаннях, що стосуються «використання аналогії права» в конкретних складних правових ситуаціях (ст. 114 ЦПК України, ст. 112 КАС України, ст. 108 ГПК України), котрі виникають із загальних засад законодавства та мають юридико-психологічний зміст (наприклад, таких як: *непринциповість свавільного втручання у сферу особистого життя людини (з метою визначення поняття «дискримінаційні дії» (рішення у базі ЄДРСР № 74414107, 74727731, 74754485, 74782677, 74938567, 74936511, 75024971, 75072331, 75023248, 74978993, 74727702, 74868804), справедливості, добросовісності та розумності тощо).*

Більш того, за такої конструкції можна обійти правову колізію, що склалася в оновлених цивільному, господарському та кодексі адміністративного судочинства, де в ст. 102 ЦПК України, ст. 98 ГПК України вписано, що «предметом висновку експерта не можуть бути питання права». Адже у такому разі на розгляд експерта будуть поставлені правові питання, вирішення яких буде ґрунтуватися на психологічних теоріях, концепціях, доктринах, методах тощо. Іншими словами, питання права у висновку юридичного психолога як експерта у галузі права будуть опосередковані психологічно. Як слушно відзначила О. Колотова, дослідження основних засад теорії прогалін у праві та шляхів їх подолання доцільно проводити на основі інтегративного праворозуміння, що включає в себе теоретично та практично обґрунтовані положення психологічної концепції праворозуміння [10, с. 6]. Таку позицію авторка обґрунтовує тим, що правозастосовна практика у разі виявлення та подолання прогалін у праві ґрунтується, окрім іншого, на психологічних здібностях самого суб'єкта правозастосування [10, с. 11].

У цьому разі взаємовплив та інтеграція права і психології виявляється на рівнях застосування суміжного психологічного знання в юридичній науці в чистому вигляді та використання в юридичній науці психологічного знання шляхом його трансформації [11, с. 23]. І це очевидно, виходячи з того, що суб'єкт правозастосування (суддя, прокурор, адвокат, експерт у галузі права) під час виявлення прогалин у праві (аналогії права) ґрунтується, окрім формально-юридичного, матеріального, на ідеологічному рівні розуміння права з позицій правосвідомості як складової науки юридичної психології. Як пише В. Котюк, «правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні і вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які направлені на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин» [12, с. 35].

Варте уваги визначення правосвідомості, представлене й А. Штанько, відповідно до якого це складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов [13, с. 149]. «Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію, І. Омельчук сформулював її як духовну систему уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення» [14, с. 38]. О. Скакун розкриває поняття правосвідомості через систему почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, за яких відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [15, с. 96].

Як бачимо, у наведених визначеннях міститься доволі масштабний перелік суб'єктивних психологічних аспектів як складових (почуття, настрої, пізнання, відчуття, емоції, мислення, комунікативно-вольова спрямованість, психологічні переживання, психічні, інтелектуальні процеси, ставлення особи до права тощо) параметрів права. Тому нами підтримується смілива наукова позиція Т. Авакяна стосовно розуміння та сприйняття психології як джерела права [16, с. 129]. У свою чергу Ю. Корольова висловила слушну, на наш погляд, думку, що на ідеологічному рівні джерелом права виступає юридична психологія, оскільки складовою останньої є якраз правосвідомість, що більшість

вчених співвідносять з джерелом права [17, с. 11, 12, 13]. Щодо цього варто згадати висловлену в юридичній літературі позицію О. Дунаса, який зазначив, що правосвідомість як система ідей, почуттів, емоцій, настроїв на рівні протоправа фіксує в собі весь соціально-значимий спектр людських потреб, зведених у ранг інтересів, виступає основним ідеологічним джерелом права [18, Т. 1. с. 7].

Означене вище цілком логічно підтверджується «Переліком наукових спеціальностей», затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту [8], де «Юридична психологія» віднесена до галузі юридичної науки та має власний науковий шифр 19.00.06. Ба більше, в «Паспорті спеціальностей», затвердженому Президією ВАК України (2008 р.) [19], в розділі першому, «юридична психологія» представлена за формулою спеціальності як галузь юридичної науки, а її методологічною основою визначено системно-структурний аналіз юрисдикційної діяльності у взаємозв'язку зі структурою та змістом правових норм, що охоплює й питання виявлення та подолання прогалин у праві завдяки використанню можливостей психологічної теорії.

Як слушно зазначає С. Шмаленя, «аналогія права є одним із способів заповнення прогалин та займає серед цих способів особливе місце, оскільки використовує для вирішення справи принципи права (загальні, міжгалузеві, галузеві, інститутів права), які виконують безпосередньо регулятивну функцію і виступають єдиною нормативно-правовою підставою правозастосовчого рішення, у зв'язку з чим застосування аналогії права є складним творчим процесом» [6, с. 111]. Ураховуючи наукову позицію О. Колотової [10, с. 10], можна стверджувати, що юридичний психолог, використовуючи міждисциплінарний метод (*цей метод допомагає збагатити дослідження не лише виключно юридично-правовими положеннями, але й досягненнями науки психології (юридичної психології)*) під час здійснення експертизи у галузі права у частині, скажімо, застосування за аналогією права принципу «неприпустимості свавільного втручання у сферу особистого життя людини», зможе надати обґрунтований висновок щодо його психологічної природи (психологічна недоторканість, статева свобода тощо).

Вважаємо, що на розгляд (аналіз) юридичному психологу як експерту в галузі права варто виокремити деякі з них, а саме: чи були адекватними з психологічної точки зору методи виховання неповнолітнього К. з боку його батька В.? чи є з психологічної точки зору сюжет, продемонстрований на каналі 10+10 про особисте (приватне) життя гр. В., втручанням у його психологічну недоторканість? чи

здійснювався психологічний вплив з боку гр. А. (батька) на укладення його донькою шлюбу з гр. Ю. з мотивів отримання вигоди? чи охоплює концепція приватного життя психологічну цілісність людини? чи включає «Право на повагу до приватного і сімейного життя» абсолютні психологічні елементи, такі як: психологічна цілісність, психологічна недоторканість особи, включаючи сюди і сексуальне (статеве) життя? Чи охоплює безпосередня особиста автономія емоційно-вольову сферу особистості?

Наразі юридичною (судовою) практикою не вироблено єдиного зразка бланку такого процесуального документа, як «Висновок експерта у галузі права» (далі – «Висновок»), а тому використовуються дещо модифіковані самими експертами в галузі права стандартизовані бланки судових експертів, що грубо порушують цілісність, структурність, методичність, текстуальну логічність, нормативність та відповідність «Висновку» правовим приписам, визначених у процесуальному законодавстві. Відтак нами пропонується авторська редакція (Озерський І.) зразка нового бланку «Висновок експерта у галузі права» (Див. Зразок Бланка № 1, Додаток Б).

У згаданому «висновку» передбачено ознайомлення експерта з правами, вписаними ч. 3 ст. 73 ЦПК України, ч. 3 ст. 70 ГПК України та ч. 3 ст. 69 КАС України, а також з обов'язками, регламентованими ч. 2 ст. 73 ЦПК України, ч. 2 ст. 70 ГПК України та ч. 2 ст. 69 КАС України. Експерт в бланку «висновка» повідомляє, що його попереджено про відповідальність, передбачену для експерта у галузі права ч. 7 ст. 102 ЦПК України, ч. 7 ст. 98 ГПК України, ч. 7 ст. 101 КАС України за відмову без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків, ч. 2 ст. 185-3 КУпАП за злісне ухилення від явки до суду, а також про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку за ст. 384 КК України або за відмову від надання висновку за ст. 385 КК України згідно з абз. 10 п. 4.14 ч. 2 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5, у вступній частині висновку експерта зазначаються, зокрема, попередження (обізнаність) експерта. Більш того, якщо навіть у бланку чи самому висновку експерта невідображено положення про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку або за відмову від надання висновку, то експерт зобов'язаний таку вказівку (*про обізнаність щодо кримінальної відповідальності*) внести самостійно, що цілком узгоджується з п. 4.11. Постанови Верховного

Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі, № 904/684/18 від 04.11.2020 р., де наголошується, що норма, яка визначає, що в ухвалі повинно бути роз'яснено експерту про кримінальну відповідальність, не виключає обов'язку експерта зазначити під час складання висновку, що він попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку або за відмову від надання висновку. Відсутність же такої вказівки згідно з п. 4.12. означеної Постанови ВС є підставою визнання такого висновку експерта у галузі права недопустимим доказом.

Такий «висновок» має цілком узгоджуватися із застереженнями, передбаченими ч. 2 ст. 102 ЦПК України, ч. 2 ст. 98 ГПК України, та ч. 2 ст. 101 КАС України, де виписано, що «предметом висновку експерта не можуть бути питання права», а також положеннями ч. 2 ст. 114 ЦПК України, ч. 2 ст. 108 ГПК України та ч. 2 ст. 112 КАС України (*«Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи»*). Експерт у галузі права повинен означити, якими саме методиками чи/або технічними засобами, методами, доктринами, концепціями, юридичною практикою він оперував під час виконання експертного завдання (формування висновку).

Вважаємо, що хоча аналогія й розширює сферу застосування відповідних нормативних приписів та принципів права, але вона у випадку висновку щодо цього юридичного психолога як експерта в галузі права не створює самої норми права. Психологічне положення, відтворене у висновку експерта у галузі права, створене на основі принципів права для заповнення прогалини та вирішення конкретної судової справи, має винятково індивідуальний характер, не володіє обов'язковою силою для інших однорідних випадків та не служить і не може служити офіційною підставою для вирішення аналогічних справ, не стає правовою нормою, догмою, доктриною або судовим (адміністративним) прецедентом. Втім, положення, що висновується юридичним психологом як експертом, може бути зразком для вирішення однорідних справ та для виправлення й уніфікації юридичної практики і удосконалення правового регулювання.

Також вважаємо за необхідність розглянути й можливість участі такого фахівця у дещо видозміненому вигляді та у сфері кримінальної процесуальної діяльності, зокрема у розрізі проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо

науково-консультативного забезпечення у кримінальному провадженні та провадженні в справах про адміністративні правопорушення» (2020 р.) [20].

Згідно з проектом Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо науково-консультативного забезпечення у кримінальному провадженні та провадженні в справах про адміністративні правопорушення» (2020 р.) [20], законодавцем передбачено внести зміни та доповнення до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема зміни до п. 25 ч. 1 ст 3; ч. 7 ст. 434-2 та доповнення кодексу новими нормами статей: 242-1, 242-2, 242-3. Втім, з огляду на представлені редакції означених змін до КПК України, одразу виникає питання до їх нормативно-правового та логічно-текстуального (практичного) змісту. Отож слід розпочати з пропонуваної законодавцем ст. 242-1 КПК України (назва – «Фахівець з питань права»). У ч. 1 означеної норми виписано: «Як фахівець з питань права може бути залучена особа, яка має науковий ступінь та/або вчене звання. Рішення про залучення до участі в справі фахівця з питань права та доручення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом за клопотанням сторони кримінального провадження».

Вважаємо, що законодавцю варто було б уточнити, що така особа (фахівець з питань права) повинна мати науковий ступінь та/або вчене звання саме у сфері юридичних наук, адже виходячи зі змісту представленої редакції таке уточнення відсутнє і наштовхує оглядача на думку про наявність у такого фахівця наукового ступеня чи вченого звання з будь-якої науки (економіка, психологія, техніка тощо). Також варто було б додати і вимогу наявності практичного досвіду у сфері права для означеного фахівця. Щодо другої частини текстуальної конструкції ч. 1 ст. 242-1, а саме: «Рішення про залучення до участі в справі фахівця з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом за клопотанням сторони кримінального провадження», то тут теж варто зауважити про закладену законодавцем обмеженість суду за власною ініціативою залучати фахівця з питань права до участі в справі та долучати його висновки до матеріалів кримінального провадження.

Відтак, зважаючи на вищезазначене, пропонуємо удосконалений проєкт редакції ч. 1 ст. 242-1 (назва – «Фахівець з питань права»), а саме:

«Як фахівець з питань права може бути залучена особа, яка має науковий ступінь та/або вчене звання з юридичних наук та практичний досвід у сфері права не менше 10 років. Рішення про залучення до

участі в справі фахівця з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи ухвалюється судом за клопотанням сторони кримінального провадження чи на власний розсуд».

Також з огляду на зміст запропонованої законодавцем редакції ст. 242-3 КПК України (назва – «Оцінка висновку фахівця з питань права судом»), оскільки у ч. 1 означеної норми вписано, що «Висновок фахівця з питань права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду», а в другій – узагалі про те, що «Суд може посылатися в судовому рішенні на висновок фахівця з питань права як на джерело відомостей, які в ньому містяться, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань». Вважаємо, оскільки законодавець підкреслює у ч. 4 ст. 242-1 КПК України, що на фахівця з питань права за аналогією поширюються ті самі, що і на спеціаліста положення КПК України щодо участі у судовому розгляді, то висновок такого фахівця варто було б представити як аргумент, що може носити доказовий характер за змістом, але не суттю.

На користь означеного варто навести такі аргументи. Так «письмове пояснення» спеціаліста (ст.ст. 71 та 360 КПК України), а відтак за аналогією й «фахівця з питань права» може використовуватися як додаток до протоколу процесуальної дії (п. 2. ч. 2 ст. 105 КПК України) та може класифікуватися як документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є окремим джерелом доказів згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України. Висновок «фахівця з питань права», що може надаватися у межах кримінального провадження, особливо під час судового розгляду за клопотанням сторін (ч. 6, 7 ст. 95 КПК України; ч. 1 ст. 242-1 (проект) КПК України) може класифікуватися як показання (ч. 1 ст. 95 КПК України) чи документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є джерелами доказів згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України. Такі положення цілком логічно застосовувати й до такої форми використання правничих знань «фахівця з питань права».

Відтак, зважаючи на вищезазначене, пропонуємо удосконалений проект редакції ч. 1 та 2 ст. 242-3 КПК України (назва – «Оцінка висновку фахівця з питань права судом»), а саме:

1. «Висновок фахівця з питань права має доказове значення на розсуд суду та за змістом носить рекомендаційно-консультативний характер при ухваленні судового рішення у справі».

2. «Суд може посылатися в судовому рішенні на висновок фахівця з питань права як на аргумент, що має доказове значення за внутрішнім переконанням суду».

Нагадаємо, що згідно з проектом Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо науково-консульта-

тивного забезпечення у кримінальному провадженні та провадженні в справах про адміністративні правопорушення» (2020 р.) [20] законодавцем передбачено внести зміни та доповнення й до Кодексу України про адміністративні правопорушення, зокрема зміни до ст. 275 та доповнення кодексу новою нормою ст. 273-1 (назва – «Фахівець з питань права»). Щодо останньої (норми ст. 273-1 КУпАП), то тут варто дещо зауважити, а саме: ч. 1 означеної статті теж позбавлена галузевого уточнення щодо наукового ступеня чи вченого звання та практичного досвіду у сфері права, а також ініціативності суду щодо залучення до участі в справі фахівця з питань права та долучення його висновку до матеріалів справи; ч. 6 наголошує про бездоказовість висновку «фахівця з питань права», знівельовуючи фактично потребу в такому суб'єкті адміністративного провадження та судового розгляду; ч. 7 називає висновок фахівця психолога *«джерело відомостей, які в ньому містяться»*, що може (позиція І.О.) здаватися як інструмент судових маніпуляцій, скерований на певну сторону провадження.

Отож, пропонуємо вже видозмінити редакції ч. 1, 6 та 7 ст. 273-1 КУпАП, а саме:

1. «Як фахівець з питань права може бути залучена особа, яка має науковий ступінь та/або вчене звання з юридичних наук та практичний досвід у сфері права не менше п'яти років».

6. «Висновок фахівця з питань права має доказове значення на розсуд суду та за змістом носить рекомендаційно-консультативний характер при ухваленні судового рішення у справі».

7. «Суд може посилатися в рішенні на висновок фахівця з питань права як на аргумент, що має доказове значення, та має зробити самостійні висновки щодо відповідних питань».

Однак, як предметно зауважує П. Андрушко, науковий висновок не може зводитися лише до доктринального тлумачення законодавства стосовно конкретних випадків, оскільки він стає нічим іншим, як науково-практичним коментарем до певної норми. Науковий висновок, на думку автора, має містити аналіз конкретних обставин та їх правову оцінку на основі доктринального (наукового) тлумачення відповідної (певної) норми. Наприклад, науковий висновок фахівця в галузі кримінального права – це рекомендації правозастосувачу щодо кримінально-правової кваліфікації дій особи, яким дається оцінка, особливостей і правил призначення покарання та звільнення від його відбування [21, с. 133].

Список використаних джерел:

1. Щербаковський М. Г. Фахівець з питань права: експерт чи консультант? URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/9651/1/Актуал.%20пробл.%20кримін.%20та%20суд.%20експерт_p544-547.pdf. С. 543.
2. Словник української мови : в 11 т. Київ: Наукова думка, 1971. Т. 2. 1972. С. 462.
3. Популярна юридична енциклопедія / [кол. авт.: В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2003.
4. Зозуля Н. Експерт з питань права у розгляді справ: аналіз судової практики. URL: https://protocol.ua/ru/ekspert_z_pitan_prava_u_rozglyadi_.
5. Бортман О. Експерт у галузі права: суддя на фрілансі? «Юрист і Закон», № 47, 14 грудня 2017 р. URL: <http://vkr.ua/ua/publications/articles/ekspert>.
6. Шмаленя С. В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2008. 216 с.
7. Поліводський О. Експерт у галузі права: новела процесуального законодавства чи усталена практика, закріплена в законі? URL: https://zib.com.ua/ua/131753-chim_dopomozhe_ekspert_u_galuzi_prava.
8. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 14.09.2011 р., № 1057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11t>. (дата звернення: 12.04.2019).
9. Кармаза О., Кушерець Д. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 32–36.
10. Колотова О. В. Прогалини у праві та шляхи їх подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
11. Костицький М. В. Трансформація назви науки, що забезпечує психологічну сторону юридичної діяльності. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2008. № 5. С. 23–29.
12. Котюк В. А. Поняття, структура та функції правових почуттів юриста. *Вісник Київського університету. Суспільно-політичні науки*. 1991. № 3. С. 31–36.
13. Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 43. С. 144–152.
14. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 33–39.
15. Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. Київ : Алерта, 2013. 524 с.
16. Авакян Т. А. Верховенство права як основоположний принцип державної політики у сфері внутрішніх справ. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. № 2 (10), 2015. С. 124–132.

17. Корольова Ю. В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 31. Т. 1. С. 10–13.

18. Дунас О. І. З'ясування сутності джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2013. № 6–3. Т. 1. С. 5–8.

19. Паспорти спеціальностей : Постанова Президії ВАК України від 08.10.2008 р., № 45-06/7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v45_6330-08. (дата звернення: 12.04.2019).

20. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо науково-консультативного забезпечення у кримінальному провадженні та провадженні в справах про адміністративні право-порушення від 30.10.2020, № 4295. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc>. (дата звернення: 16.11.2020).

21. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у справі, № 904/684/18 від 04.11.2020. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc>. (дата звернення: 16.11.2020).

22. Андрушко П. П. Науковий висновок фахівця у кримінальному провадженні: юридична природа і правове значення. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 5. С. 125–134.

6.2. Використання та застосування спеціальних психологічних знань під час відшкодування моральної шкоди на прикладі наслідків, спричинених дорожньо-транспортною пригодою

Наразі в Україні щороку зростають суми заявлених відшкодувань, завданими унаслідок спричинення дорожньо-транспортних пригод. Так, за даними Єдиного державного реєстру судових рішень, останнім часом значно зростає кількість позовів про стягнення моральної шкоди, зокрема у 2020 році подано 62978 позовів, з них у цивільному судочинстві – 40091 разів або 63,65% від загальної кількості позовів. Нині в українській правовій науці та практиці так і не вироблено однозначного наукового погляду щодо визначення грошового розміру морального відшкодування та облікового рівня спричинених душевних страждань.

Окремим організаційно-правовим та психологічним аспектам проблеми відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві присвячені роботи вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема М. Глянтича, О. Дзери, О. Ерделевського, А. Загорулько, М. Костицького, В. Коновалової, Г. Коваленко, Г. Матвесва, І. Лісної, В. Палюка, П. Рабіновича, О. Сіроткіна, К. Флейшиць, О. Шевченко,

С. Шимон, С. Щербак, І. Добоша, А. Копф, М. Мейєр, Й. Пановіч-Ліпської, М. Сафян, Ф. Судре, А. Шпунар, Е. Войнічка, В. Петренка, В. Марчака, С. Шимона та ін., проте наявний стан дієвого механізму застосування чинного національного законодавства та міжнародних нормативно-правових актів щодо відшкодування моральної шкоди, спричиненої потерпілій особі за наслідками скоєння дорожньо-транспортної пригоди, потребує подальшого удосконалення.

Також залишаються невирішеними питання, пов'язані з відсутністю єдиного категорійно-поняттєвого параметра використання та застосування спеціальної термінології, визначенням умов настання цивільно-правової відповідальності за завдану наслідками ДТП моральну шкоду, способів відшкодування тощо. Невирішеність цих і багатьох інших питань негативно позначається на судовій практиці та призводить до недостатнього захисту прав потерпілої особи від дорожньо-транспортної пригоди.

Розглянемо приклад відшкодування моральної шкоди за наслідками, спричиненими дорожньо-транспортною пригодою за позовом до винуватця ДТП та страхової компанії як відповідачів у цивільній справі № 000000000. Водій А (далі Відповідач-2), перебуваючи у стані алкогольного сп'яніння та керуючи автомобілем ВАЗ-21063, рухаючись по автодорозі, порушив вимоги п.п. 12.1, 13.1 Правил дорожнього руху, не дотримався безпечної дистанції та швидкості руху, внаслідок чого допустив зіткнення з іншим авто. У результаті цієї дорожньо-транспортної пригоди транспортні засоби отримали механічні пошкодження, а потерпілі – психофізіологічні травми.

Факт отримання механічних пошкоджень підтверджується Довідкою з місця ДТП № 00000000 та Додатком № 1 (Розрахунок страхового відшкодування) до страхового акту № 000000, виданого Страховою компанією (далі – Відповідач-1). У свою чергу, факт отримання психофізіологічного травмування підтверджується медичною довідкою № 0000 на ім'я потерпілого (далі Позивач-1); копією направлення лікаря-терапевта до лікаря-невролога для обстеження; фотокопією сторінки медичної картки з діагнозом лікаря-невролога та титульної сторінки самої медичної картки амбулаторного хворого на ім'я потерпілого, а також висновком психолога на основі проведеного психологічного дослідження окремих (доступних) матеріалів адміністративного провадження та психологічного стану потерпілого у частині відшкодування моральної шкоди за фактом її спричинення унаслідок дорожньо-транспортної пригоди з вини іншої особи № 0000.

Суддею н-ського районного суду було ухвалено постанову у справі № 00000000, якою винуватця ДТП було визнано винним у скоєнні

вищезазначеного адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 124 КУпАП. Відповідно до ч. 4 ст. 82 ЦК України обставини, встановлені рішенням суду у господарській, цивільній або адміністративній справі, що набрало законної сили, не доводяться під час розгляду іншої справи, у якій беруть участь ті самі особи або особа, щодо якої встановлено ці обставини, якщо інше не встановлено законом.

Згідно з рішенням Європейського суду з прав людини від 25.07.2002 р. у справі за заявою № 48553/99 «Совтрансавто-Холдинг» проти України», а також згідно з рішенням Європейського суду з прав людини від 28 жовтня 1999 року у справі за заявою № 28342/95 «Брумареску проти Румунії» встановлено, що існує усталена судова практика конвенційних органів щодо визначення основним елементом верховенства права принципу правової певності, який передбачає серед іншого і те, що у будь-якому спорі рішення суду, яке набрало силу, не може бути поставлено під сумнів. З огляду на викладене, позивач звільнений від доведення підстав для звернення до суду із вказаним позовом, оскільки наявність вини в діях відповідача-2 у настанні дорожньо-транспортної пригоди, в цьому випадку, встановлена і не підлягає доведенню.

До сфери обов'язкового страхування належить цивільно-правова відповідальність власників наземних транспортних засобів згідно зі спеціальним Законом України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» № 1961-IV від 01.07.2014 року. Частиною 2, п. 2 ч. 4, ч. 9 Постанови Пленуму ВСУ № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» передбачено, що під власником джерела підвищеної небезпеки розуміється юридична особа або громадянин, що здійснюють експлуатацію джерела підвищеної небезпеки в силу права власності, повного господарського відання, оперативного управління або з інших підстав (договору оренди, довіреності тощо). Відповідно до ст. 6 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів» страховим випадком є дорожньо-транспортна пригода, що сталася за участю забезпеченого транспортного засобу, внаслідок якої настає цивільно-правова відповідальність особи, відповідальність якої застрахована, за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю та/або майну потерпілого.

Згідно з п. 22.1 ст. 22 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільної відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ у разі настання страхового

випадку страховик у межах страхових сум, зазначених у страховому полісі, відшкодовує у встановленому цим Законом порядку оцінену шкоду, заподіяну внаслідок дорожньо-транспортної пригоди життю, здоров'ю, майну третьої особи. За змістом ст. 1194 ЦК України особа, яка застрахувала свою цивільну відповідальність, у разі недостатності страхової виплати (страхового відшкодування) для повного відшкодування завданої нею шкоди зобов'язана сплатити потерпілому різницю між фактичним розміром шкоди і страховою виплатою (страховим відшкодуванням). Цивільно-правова відповідальність відповідача-2 на момент ДТП була застрахована в Страховій компанії, що підтверджується договором обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів Полісом № 0000000. Ліміт відповідальності за шкоду, заподіяну життю і здоров'ю, зазначеним вище страховим договором встановлено в розмірі 200 0000 гривень, з визначенням франшизи у розмірі 2000 гривень.

Право на відшкодування збитків реалізується шляхом подання потерпілим позову безпосередньо на винну в ДТП особу або на страхову компанію. Такі висновки зроблені Верховним Судом в Постанові № 754/1114/15-ц від 14 лютого 2018 року та ВП Верховного Суду в Постанові № 14-176 цс 18 від 04 липня 2018 року. У представленому підрозділі нами для прикладу обраний варіант реалізації потерпілим права подати позовну заяву безпосередньо на страхову компанію відповідно до лімітів відповідальності страховика, визначеного у його договірних зобов'язаннях, адже як зауважено в п. 2 ч. 2 постанови Пленуму ВССУ № 4 від 01.03.2013 року «Про деякі питання застосування судами законодавства при вирішенні спорів про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки», «відшкодування шкоди є відповідальністю, а не грошовим зобов'язанням, яке виникає з договірних зобов'язань».

Враховуючи, що належному позивачу авто і його особистому психофізіологічному стану заподіяна шкода (*майнова, фізична, моральна*), а також те, що останній визнаний потерпілим (ст. 269 КУпАП) унаслідок ДТП, він має право на отримання окрім майнового, ще й морального страхового відшкодування. Отож, способом захисту прав та інтересів позивача згідно з п. 9 ч. 2 ст. 16 ЦК України та п. 22.1. ст. 22 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV обрано звернення до н-ського районного суду з позовною заявою про відшкодування (немайнової) моральної шкоди та її стягнення безпосередньо з Відповідача-1 (*Страхова компанія*).

У день, коли трапилася дорожньо-транспортна пригода, позивач повідомив страхову компанію про подію ДТП (*страховий випадок*) та надав особисто до відділу страхування письмову заяву про страхове відшкодування, оскільки клієнтом страхової компанії є винуватець ДТП, визнаний судом винним у скоєнні правопорушення, передбаченого ст. 124 КУпАП. Протягом трьох місяців страхова компанія адресувала на ім'я потерпілого від ДТП повідомлення про прийняте рішення зі страхового випадку (*подією ДТП*), згідно з яким вирішено виплатити потерпілому страхове (майнове) відшкодування. Дії Відповідача-2, доведені у позовній заяві, відобразилися на нервовому (психофізіологічному) стані позивача, адже його психологічний стан протягом тривалого періоду супроводжувався пригніченістю, почуттям туги, безвихіддю, відчаєм, болісними відчуттями в області серця, головним болем, з'явилася байдужість до того, що відбувається з ним та навколо нього, погіршився апетит, часто страждання від безсоння, драгівливість, конфліктність з навколишніми без всякого на те приводу.

Зазначені обставини змусили потерпілого звернутися до лікаря-терапевта, який після попереднього обстеження скерував останнього до лікаря-невролога, де було встановлено больовий рух в шийному відділі хребта з діагнозом «остеохондроз шийного відділу хребта з больовим, м'язово-тонічним синдромом», який трапився унаслідок ДТП, та поставлений діагноз «астено-невротичний синдром», зумовлений все ж тими наслідками ДТП. У позивача частішали сварки з рідними та друзями, неспроможність використання вільного часу для сім'ї, оскільки тепер він був змушений займатися лікуванням свого здоров'я, відновленням пошкодженого майна (автомобіля), постійним відвідуванням страхових компаній, звертатися за психологічною допомогою до психолога й захистом своїх прав у суді, що звичайно ж потребувало значних фізичних, моральних ресурсів, а також матеріальних зусиль на оплату судового збору, експертних досліджень, оплати лікування тощо. Означені обставини цілком підпадають під розуміння моральної шкоди, визначеної в ст. 23 Цивільного кодексу України, а також у Листі Мін'юсту України від 13.05.2004 № 35-13/797 та постанові Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. № 4.

Як відомо, право особи на відшкодування моральної шкоди, перш за все, гарантується Конституцією України (ст. 32, 56, 62). У правовій позиції Верховного Суду України № 6 – 28008св10 від 13.07.2011 року досить справедливо зауважено, що «моральну шкоду, зважаючи на її сутність, не можна відшкодувати в повному обсязі, оскільки немає (і не може бути) точних критеріїв майнового виразу душевного болю. Зважаючи на це, будь-яка компенсація моральної шкоди не може бути

адекватною дійсним стражданням, тому її розмір може мати суто умовний вираз». Означене положення відображене й в п. 6.4 методичних рекомендацій Міністерства юстиції України від 13.05.2004 р., №35-13/797 (в редакції від 20.09.2013).

Натомість суди (судді) почасти вимагають позивачів підтверджувати моральні (душевні) страждання медичними довідками (листочками непрацездатності) лікарів-неврологів, кардіологів, психіатрів, чеками про витрати на лікування, психологічну консультацію та терапію тощо. Однак, слід враховувати й те, що моральна шкода може оцінюватися й з урахуванням попереднього (орієнтовного) розрахунку очікуваних витрат обґрунтованих позивачем під час заявлення та розгляду цивільного позову (п. 9 ч. 3 ст. 175 ЦПК України).

Як відомо, на практиці, в більшості випадків суд визначає розмір моральної шкоди самостійно, керуючись абз. 2 ч. 3 ст. 23 ЦК України. В силу п.п. 9.10 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року № 4 «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. Тому абсолютно логічно, що 29 січня 2016 року Мініюст України припинив використання як методологію для визначення розміру спричинення моральної шкоди на ґрунті проведення судових експертиз психологічну методикку (*реєстр методик проведення судових експертиз, параграф 1 глава 7*) російського юриста О. Ерделєвського, що була раніше покладена в основу проведення судово-психологічних експертиз. Тож так звані «психологічні методики моральної шкоди» з реєстру методик за № 14.1.04. або № 14.1.75. [1] є лише «авторськими пропозиціями покрокового юридичного аналізу обставин правопорушення» [2], а не нормативним приписом.

В Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (Наказ Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5) регламентується порядок проведення судових психологічних експертиз, зокрема в п. 152 закріплено, що під час проведені судових психологічних експертиз використовуються загальновідомі в науковій практиці психологічні методики та їх авторські модифікації, що пройшли апробацію та відбираються з урахуванням специфіки судових експертних досліджень і конкретних питань, поставлених перед психологічною експер-

тизою. З-поміж викристалізованого орієнтовного переліку питань, які можна поставити судовому психологу-експерту (спеціалісту), в «Інструкції» передбачено й такі: «Чи спричинені Н. (ззначаються прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода) за умов ситуації (ззначаються умови ситуації), що досліджуються у справі? Якщо Н. (ззначаються прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання Н. (моральної шкоди)?» (п. 152 Інструкції).

Як слушно зауважує вчена І. Сенюта, експерти почасти проводять розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди за методиками Антосика – Чепи – Болтівця, суть яких становить запропонована авторами формула, на підставі якої проводиться обрахування матеріального еквівалента моральної шкоди. Складовими експертної формули обрахування моральної шкоди зокрема був коефіцієнт, що встановлює розмір презюмованої шкоди, а також показник, який передбачає «базову психотерапевтичну сталу», яка визначається з метою недопущення перебігу психіатричних розладів лікування посттравматичної симптоматики. У цьому разі авторкою наводяться приклади судових рішень, де застосовувалися такі методики [3]. «Зокрема, в рішенні Бориспільського міськрайонного суду Київської області (справа №2-72/2007) у справі за позовом про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої неналежним наданням медичної допомоги (неправильне діагностування перелому руки), позивачу було ухвалено відшкодувати 90 720 грн моральної шкоди (яка була обґрунтована, в тому числі і за допомогою проведення судово-психологічної експертизи, яка встановила, що розмір моральної шкоди, заподіяної позивачу, становить 216 мінімальних заробітних плат). Городецький районний суду Львівської області в своєму рішенні від 01.12.2009 р. вказав, що висновки амбулаторних судово-психологічних експертиз він не врахував, оскільки розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди проведено з урахуванням розміру мінімальної заробітної плати, тобто відповідно до Цивільного кодексу України 1963 р., що на спірний період вже не діяв».

Авторка вважає, «що Городецький районний суд Львівської області формально дотримуючись вимог ч. 7 ст. 147 ЦПК України, вказав на мотивацію незгоди з висновком експерта, але така мотивованість не відповідає дійсним обставинам справи, контенту актів судово-психологічної експертизи. Експерт в актах амбулаторної судово-психологічної експертизи чітко вказав, що розрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди було проведено за методикою Ерделевського –

Антосика – Чепи – Болтівця. В акті запропонована формула, на підставі якої проведено обрахунок матеріального еквівалента моральної шкоди, сума якого встановлюється у мінімальних заробітних платах [3].

Натомість загальні підходи до відшкодування моральної шкоди були сформульовані Верховним Судом у постанові від 10.04.2019 у справі № 464/3789/17. Відповідно до ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Верховний Суд забезпечує сталість та єдність судової практики, однакове застосування норм права судами різних спеціалізацій у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Ч. 5 та 6 ст. 13 означеного Закону зобов'язують всіх суб'єктів владних повноважень керуватися висновками щодо застосування норм права, викладеними у постановках Верховного Суду, а суди – враховувати їх під час застосування норм права. Зокрема, Верховний Суд дійшов висновку, що адекватне відшкодування моральної шкоди за порушення прав людини є одним із ефективних засобів юридичного захисту. Моральна шкода полягає у стражданні або приниженні, яких людина зазнала внаслідок протиправних дій. Страждання і приниження – емоції людини, змістом яких є біль, мука, тривога, страх, занепокоєння, стрес, розчарування, відчуття несправедливості, тривала невизначеність, інші негативні переживання. Оцінка рівнів страждання і приниження залежить з позицій Суду, окрім іншого ще й від психологічних наслідків, та у деяких випадках з урахуванням статі, віку та станів здоров'я потерпілого.

Як відомо, згідно з ч. 3 ст. 23 ЦК України, під час визначення розміру відшкодування моральної шкоди враховуються вимоги розумності і справедливості. З огляду на те, що «розумність» і «справедливість» є оціночними поняттями, суди, як наголошено в п. 58 Постанови Верховного Суду від 27 листопада 2019 року, № 750/6330/17, мають широкий діапазон розсуду під час визначення розумного та справедливого (співмірного) розміру відшкодування моральної шкоди». Однак, офіційними доказовими фактичними даними фахівця у галузі психології з питань рівня спричинення моральної шкоди особі, суддям, нехтувати не варто, адже якщо суду відштовхуватися лише від емоційних аргументів позивача чи відповідача щодо розміру відшкодувань, то це буде суперечити принципу справедливого судового розгляду. Більш того, відповідно до статті 277 ЦК України, не є предметом судового захисту оціночні судження, думки, переконання, критична оцінка певних фактів і недоліків, які, будучи вираженням суб'єктивної думки і поглядів відповідача, не можна перевірити на предмет їх відповідності дійсності (на відміну від перевірки істинності фактів) і спростувати, що відповідає прецедентній практиці Європейського суду

з прав людини за тлумачення положень статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Суду слід розрізняти факти та оціночні судження, адже наявність фактів (у нашому разі – висновок спеціаліста-психолога) можна довести, а правдивість оціночних суджень позивача чи відповідача – не можна.

Що стосується оціночних суджень, цю вимогу неможливо виконати і вона є порушенням самої свободи поглядів, яка є основною складовою права, гарантованого ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (*рішення Європейського суду з прав людини у справі «Лінгенс проти Австрії»*) [4]. Аналогічну позицію ВССУ зазначено в ухвалі від 31 травня 2017 року у справі № 757/17511/15-ц. Суд відхилив касаційну скаргу та погодився із висновком суду попередніх інстанцій про відмову в позові виходячи з того, що висловлювання відповідачів є критикою та оціночним судженням, оскільки є лише вираженням їх особистих поглядів про процеси, пов'язані зі схемами позивача, і ніяким чином не ствердженням про конкретні дії в цьому позивача. Схожа позиція відображена і в Постанові судової палати Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 08 травня 2018 року, справа № 369/1052/16-ц, провадження № 61-13715св18.

Отож, згідно з п. 22.3 ст. 23 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», потерпілому відшкодовується також і моральна шкода, передбачена п.п. 1, 2 ч. 2 ст. 23 ЦК України.

Відносно ж до того, що страховик згідно з вимогами ст. 26¹ Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів», відшкодовує потерпілому (позивачу) не більше ніж 5 відсотків страхової виплати, то це також вирішує суд, виходячи з доктринального розуміння категорії «верховенства права», а не лише з вказівок п.п. 9.3, 9.4. ст. 9 та ст. 26¹ згаданого Закону. І це, на нашу думку, справедливо, адже вимоги Закону завжди вужчі, ніж розуміння поняттєво-категорійного змісту принципу «верховенства права», яким керується суд відповідно до ст. 10 та ч. 1 ст. 263 ЦПК України та ст.ст. 8 і 129 Конституції України.

Більш того, елементом верховенства права є принцип правової визначеності, який, зокрема, передбачає, що закон, як і будь-який інший акт держави, повинен характеризуватися якістю, щоб виключити ризик свавілля. Згідно з практикою ЄСПЛ, поняття «якість закону» означає, що національне законодавство повинно бути доступним і передбачуваним, тобто визначати достатньо чіткі положення, аби дати людям адекватну вказівку щодо обставин і умов, за яких державні

органи мають право вживати заходів, що вплинуть на конвенційні права цих людей (п. 39 рішення у справі «С.Г. та інші проти Болгарії» («С. G. and Others v. BULGARIA»), заява № 1365/07; п. 170 рішення у справі «Олександр Волков проти України», заява № 21722/11). У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово зазначав, що формулювання законів не завжди чіткі. Тому їх тлумачення та застосування залежить від практики. І роль розгляду справ у судах полягає саме у тому, щоби позбутися таких інтерпретаційних сумнівів з урахуванням змін у повсякденній практиці (п.п. 31-32 рішення від 11.11.1996 р. у справі «Кантоні проти Франції», заява № 17862/91; п. 65 рішення від 11.04.2013 р. у справі «Веренцов проти України», заява № 20372/11).

Окрім іншого, згідно з ч. 4 ст. 263 ЦПК України, суд під час вибору і застосування норм права враховує й висновки щодо застосування відповідних норм, викладені в постановках Верховного Суду. Відтак, суд (суддя) вправі витлумачити, як правильно застосовувати норму матеріального права, що була неоднаково застосована судами з тією метою, щоб надалі спрямувати судову практику в єдино правильне русло. Тлумачення правової норми судом у процесі вирішення спору з метою застосування закону до конкретних правовідносин, які виникли між сторонами, – одночасно і процесуальне право, і обов'язок суду. «Жоден суд, – як слушно зауважив Д. Луспеник, – не може ухвалити рішення, не витлумачивши норму закону, яку він застосовує» [5].

У низці рішень щодо визначення суми грошового відшкодування моральної шкоди суди надавали перевагу принципу «верховенства права», засадам розумності, справедливості та внутрішньому суддівському переконанню, опесердкованому висновками фахівців-психологів (рішення Апеляційного суду м. Києва, № 22-2142 від 06.06.2017 р.; рішення Голосіївського суду м. Києва, № 752/20921/16-ц від 06.06.2017 р.; рішення Держинського районного суду м. Харкова, № 642/2153/18 від 14.11.2018 р.; рішення Верховного Суду, № 761/24076/15-ц 18 від 15.11.2018 р.; рішення Рівненського апеляційного суду, № 569/5394/18 від 15.10.2019 р.; рішення Чернігівського окружного адміністративного суду, № 620/50/20 від 14.02.2020 р.; рішення Іванківського районного суду Київської області, № 366/685/20 від 26.06.2020 р.).

Висновок спеціаліста в галузі психологічного дослідження, як зазначено у рішенні Київського апеляційного суду, № 757/25592/19-ц від 17 жовтня 2019 р., «є належним доказом моральної шкоди і повністю відповідає критеріям письмового доказу відповідно ст. 95 ЦПК України», а пізніше подібну позицію підтримав і Верховний Суд у постанові № 754/4142/18 від 14 лютого 2020 р., адже норми моралі значно ширші від звичних судам норм права. Якраз у цьому разі

висновок психолога чи протокол такого психологічного обстеження слугує для суду переконливою підставою визначення міри заподіяння моральної шкоди та заявленню (*визначення*) її розміру в грошовому еквіваленті. Що стосується надання такому протоколу психологічної консультації статусу доказу в судовому процесі з цивільної справи, то тут є вагомі на користь цього аргументи, закладені у відповідних нормах процесуального права самим законодавцем. Так законодавець у ч. 1 ст. 76 (назва – «Докази») ЦПК України виписав, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Більш того, у п. 1 ч. 2 цієї ж норми наголошується, що ці дані встановлюються такими засобами, як письмові докази. «Письмовими доказами», як визначено у ч. 1 ст. 95 ЦПК України, «є документи (крім електронних документів), які містять дані про обставини, що мають значення для правильного вирішення спору». У ч. 2 цієї норми також виписано, що письмові докази подаються в оригіналі або в належним чином засвідченій копії, якщо інше не передбачено ЦПК України.

А щодо положень ст. 26¹ Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV, то вони прямо суперечать принципу правової визначеності, адже воно (положення ст. 26¹), з позицій характеристики Закону, є неякісним та створює ризики свавілля, обмежуючи право потерпілого на повноцінне відшкодування моральної шкоди. Також вважаємо, що судді (суди) при задоволенні позовних вимог щодо відшкодування моральної шкоди, спричиненої наслідками ДТП, повинні враховувати положення п. 90 Постанови ВП Верховного Суду, № 752/17832/14-ц від 15.12.2020 р., де зазначено, що «розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більшим, ніж достатньо для розумного задоволення потреб потерпілої особи, і не повинен приводити до її безпідставного збагачення».

Відправною точкою для суду у вирішенні питання щодо відшкодування моральної шкоди вважається постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 31.03.1995 року «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди». Верховний Суд України в п. 5 ч. 2 означеної Постанови визначив коло обставин, які підлягають з'ясуванню під час вирішення судом питання щодо відшкодування моральної шкоди, а саме: 1) наявність моральної шкоди; 2) протиправність діяння її заподіювача; 3) наявність причинового зв'язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача; 4) наявність

вини останнього в заподіянні шкоди. А згідно з п. 17 цієї ж Постанови суддя повинен витребувати від позивача подання доказів про завдану моральну шкоду. Суд оцінює належність, допустимість та достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності (ч.ч. 1, 2 ст. 89 ЦПК України). Отже, обсяг моральної шкоди завжди залежить від ступеня готовності психіки конкретної особистості протидіяти конкретній психотравмуючій події.

У практиці Європейського суду з прав людини у справах (ЄСПЛ) присудження компенсації моральної шкоди також здійснюється з огляду на об'єктивні оцінки психотравмуючої ситуації (Рішення ЄСПЛ у справах: «Антоненков та інші проти України» від 22 листопада 2005 року (Заява № 14183/02, п. 71), «Шевченко проти України» від 4 квітня 2006 року (Заява № 32478/02), «Рисовський проти України» від 20 жовтня 2011 року (Заява № 29979, п. 86, 89), «Дземюк проти України» від 4 вересня 2014 року (Заява № 42488/02). Також для прикладу варто згадати рішення ЄСПЛ «Полтораченко проти України» від 18 січня 2005 року (Заява № 77317/01), де Суд з огляду на обставини справи, ствердно розглядає заявника як такого, що зазнав певного розчарування та страждання, а тому на засадах справедливості присудив заявнику компенсацію моральної шкоди. Як відомо, згідно зі ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Більш того, Верховний Суд (постанова від 12.09.2018 в цивільній справі № 335/11779/16-ц, постанова від 24.04.2018 в адміністративній справі № 459/1629/15-а та постанова від 04.04.2018 в адміністративній справі № 339/169/16-а) та місцеві суди (рішення від 15.07.2019 у справі № 243/3879/19), теж підтримуючи практику ЄСПЛ, у своїх рішеннях вимагають сторону позову належно, доказово доводити (аргументувати) заявлений розмір моральної шкоди, виходячи з глибини, тривалості та інтенсивності моральних (душевних) страждань особи.

У зв'язку з цим, позивач звернувся до психолога-практика ГО «УУУУУ» з проханням надати йому психологічну допомогу, у тому числі психологічну консультацію в судовій справі у частині відшкодування моральної шкоди, спричиненої наслідками ДТП. Варто зазначити, що з метою правового захисту як клієнта, так і психолога-дослідника завжди має укладатися згода на участь в психологічному дослідженні як юридична угода між двома сторонами [6, с. 23]. Згода на участь особи у психологічному дослідженні – це етично-правовий, письмово укладений документ, який регулює стосунки між практичним психологом та учасником (респондентом) психологічного дослі-

дження. У документі має використовуватися лише чітка, прозора, зрозуміла учасникам термінологія, інформація про мету, методики дослідження, його тривалість (час), права і обов'язки сторін, межі конфіденційності, право учасників на відмову від участі у дослідженні та виходу з нього в будь-який момент, а також підписи сторін такої згоди.

Головною метою згоди на участь в психологічному дослідженні є етико-правова регламентація (регуляція) психологічних досліджень, що може бути використана під час розгляду справ щодо порушення професійної етики в спеціалізованих комісіях та відповідних судах України. Тому дотримання етико-правових норм в організації та проведенні психологічного дослідження (експерименту) є підставою легітимності висновку психолога в цілому та для експериментатора й учасника (респондента, клієнта) зокрема. Проведення психологічного дослідження у формі консультування, психодіагностики чи психокорекції (психотерапії) варто ототожнювати з наданням психологічної послуги. Адже в Законі України «Про соціальні послуги» (2003 р.) чітко визначено поняття «психологічні послуги», до якої віднесено: надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з навколишнім соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад [7].

Непрофесійне неетичне ставлення психолога може принизити гідність учасника дослідження, спровокувати загрозу для його психічного або фізичного здоров'я. Такі дії інкримінуються як злочин і мають розглядатися спеціальними комісіями з етики, а також у судовому порядку. Однією з обов'язкових вимог етики психологічних досліджень, як слушно наголошує В. Горбунова, є інформування учасників про зміст дослідження та отримання від них добровільної згоди на участь у ньому. Обмеженість нормативного регулювання діяльності психологів, на думку авторки, призводить до зниження відповідальності за власні вчинки та їх наслідки [7, с. 18].

Тож пропонуємо авторський зразок згоди на участь особи в психологічному дослідженні. Наш варіант цього документа опирається на зразок такої згоди, що міститься в матеріалах дисертаційного дослідження В. Климчука «Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності»: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2004 [8]. Сподіваємось, що укладання пропонованого нами удосконаленого зразку згоди особи на участь у психологічному дослідженні стане правилом для психологів-практиків, оскільки в ньому гармонійно акумулюються організаційно-

правові та етико-психологічні складові нормативного документа (Див. авторський *(І. В. Озерського)* зразок «Згоди на участь у психологічному дослідженні» у додатку А).

Пропонований нами зразок «Згоди на участь особи у психологічному дослідженні» якраз і був апробований психологом-практиком ГО «Життя є» в означеній справі. Отож, після проведеної з позивачем роботи, психологом був наданий висновок на основі проведеного психологічного дослідження окремих (доступних) матеріалів адміністративного провадження та наявного психологічного стану позивача за фактом спричинення дорожньо-транспортної пригоди з вини іншої особи. В означеному висновку психолога-практика, на основі дослідження психологічного стану позивача та наданих останнім документів, витягів із адміністративної справи щодо ДТП, вбачався причиново-наслідковий зв'язок між душевними (моральними) стражданнями позивача, їх тривалістю і глибиною та протиправними діями з боку водія-порушника (відповідача), зокрема спричинення ДТП. Порушення винуватцем (відповідачем) правил дорожнього руху, зумовлене станом алкогольного сп'яніння, стало наслідком ДТП, у результаті якого потерпілий (позивач) сприйняв подію дорожньо-транспортної пригоди психотравмуючою та зазнав значної майнової і моральної шкоди. Означене, згідно з висновком психолога, «призвело до глибоких, тривалих та інтенсивних моральних (душевних) страждань, а також втрати останнім нормальних життєвих зв'язків, що вимагають від клієнта додаткових зусиль для організації свого життя у динаміці та статиці». Зважаючи на означене та керуючись п. 9.3. ст. 9 (назва – «Страхова сума») Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV, можливий рекомендований розмір заподіяної моральної шкоди, з позицій психолога-практика, становить 100 тисяч гривень. І це абсолютно виправдана практика щодо визначення грошового розміру відшкодування моральної шкоди, оскільки психолог чи експерт-психолог не може варіювати грошовою оцінкою обрахування душевних страждань особи, оскільки це є економічною (фінансовою) складовою іншого виду експертних досліджень. Тож психолог під час визначення шкоди у грошовому виразі на прохання клієнта (потерпілого, позивача) має керуватися сумами, визначеними у п. 9.3. ст. 9 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» (2004 р.) та лімітом відповідальності за шкоду в розмірі, передбаченому у «Договорі (Поліс) обов'язкового страхування

цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» страхової компанії.

Також у висновку психолога позивачу рекомендовані консультації з лікарем-неврологом та клінічним (медичним) психологом з метою поєднання медикаментозного лікування з когнітивно-поведінковою терапією з нейтралізації чи послаблення депресивного стану, проведенням психологом-практиком мінімум 10-ти сеансів психореабілітаційної та психокорекційної роботи з позивачем. Такий рівень депресії та душевні й фізіологічні страждання є порушенням стану *психологічного (психічного) здоров'я* позивача, що, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), визначається як стан благополуччя, за якого кожна людина може реалізувати свій потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти. Як відомо, психологічна наука входить до числа наук, для яких об'єктом дослідження є людина (*жива істота як носій певних психологічних властивостей, рефлексів, інстинктів, психічних, пізнавальних процесів тощо*), а тому її (*психологію*) також цілком логічно віднести й до наук, тісно споріднених з медициною. Підставою для такого твердження є Статут Всесвітньої організації охорони здоров'я, завданнями котрої є надання усім народам можливості користуватися усіма досягненнями психології як необхідної умови досягнення вищого рівня здоров'я у площині біомедичних досліджень [9].

Означене відображено й у Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року від 27 грудня 2017 р. № 1018-р.; положення якої узгоджуються з базовими міжнародними документами, зокрема: Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікованою Законом України від 17 липня 1997 р., № 475/97-ВР «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції»; Європейською соціальною хартією (переглянутою), ратифікованою Законом України від 14 вересня 2006 р., № 137-V «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)»; Декларацією конференції національних координаторів Програми охорони психічного здоров'я ВООЗ (Мерано, Італія, 2008); Комплексним планом дій в галузі психічного здоров'я на період 2013–2020 років Всесвітньої асамблеї охорони здоров'я; Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний в галузі сталого розвитку на період до 2030 року»; Гельсінською декларацією Європейської конференції ВООЗ на рівні міністрів охорони

здоров'я, Європейським планом дій в галузі психічного здоров'я (Гельсінкі, Фінляндія, 2005).

Тому стан психологічного здоров'я позивача унаслідок спричиненого іншою особою – порушником – ДТП потребує відновлення, зокрема у розумінні повного фізичного, душевного і соціального благополуччя. Окрім іншого, такий стан *психологічного (психічного) здоров'я* цілком узгоджується зі змістом окремих положень Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV, а саме: ст. 6 (назва – «Страховий випадок»). Страховим випадком є дорожньо-транспортна пригода, що сталася за участю забезпеченого транспортного засобу, внаслідок якої настає цивільно-правова відповідальність особи, відповідальність якої застрахована, за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю потерпілого), п. 9.3. ст. 9 (назва – «Страхова сума»). Розмір страхової суми за шкоду, заподіяну життю та здоров'ю потерпілих, становить 100 тисяч гривень на одного потерпілого), п. 23.1. ст. 23 (назва – «Відшкодування шкоди, заподіяної життю та здоров'ю потерпілого»). Шкодою, заподіяною життю та здоров'ю потерпілого внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, є: моральна шкода, що полягає у фізичному болю та стражданнях, яких потерпілий – фізична особа зазнав у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я). Більш того, у ст. 3 (назва – «Поняття і терміни, що вживаються в законодавстві про охорону здоров'я») Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-ХІІ, законодавець дає чітко зрозуміти, що здоров'я – це стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів. Ч. 1 ст. 1167 ЦК України встановлює загальне правило, відповідно до якого відповідальність за заподіяння моральної шкоди настає за наявності загальної підстави – наявності моральної (немайнової) шкоди, а також за наявності всіх основних умов відповідальності, а саме: неправомірної поведінки, причинового зв'язку та вини заподіювача.

Означене вище узгоджується з тим, що для настання деліктної відповідальності відповідно до ст. 1166 ЦК України необхідна наявність складу правопорушення, а саме: а) наявність шкоди; б) протиправна поведінка заподіювача шкоди; в) причиновий зв'язок між шкодою та протиправною поведінкою заподіювача. Перераховані підстави визнаються загальними, оскільки необхідні для всіх випадків відшкодування шкоди. Шкода полягає у будь-якому знеціненні блага, що охороняється правом, а майнова шкода – у зменшенні майнової сфери потерпілого, що у свою чергу тягне за собою негативні майнові

наслідки для правопорушника та відшкодовується останнім у повному обсязі (ч. 1 ст. 1166 ЦК України).

Стаття 1167 ЦК України передбачає, що моральна шкода, завдана фізичній особі неправомірними діями, відшкодовується особою, яка її завдала, за наявності її вини. Шкода, завдана внаслідок взаємодії кількох джерел підвищеної небезпеки, відшкодовується на загальних підставах, а саме: шкода, завдана одній особі з вини іншої особи, відшкодовується винною особою (п. 1 ч. 1 ст. 1188 ЦК України), або на вибір позивача – Страховою компанією (страховиком). Цей страховик, хоч і не завдав шкоди, але є зобов'язаним суб'єктом перед потерпілими, яким він, як виписано у п. 35 Постанови Великої Палати Верховного Суду від 4 липня 2018 року, провадження № 14-176 цс 18, виплачує страхове відшкодування замість завдавача шкоди у передбаченому Законом України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» порядку.

Викладені у тексті позовної заяви позивачем обставини та ознаки погіршення психофізіологічного здоров'я стверджують співмірність майнової (непрямі збитки) шкоди та заявленої вимоги про відшкодування моральної шкоди. Слід зауважити, що критеріями суб'єктивного сприйняття позивачем (*потерпілим*) моральної шкоди та характеристиками її зовнішнього прояву (*порушення звичайного для людини способу життя*), які суд за матеріалами існуючої судової практики почасти враховує під час компенсації моральної шкоди, у наведеному випадку є неврози та стресовий стан, що не дозволяють позивачу зосередитись на роботі та звичайних заняттях, зовнішнім проявом яких стали: погіршення стосунків з близькими, фізичний біль (серце, голова), час та зусилля, які необхідні позивачу для відновлення попереднього психоемоційного та фізіологічного стану, тривалість суперечки з відповідачем (надавачем послуг) тощо.

На підставі вищевикладеного, суд, керуючись: п. 9 ч. 2 ст. 16, ст.ст. 22, 23, 1167, 1187, 1195 ЦК України; ст.ст. 3, 4, 5, 10, 11, 14, 28, 76, 95, 118-120, 175, 184 ЦПК України; ст. 6, п. 9.3. ст. 9, п. 23.1. ст. 23, 26-1 Закону України «Про обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів» від 01.07.2004 № 1961-IV; ч.ч. 5, 6 ст. 13 та ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII; ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV; ст. 3 Закону України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» від 19.11.1992 р. № 2801-XII; п. 1, ч. 2 п. 5, п. 4 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшко-

дування моральної (немайнової) шкоди» № 4 від 31.03.1995 року; правовою позицією Верховного Суду України № 6 – 28008св10 від 13.07.2011 р; рішення ЄСПЛ у справах: «Антоненков та інші проти України» від 22.11.2005 р. (Заява № 14183/02, п. 71), «Шевченко проти України» від 04.04.2006 р. (Заява № 32478/02), «Рисовський проти України» від 20.10.2011 р. (Заява № 29979, п. 86, 89), «Дземюк проти України» від 04.2014 р. (Заява № 42488/02), «Полтораченко проти України» від 18.01.2005 р. (Заява № 77317/01) задовольняє позовні вимоги позивача.

Завершуючи проблему визначення розміру моральної шкоди у цивільному судочинстві, варто згадати достатньо напрацьований позитивний досвід відшкодування означеного виду шкоди в кримінальному процесі України, де чітко визначено, що порядок відшкодування такої шкоди встановлюється Законом України від 1 грудня 1994 року № 266/94-ВР «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Положенням про застосування Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», затвердженим наказом Міністерства юстиції України, Генеральної прокуратури України та Міністерства фінансів України від 4 березня 1996 року № 6/5/3/41.

У ст. 42 чинного КПК України, норми якої регулюють статус підозрюваного та обвинуваченого, передбачено, зокрема, право вимагати відшкодування шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу, що здійснює оперативно-розшукову діяльність, досудове розслідування, прокуратури або суду, в порядку, визначеному законом, а також відновлення репутації, якщо підозра, обвинувачення не виправдалися. У ч. 3 ст. 43 КПК України вказано, що виправданий має права обвинуваченого, передбачені ст. 42 цього Кодексу, в обсязі, необхідному для захисту на відповідній стадії судового провадження.

Тут варто зазначити, що хоча Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» (1994 р.) не містить вимог щодо процесуальної форми документа, з яким особа має звернутися до суду за захистом свого порушеного права (*керуватися потрібно положеннями ст.ст. 15, 16 ЦК України*), утім з аналізу ст. 12 означеного Закону, що саме суд, який ухвалив виправдувальний вирок,

визначає розмір заробітку та інших грошових доходів, які громадянин втратив унаслідок незаконних дій та які підлягають стягненню на його користь.

Отож, щодо розрахунку моральної шкоди в кримінальному судочинстві, то це вирішується шляхом визначення мінімального розміру моральної шкоди, виходячи з установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування під слідством та судом. Цей розмір у будь-якому випадку не може бути зменшено, оскільки він є гарантованим мінімумом.

Вважаємо, що механізм забезпечення відшкодування моральної шкоди особі в порядку цивільного судочинства має відбуватися, окрім висновку спеціаліста (експерта) – психолога та інших визначених Законом обставин, також з урахуванням установленого законодавством розміру заробітної плати на момент розгляду справи судом за кожен місяць перебування позивача в стані спору (конфлікту) з відповідачем.

Список використаних джерел:

1. Реєстр методик проведення судових експертиз. М-во юстиції України : вебсайт. URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/34957>. (дата звернення 27.11.2020).
2. Вища школа адвокатури НААУ. URL : <https://www.facebook.com/hsa.org.ua/>.
3. Сенюта І. Я. Захист прав суб'єктів медичних правовідносин: деякі теоретико-правові аспекти. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2011. № 4. С. 11–18.
4. Титикало та партнери Верховний Суд: «Суду слід розрізняти факти та оціночні судження». Адвокатське бюро. URL: <http://tytykalo.com.ua/verhovnij-sud-sudu-slid-rozriznyati-fakti-ta-ocinichni>.
5. Луспеник Д. Завдання Верховного Суду як суду касаційної інстанції (Судебно-юридическая газета). 2018. 18 грудня. URL: <https://sud.ua/ru/news/sud-info/130875-zavdannya-verkhovnogo-sudu-yak-sudu-kasatsiynoyi-instantsiyi>.
6. Горбунова В. В. Етичні та правові аспекти психологічних досліджень. *Практична психологія та соціальна робота*. № 3. 2005. С. 18–23.
7. Про соціальні послуги : Закон України від 19.06.2003 р. № 966-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. № 45. ст. 358.
8. Климчук В. О. Психологічні детермінанти розвитку внутрішньої мотивації студентів у навчальній діяльності : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ. 2004. 272 с.
9. Устав (Конституция) Всемирной организации здравоохранения. Всемирная организация здравоохранения, Основные документы, сорок первое издание, Женева 1998. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_599/print.

6.3. Використання та застосування спеціальних психологічних знань під час ухвалення рішення щодо визначення місця проживання дитини

Небезвідомо, що вже після припинення спільного проживання колишнє подружжя залишається у вкрай конфліктних взаєминах між собою. Найбільш прикрою у цьому разі видається ситуація, в якій заручниками дорослих чвар стають діти. З цього моменту одним із ключових питань, яке необхідно вирішувати батькам у разі припинення спільного проживання, залишиться визначення місця проживання дитини. Відповідно до ч.ч. 2, 8, 9, 10 ст. 7 СК України, сімейні відносини можуть бути врегульовані за домовленістю (договором) між їх учасниками на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства. Згідно зі ст. 8 Закону «Про охорону дитинства» (2001 р.), кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку.

Отож, згідно зі статтею 160 СК України, місце проживання малолітньої дитини визначається за згодою батьків, якщо дитина не досягла 10 років. Якщо ж дитині від 10 до 14 років, вона спільно з батьками бере участь у прийнятті рішення щодо свого місця проживання. Відповідно до ч. 8 ст. 7 СК України регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Ст. 160 СК України передбачено, що місце проживання дитини, яка не досягла десяти років, визначається за згодою батьків.

Відповідно до ст. 161 СК України, якщо мати та батько, які проживають окремо, не дійшли згоди щодо того, з ким із них буде проживати малолітня дитина, спір між ними може вирішуватися органом опіки та піклування або судом. Під час вирішення спору щодо місця проживання малолітньої дитини беруться до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Як слушно зауважили Г. Гаро та О. Бобак, судові спори за участю дитини є надзвичайно складними як з практичної, так із емоційної точки зору, адже першочерговому врахуванню під час вирішення справи підлягають інтереси дитини, а не самих сторін спору [1].

Слід зазначити, що порядок вирішення спору органом опіки та піклування конкретизований у пункті 72 «Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини», затвердженим постановою КМУ № 866 від 24.09.2008р., та

передбачає подання відповідної заяви службі у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини, до якої слід долучити копію паспорта, довідку з місця реєстрації (проживання), копію свідоцтва про шлюб та докази розірвання шлюбу (у разі наявності), копію свідоцтва про народження дитини, довідку з місця навчання, виховання дитини, довідку про сплату аліментів (у разі наявності). Працівник служби у справах дітей за місцем проживання (перебування) дитини проводить бесіду з батьками та відвідує дитину за місцем проживання, про що складає акт обстеження умов проживання. Крім цього, представники служби у справах дітей повинні звернутися до соціального закладу та/або фахівця із соціальної роботи (у *нашому разі це юридичний чи сімейний (дитячий) психолог*) для забезпечення проведення оцінки потреб сім'ї з метою встановлення спроможності матері, батька виконувати обов'язки з виховання дитини та догляду за нею.

Під час визначення місця проживання малолітньої дитини органом опіки та піклування або суд враховує такі соціально-економічні та психологічні чинники: ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків; особиста прихильність дитини до кожного з батьків; вік дитини, стан її здоров'я, у тому числі й психологічний; інші обставини, що мають істотне значення (до інших обставин, що мають істотне значення, можна віднести зокрема такі: особисті, психологічні властивості батьків; взаємини, стосунки, які існують між кожним з батьків і дитиною (як виконують батьки свої батьківські обов'язки щодо дитини, як враховують її інтереси, чи є взаєморозуміння між кожним з батьків і дитиною); можливість створення дитині умов для виховання і розвитку іншими членами родини, родичами). У свою чергу, орган опіки та піклування або суд не можуть передати дитину для проживання до одного з батьків, якщо виявиться, що останній: не має самостійного доходу; зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами; своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини. У випадку перешкоджання одного з батьків, з ким проживає дитина, виконанню рішення, яким визначено способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, який проживає окремо, суд може передати дитину для проживання тому з батьків, який проживає окремо.

Сучасна правозастосовна практика як в Україні, так і в міжнародному праві виходить із необхідності дотримання принципу якнайкращого забезпечення інтересів дитини. Цей принцип закріплений у статті 3 Конвенції про права дитини та статті 155 Сімейного кодексу України. Найкращі інтереси дитини мають бути предметом основного піклування батьків та пріоритетом для будь-яких органів установ, організацій та судів в усіх діях щодо дітей. Інтереси дитини залежно від

їх характеру та серйозності можуть переважати інтереси батьків. Згідно з Конвенцією про права дитини від 20.11.1989 року (ратифікована Україною 27.02.1991 р.), якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, перед прийняттям рішення судовий орган: визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності; упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консультує особисто дитину (у разі необхідності – приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілій дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною (ст. 6).

Таким чином, практична реалізація принципу «забезпечення якнайкращих інтересів дитини» вимагає в тому числі з'ясування судами думки дитини під час вирішення спорів, що стосуються її особисто, а також питань сім'ї. Національне законодавство визначає право дитини, яка може висловити свою думку, бути вислуханою під час вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання, місця проживання, у тому числі під час вирішення спору про позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, а також спору щодо управління її майном (ст.ст. 160, 161, 171 СК України), під час вчинення дій, пов'язаних з розлученням дитини з одним або обома батьками (ст. 14 Закону України «Про охорону дитинства»), під час вирішення питання про повернення дитини до країни постійного перебування (ст. 13 Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей). Разом з тим, виключного переліку випадків, у яких необхідно дізнатись думку дитини під час судового провадження, українське законодавство не містить. Доведення необхідності / відсутності необхідності вислуховування думки дитини в кожному окремому судовому процесі покладається на сторони та є досить проблематичним, оскільки суди у кожному окремому випадку мають досить суперечливі висновки щодо її доцільності [1].

Зважаючи на цей принцип, у справах про визначення місця проживання дитини не може застосовуватись суто формальний підхід до вирішення спору, найважливішим є те, хто з батьків здатний створити належні умови для морального, духовного та фізичного розвитку дитини. 17.08.2017 р. ВССУ в інформаційному листі № 9-1580/0/4-17 надав роз'яснення щодо окремих питань судової практики у справах про визначення місця проживання дитини. В цьому листі ВССУ зазначив, що 11.07.2017 р. Європейський суд з прав людини ухвалив рішення у справі «М. С. проти України», в якому суд констатував порушення

Україною права заявника, гарантованого ст. 8 «Право на повагу до приватного та сімейного життя», у зв'язку з рішенням національних судів про визначення місця проживання дитини заявника. ЄСПЛ наголосив, що в усіх подібних випадках основне значення має вирішення питання про те, що найкраще відповідає інтересам дитини. При цьому ЄСПЛ зауважив, що, визначаючи найкращі інтереси дитини, в кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти. По-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку в безпечному, спокійному та стійкому середовищі.

Суди мають відштовхуватися від об'єктивних та наявних у справі доказів, зокрема обстеження умов проживання, характеристики психоемоційного стану дитини, поведінки батьків щодо дитини та висновку органу опіки та піклування. Однак найважливішим у цій категорії справ є внутрішнє переконання судді, яке має ґрунтуватися на внутрішній оцінці всіх обставин в їх сукупності. Адже не можна піддавати формалізму долю дитини, яка через те, що батьки не змогли зберегти шлюб, не повинна бути позбавлена щасливого та спокійного дитинства [2].

На психологічну складову під час визначення місця проживання дитини було звернено увагу в Постанові Верховного Суду від 18 березня 2019 р., у справі № 215/4452/16-ц щодо визначення місця проживання дитини, де Суд погодився з рішенням апеляційної інстанції про визначальність значення інтересів самої дитини під час вирішення спору щодо місця її проживання. Так дитина під час надання пояснень в суді першої та апеляційної інстанції виявила свою прихильність до батька, пояснила, що матір любить, проте бажає проживати з батьком, дослухається його думки. Верховний Суд вказує, що проживання дитини з батьком буде відповідати найкращому забезпеченню її інтересів. Відповідач не надала суду переконливих доказів, що проживання сина разом з матір'ю буде найкраще відповідати інтересам дитини. Означене відображено й у Рішеннях Європейського суду з прав людини у справах: «Хокканен проти Фінляндії» від 23 вересня 1994 р.; «Йохансен проти Норвегії» від 07 серпня 1996 р.; «Фуска проти Румунії» від 13 липня 2010 р.; «Мамчур проти України» від 16 липня 2015 р. та «М. С. проти України» від 11 липня 2017 р. ЄСПЛ зауважив, що під час визначення найкращих інтересів дитини у кожній конкретній справі необхідно враховувати два аспекти: по-перше, інтересам дитини найкраще відповідає збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я є особливо непридатною або неблагополучною; по-друге, у якнайкращих інтересах дитини є забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагонадійним.

В одній із правових позицій Верховного Суду залученого до справи спеціаліста-психолога узагалі було названо юридичним психологом та проаналізовано його психологічне дослідження. Якщо конкретно, то у Постанові КЦС ВС від 23 грудня 2020 року по справі № 712/11527/17 (провадження № 61-18882св19) було зазначено: «У висновку спеціаліста за результатами проведення психологічного дослідження від 18 червня 2019 року № 04/19, виконаному юридичним психологом вищої категорії ОСОБА_13, зазначено, що для малолітнього віку дитини вкрай необхідним є контакт з матір'ю незалежно від статі. У цьому віці діти найбільш прив'язані до матері. Вона необхідна як опора, як образ, формуючи «Я» особистості, як джерело безпеки і задоволення нагальних потреб, тут формується почуття любові, ніжності, жалю і співчуття. Зазначено, що якщо і далі буде жити ОСОБА_14 з батьком і його родиною, тоді для нормального психоемоційного стану та відчуття благополуччя неповнолітній дитині, якій лише три роки, необхідна не тільки звична обстановка з усталеним колом спілкування, але вона ще повинна і відчувати себе психофізіологічно вільно, захищено та комфортно. Тому для доньки ОСОБА_15 дуже важливо, щоб у неї також було сформовано відчуття безпеки і підтримки. Для дитини таким «притулком» зазвичай служать поцілунок, голос, обійми і коліна матері, читання в ліжку, спільні прогулянки, що в результаті допоможе дитині здійснювати посилений контроль, постійне регулювання думок і поведінки».

Втім висновок спеціаліста психолога у згаданій вище справі Верховний Суд визнав не належним доказом у справі через причини: 1) неврахування психологом фактичних обставин справи; 2) неспілкування психолога з дитиною або одним із батьків; 3) невивчення матеріалів справи. Така позиція Верховного Суду ґрунтується на тому, що:

- апеляційним судом не враховано, що висновок психолога ґрунтується на поясненнях матері, а також окремих письмових документах, наданих лише однією стороною;

- у психолога не перебували у дослідженні матеріали справи, яка переглядається, психолог особисто не спілкувалася з малолітньою дитиною та батьком дитини;

- висновок психолога містить загальні висновки про зв'язок матері з дитиною такого віку без урахування фактичних обставин цієї справи, яка переглядається;

- висновок психолога не містить інформацію щодо предмета доказування, а тому не може бути належним доказом у цій справі.

Однак важливо пам'ятати, що жоден доказ не має для суду допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність задалегідь встановленої сили. Саме тому суд й оцінює належність, і

взаємний зв'язок доказів у їх сукупності. Суд у цьому випадку оцінив психологічне дослідження юридичного психолога однобічно і лише з позицій права, а тому й визнав його не належним доказом, спираючись на знання в галузі юриспруденції, а не психології. Відтак, якби Суд з власної ініціативи призначив за результатами вивчення висновку юридичного психолога судово-психологічну експертизу, поставивши експерту єдине запитання: *«Чи можливо на ґрунті психологічного дослідження, проведеного юридичним психологом ОСОБА_13, довести доцільність постійного місця проживання малолітньої дочки з позивачем?»*, то переконався б, що арсенал методів, застосованих можливостями психологічної науки, значно ширше їх сприйняття викладеного матеріалу психологічного дослідження.

Для прикладу варто навести аналіз належності чи неналежності доказів з позицій адвокатів, відображених на сайті Вищої школи адвокатури НААУ. Так на запитання *«Чи буде малюнок належним доказом?»*, сторона, яка його подає як доказ, наполягає, що на ньому зображена інформація, яка має пряме або опосередковане відношення до предмета доведення. В такому випадку можливо кілька варіантів розвитку подій: 1) сторона додає до позову виключно малюнки і сама на свій власний розсуд трактує те, що них зображено. В такому випадку навряд чи в розумінні ЦПК України такі малюнки будуть належними доказами. Тому що докази, крім належності, мають бути також допустимими. Відповідно до ч. 2 ст. 78 ЦПК України передбачено, що обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватися іншими засобами доказування. Коли ж сторона надає висновок психолога, до якого додано малюнки, зокрема й зроблені у присутності останнього. У висновку психолог приходиться до певних висновків та посилається при цьому на певну інтерпретацію дитиною малюнків. В такому випадку, за умови, що такий доказ поданий в передбаченому ЦПК України порядку, він може бути належним доказом. Тобто сам по собі малюнок навряд чи може бути доказом для суду, проте малюнок, намальований дитиною в присутності психолога та прокоментований дитиною в присутності психолога, може лягти в основу висновку психолога, в якому психолог на основі того, що він побачить і почує від дитини, а також на основі своїх знань/досвіду може прийти до певних висновків [3].

Як приклад урахування психологічної складової варто навести й рішення Сумського апеляційного суду, де останнім, у постанові від 1 березня 2019 р., у справі № 585/3741/16-ц щодо повернення дитини за постійним місцем проживання було зазначено про безпідставність неврахування судом першої інстанції думки дитини, яка висловлена вільно та усвідомлено. На підтвердження вільного волевиявлення

дитини було враховано висновок та особисті пояснення психолога-практика, який вказав про те, що в силу свого високого індивідуального розумового розвитку, який сягає набагато вище 7-річного віку, дитина досягла такого рівня зрілості, розвитку, за якого може висловлювати свою думку вільно та усвідомлено. Відтак для підтвердження вільного волевиявлення дитини судом було враховано саме висновок фахівця-психолога, оскільки останній є належним доказом досягнення дитиною такого рівня зрілості, розвитку, за якого вона висловлює свою думку вільно та усвідомлено.

Отже, виходячи з означеного, варто констатувати, що думка дитини може відобразитись у письмових доказах (висновках психологічних досліджень, висновках органів опіки та піклування, письмових зверненнях дитини до суду тощо); електронних доказах (відео-, аудіозверненнях до суду, повідомленнях у соціальних мережах тощо); висновках психологічної експертизи, висновках спеціаліста-психолога (юридичного психолога), психологічного обстеження; показаннях дитини (особисто в залі судового засідання та за допомогою відеоконференції). Щодо останнього (*особисто в залі судового засідання та за допомогою відеоконференції*), то процедурно це реалізується у присутності представників закладів освіти і звичайно що фахівців-психологів, краще юридичних (Постанова Верховного Суду від 5 вересня 2018 року у справі № 752/22028/16-ц щодо визначення місця проживання малолітніх дітей разом із матір'ю). Так в судовому засіданні було вислухано думку малолітнього 2008 року народження та малолітнього 2010 року народження в присутності представників сторін, психолога школи та приватного психолога щодо того, з ким із батьків вони бажають проживати.

У Постанові Верховного Суду від 2 травня 2018 р. у справі № 404/1100/16-ц, Суд під час визначення місця проживання дитини, теж врахував позицію психолога-практика, який тривалий час зустрічався з дитиною, досліджував її психологічний стан, здійснював постійне психологічне обстеження останньої щодо встановлення емоційного контакту до одного з батьків. Психологом було встановлено, що дитина бажає проживати та є емоційно прихильною саме до батька, але, на висловлену думку фахівця, спілкування з матір'ю для нормального психологічного розвитку повинне теж бути налагоджене у житті дитини. Психолог в судовому засіданні зауважила, що всі повинні сприяти налагодженню стосунків між дитиною та матір'ю, на яку дитина боляче реагує. Адже, як відомо, поняття «розлучення» не збігається з поняттям «визначення місця проживання», оскільки мати дитини в разі визначення місця проживання останньої з батьком не обмежена у своєму праві на спілкування з дитиною, на турботу стосовно неї та

участі в її вихованні й може реалізувати свої права шляхом домовленості з батьком дитини щодо встановлення часу спілкування або за рішенням органу опіки й піклування, або за рішенням суду. ЄСПЛ неодноразово аналізував позитивні зобов'язання держави щодо забезпечення вказаних інтересів у аспекті дотримання ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та вказував, що під час визначення основних інтересів дитини в кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови. По-перше, в якнайкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або неблагонадійною.

Подібну позицію висловлено й у Постанові Верховного Суду від 24.04.2019 року (справа № 520/13963/17, провадження № 61-47945св18), де підкреслено, що обставинами, які суд повинен врахувати під час визначення місця проживання дитини, є конкретні умови виховання, а не лише: матеріальне забезпечення дитини; вік дитини, особливості її розвитку; характер взаємостосунків батьків або фактичних вихователів (між собою і кожного з них з дитиною); відношення дитини до батьків (фактичних вихователів); позитивний чи негативний вплив батьків або фактичних вихователів на розвиток дитини, а також особистісних якостей батьків на особисту прихильність дитини. При цьому Суд зауважив, що майнові можливості кожного із батьків не є визначальними, адже більш вагомим критерієм, обов'язковим для врахування під час постанови рішення, є психологічний зв'язок між дитиною та батьками, тобто психологічні чинники, а не матеріальні. Питання забезпечення інтересів дитини ґрунтується на розумінні, що розлучення батьків для дітей – це завжди тяжке психологічне навантаження, а дорослі, займаючись лише своїми проблемами, забувають про кардинальні зміни в житті дитини: нове оточення та місце проживання, неможливість спілкування з двома батьками одночасно тощо.

На суд цивільної юрисдикції покладені обов'язки роз'яснити малолітній або неповнолітній особі її права та можливі наслідки дій її представника чи законного представника у разі, якщо за віком вона може усвідомити їх значення; сприяти створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України; надати можливість дитині виступити в судовому засіданні в категорії справ, передбачених ч. 1 ст. 172 СК України, якщо вона цього бажає, прийняти докази, що підтверджують думку дитини.

Проблемним моментом на практиці виступає забезпечення явки дитини у судові засідання у разі, якщо цьому перешкоджають інші особи (малолітні та неповнолітні особи не підлягають приводу згідно з

ч. 4 ст. 147 ЦПК України) та (або) з'ясування думки дитини у інший спосіб. З цього питання варта уваги позиція Верховного Суду у постанові від 4 квітня 2018 р., у справі № 344/16653/16-ц з розгляду касаційної скарги щодо скасування ухали про забезпечення позову у справі про відібрання дитини та повернення її за місцем проживання матері. Так Верховний Суд наголошує, що відновлення відносин та емоційного контакту малолітньої дитини з її матір'ю повинно переважати над бажанням інших осіб обмежити або взагалі відгородити дитину від зустрічей з матір'ю. Зобов'язання відповідача забезпечити явку дитини до кабінету психолога-практика не є втручанням у приватне і сімейне життя відповідача, а тому доводи касаційної скарги в цій частині є безпідставними. Зустріч матері з дитиною в кабінеті та в присутності кваліфікованого професійного психолога є співмірним заходом забезпечення позову, не порушуватиме прав відповідача і не призведе до будь-яких незворотних негативних наслідків для останнього [1].

Так у судовому засіданні (справа № 75312139, 12.07.2018 р.) Северодонецького міського суду Луганської області допитана як свідок психолог-практик пояснила, що з червня 2016 року вона почала роботу з батьками та з їхньою дитиною. Дитина на той час проживала з батьком. Була проведена психологічна діагностика дитини в присутності батька. Психолог дійшла до висновку, що відносно дитини був тиск з боку сім'ї, в якій дитина фактично проживає, а саме тиск щодо відношення дитини до своєї матері. Остання зауважила про випадок, коли дитина, побачивши свою матір, злякалася. Далі психолог пояснила, що: у батька дитини виявлено низький рівень мотивації щодо налагодження контакту з матір'ю, котрий помітно і в поведінці дитини; дитина на контакт з матір'ю йде неохоче, без бажання; батько відмовився від психологічної терапії в присутності матері та вказав, що коли дитина бачить матір, то впадає в тривожний стан; мати дитини прагне до симбіотичних відносин із донькою, а батько – оптимального емоційного контакту з нею; з боку батька спостерігається завищене втручання у світ дитини у вигляді жорсткого контролю над автентичним ставленням дівчинки до матері; батько схильний дотримуватись традиційно чоловічих цінностей у вихованні, а тому бажає бачити дитину особистістю, яка досягла успіху.

Такий стиль виховної поведінки з позицій фахівця-психолога призводить до психічного напруження дитини, обмежує її соціальну адаптацію, провокуючи соціальну незрілість, замкненість, знижує розвиток соціального інтелекту, формує такі риси, як невпевненість, тривожність, занижену самооцінку. Втручання батька в особистісну сферу взаємовідносин доньки із матір'ю потенціює викривлений розвиток побудови соціальних зв'язків без опори на розуміння характерологічних та індивідуальних особливостей партнера.

Провідним мотивом у дитячо-батьківських відносинах виступають інтереси дитини. Згідно із п. 18 постанови Пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 року № 11, під час вирішення спору про місце проживання дитини належить звертати особливу увагу на її вік та з'ясовувати, з ким із батьків вона бажає проживати. Примусове передання дитини на постійне проживання із матір'ю, з якою у дитини станом на час розгляду справи відсутній постійний емоційний, сімейний зв'язок та до якої дитина не відчуває такої сильної прихильності, як до вищеназваних родичів, вочевидь не відповідатиме інтересам дитини. Крім того, примусове передання дитини на постійне проживання із матір'ю в інший населений пункт призведе до необхідності зміни соціального оточення дитини, місця навчання, що порушить стабільність життя дитини. Зміна місця проживання дитини внаслідок певної емоційно-поведінкової моделі батька відносно матері, на думку суду, є неадекватним та неспівмірним заходом реагування на емоційно-поведінкову модель батька з огляду на конкретні обставини цієї справи та з огляду на інтереси дитини.

Отож, у справі (спорі) про визначення місця проживання дитини адвокату насамперед рекомендуємо звернутися з проханням до фахівця – юридичного або/чи психолога-практика надати відповіді на такі запитання:

1. Чи має мати (батько) психологічні ресурси для забезпечення належного виховання своєї малолітньої дитини та чи не перебуває остання (останній) на момент психологічного обстеження в тяжкому депресивному стані, що заважає їй (йому) вибудовувати емоційно правильні стосунки з нею?

2. Чи є з психологічних позицій достатньою самостійною підставою для визначення місця проживання дитини значно більші фінансово-матеріальні можливості одного з батьків у забезпеченні усіх соціально-психологічних потреб дитини?

3. Чи можливо скласти психологічний портрет особистості батька (матері) з наданих документів, повідомлень, аудіо- та відеозаписів і на основі проведеного дослідження спрогнозувати можливість останнього (останньої) забезпечити малолітній дитині належну емоційно-вольову сферу, піклування, взаємопозитивний соціально-психологічний клімат, любов (схожу на материнську), потреби емоційного життя дитини?

4. Чи є у дитини індивідуально-особистісні особливості, що потребують виняткової уваги з боку батьків? І кого саме?

5. Хто з батьків утворює соціально-підтримуюче оточення для дитини та чи існує особливе специфічне ставлення дитини до кожного з батьків?

6. Чи є ознаки, що дозволяють припустити вплив одного з батьків на формування негативної думки про іншого з батьків та який може позначатися на волевиявленні дитини стосовно місця проживання?

7. Чи здатна дитина, враховуючи її вікові особливості та рівень розумового розвитку, свідомо визначитися, з ким із батьків вона бажає проживати та чи здатна самостійно висловлювати свою думку в судовому засіданні?

8. Чи здатна мати (батько) належно сприймати та розуміти характер особистості дитини та її вчинків, іншими словами продіагностувати емоційну тональність материнського ставлення до своєї дитини?

9. Чи здатна мати чи батько до маніпуляцій з навколишніми близькими людьми?

10. Чи здатна бабуся (дідусь) належним чином допомогати у вихованні онука та позитивно впливати на його емоційно-вольовий стан, піклуватися про нього, оскільки відповідно до ст. 257 СК України їм гарантовано право на спілкування та виховання онуків?

Юридичному психологу для оцінки психоемоційного стану дитини рекомендуємо використовувати такі адекватні ситуації та продуктивні методи і методики: кольоровий тест Люшера; проєктивний тест «Томункулус»; проєктивний тест «Два будинки»; тест «Сходинки»; методика «Чоловічки на дереві»; методика «Пошта»; бесіда, візуальна діагностика та спостереження, а також здійснити за їх наявності аналіз наданих відеозаписів; аналіз наданої документації (повідомлення). Водночас для оцінки психоемоційного стану матері (батька) рекомендуємо використовувати такі методи та методики: тест «Методика диференційної діагностики депресії за самооцінкою доктора У. Зунге (адаптація Т. Балашової) (англ. Zung Self-Rating Depression Scale); тест-опитувальник батьківського ставлення (ОБС) розроблений А. Варгою і В. Сталінім; проєктивний тест «Дім – Дерево – Людина»; проєктивний тест «Неіснуюча тварина»; кольоровий тест Люшера; бесіда та спостереження, а також здійснити за їх наявності аналіз наданих відеозаписів, смс-листувань, постів у соціальних мережах тощо; аналіз наданої чи запитаної офіційної документації (повідомлення).

Отож, діагностика юридичним психологом особливостей дитячо-батьківських відносин має бути організована відповідно до всіх психометричних вимог та проводиться за допомогою використання таких методів та методик: бесіди, спостереження, методики оцінки дитячо-батьківських відносин (інтерв'ю) та методики РАКІ (Шефер, Белл) у адаптації Т. Нецерет для визначення батьківських установок. За результатами оцінки дитячо-батьківських відносин може бути виявлено виражене позитивне чи негативне ставлення матері (батька) до дитини. Важливим елементом тут є усвідомлення причиново-наслідкових зв'язків між поведінкою та емоційною взаємодією дорослого і дитини, що дозволяє дитині формувати у внутрішній уяві цілісне сприйняття реальності навколишнього світу та людських взаємин. Ці та інші

характеристики взаємодії можуть бути зафіксовані у відносинах батьків з дитиною.

Також важливим фактором у взаємодії матері (батька) з дитиною є усвідомлення та відчуття того, що різноманітні способи, якими вона (він) стимулює дитину, впливають на загальний розвиток останньої, призводять у гармонію вербальну та невербальну взаємодію і сприяють її гармонійному розвитку. Дуже важливою у дитячо-батьківських відносинах є здатність зрозуміти та пояснити душевний стан дитини, виходячи з її зовнішньої поведінки. Адже утримуючи у своїй свідомості образ дитини, який пов'язаний з наявністю у неї почуттів, бажань, намірів, доросла людина може передавати дитині уявлення про себе, а дитина, віддзеркалюючи поведінку та реакції дорослого, отримує той досвід, який сприяє її усвідомленню власних станів і сприяє становленню особистості та її когнітивному розвитку.

Якщо дитина за психологічними параметрами виявиться інтелектуально розвиненою, цікавою, а мати, на відміну від батька, такою, що докладає всіх зусиль для найкращого життя та розвитку свого сина, то це підстава для виснування про проживання матері з дитиною. Як приклад, варто навести Постанову Верховного Суду від 06.06.2019 р. у справі № 495/2106/17, де останній погодився з рішенням апеляційного суду у частині урахування останнім результатів психологічних досліджень та спостережень, здійснених під час психокорекційної роботи психолога з дитиною. Відтак, апеляційний суд, з позицій Верховного Суду, дійшов правильного висновку, що місце проживання дитини має бути визначено разом із матір'ю, тому що нею створено більш сприятливі умови для проживання дитини.

Отже, принцип «забезпечення якнайкращих інтересів дитини», що закріплений у Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. (*ратифіковано Україною 27.02.1991 р.*), вимагає, щоб в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділялась якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3). Конвенція про права дитини у ст. 12 визначає, що Держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства. Згідно з

Конвенцією про права дитини від 20.11.1989 р. (ратифікована Україною 27.02.1991 р.), якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння, перед прийняттям рішення судовий орган: визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності; упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консулює особисто дитину (у разі необхідності – приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілій дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною (ст. 6).

Таким чином, враховуючи ці та інші психологічні показники дитини, описані характеристики матері дитини, юридичний психолог зможе висувати за доцільне визначення місця проживання сина саме з матір'ю. Стосовно батька, то юридичний психолог може рекомендувати останньому проходження консультативно-корекційної роботи з психологом. Щодо дитини може бути рекомендація відсутності останньої на судових засіданнях та проходження корекційних занять (терапевтичних сеансів) у психолога для зняття тривожності та адаптації до нових умов життя через розлучення батьків.

Список використаних джерел:

1. Гаро Г., Бобак О. Актуальні проблеми з'ясування судом думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/aktualni->. (дата звернення: 30.11.2020).
2. Желтухін Є. З батьком чи ні? URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/z-batkom-chi-ni.html>. (дата звернення: 30.11.2020).
3. Джерело: Сайт Вищої школи адвокатури НААУ. URL: <https://www.facebook.com/hsa.org.ua/posts/3614095422003526/>.

7. Використання та застосування спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі

У цьому підрозділі висвітлені окремі теоретико-правові питання призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі України. Проблема призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань завжди була в центрі уваги юридичної науки, а в останній час стала нагальною для науковців та практиків, діяльність яких пов'язана зі сферою досліджень у галузі юридичної психології як науки та слідчо-судової практики застосування кримінально-процесуальних норм.

Окремим організаційно-правовим аспектам проблеми призначення та проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі присвячені роботи О. Гребенюка, Л. Казміренко, В. Коновалової, Р. Лемик, В. Шерстюк, О. Яроша та ін., проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження питань призначення і проведення судово-психологічної експертизи та інших форм використання спеціальних психологічних знань у векторі чинного КПК України.

Спеціальні психологічні знання, за нашими спостереженнями, використовуються у різних формах. Як правило, в чотирьох: експертиза, консультація, діагностико-корекційна діяльність (психо-логічна допомога) та участь спеціаліста (фахівця) у слідчо-судових, процесуальних та розшукових діях. Аналіз прокурорсько-слідчої практики свідчить, що професійні психологи майже не залучаються до участі в справі, що зумовлено відсутністю чітко визначених меж і форм використання їхніх можливостей та правосвідомості окремих керівників правоохоронних органів. Так під час вивчення 370 протоколів огляду місця події в 370 одиницях кримінальних справ лише у 46,5 % випадків залучався спеціаліст. Ще менше вони залучалися до інших слідчих дій: до відтворення обстановки й обставин події – у 31,0 % справ; до призначення експертиз – у 38,5 % справ; до пред'явлення для впізнання – у 12,0 % справ; до обшуку і виїмки – у 9,5 % справ. Водночас спеціаліст-психолог до слідчих дій залучався лише у 3 %, а до процесуальних дій не залучався взагалі.

Під час здійснення досудового розслідування спеціаліста-психолога можна залучати як для участі в інформаційно-пошукових, інформаційно-комунікативних, так і в комунікативних слідчих (процесуальних) та розшукових діях, наприклад, огляді місця події, впізнанні осіб та предметів, слідчого експерименту, обшуці, проведення експертизи, допиту, очної ставки тощо. Професійно володіючи спеціальними психологічними знаннями, спеціаліст-психолог у процесі огляду може виявити матеріалізоване відображення граней людської психіки в обстановці місця події, так звані психологічні сліди, та надати слідчому інформацію психологічного характеру про потреби, звички, професійні та побутові навички, деякі риси характеру злочинця, мотиви, мету злочину, психологічну атмосферу на час вчинення цього діяння, тобто скласти психологічний портрет злочинця (правопорушника).

Варто зазначити, що участь юридичного психолога у слідчо-судових діях в межах кримінального судочинства відображається такими процесуальними документами, як: «Письмове пояснення спеціаліста», «Письмове пояснення спеціаліста-консультанта», «Висновок спеціаліста» та «Висновок експерта». Основний зміст психологічної експертизи полягає в аналізі певних даних з метою встановлення нових фактів, які мають значення для кримінального провадження.

«Судово-психологічна експертиза, – як зазначає Р. Лемик, – це інститут юридичної психології, що, як правило, застосовується в цивільному, кримінальному і, рідше, в адміністративному провадженні, тобто у справах, підвідомчих суду» [1, с. 10]. Судово-психологічна експертиза (далі – СПЕ), як слушно заявляє О. Ярош, дозволяє об'єктивно визначати міру покарання з урахуванням реальної мотивації, рівня усвідомленості підлітками їхніх дій, індивідуально-психологічних якостей особистості обвинувачених і особливостей поведінки, що не може бути правильно оцінене без застосування психологічних методів [2, с. 18]. Саме судова експертиза, на думку В. Шерстюк, відіграє пріоритетну роль у впровадженні передових досягнень науки і техніки у практику боротьби зі злочинністю та сприяє надійності системи доказування по справі [3, с. 4]. Відповідно до Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судової експертизи та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (в редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5), судово-психологічна експертиза (розділ IV) пов'язана з визначення у підекспертної особи: індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, провідних якостей особистості; мотивовітвірних чинників психічного життя і поведінки, у тому числі із застосуванням поліграфа; емоційних реакцій та станів;

закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних їх властивостей.

У кримінально-процесуальному законі немає спеціальних норм, що регулюють порядок призначення, специфіку проведення судово-психологічних експертиз (за винятком ст. 486 КПК України) [4], отже, загальні норми застосування спеціального експертного знання дозволяють призначати судово-психологічну експертизу. У процесі розгляду кримінальних справ у злочинах, скоєних неповнолітніми, судово-психологічна експертиза застосовується і у тих випадках, коли сумнівів у психічному здоров'ї досліджуваної особи не виникає. Це пояснюється необхідністю встановлення здатності неповнолітнього усвідомлювати зміст і значення своїх дій та керувати ними [5, с. 15].

Виходячи з вимог кримінального процесуального законодавства, а саме ч. 1 ст. 486 КПК України, у разі необхідності для вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого психічного захворювання чи затримання психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації, призначається комплексна психолого-психіатрична експертиза. Варто зазначити, що в ч. 2 ст. 486 КПК України законодавець прямо вказав на випадки призначення саме психологічної експертизи, зокрема для: з'ясування рівня розвитку неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ч. 2 ст. 486 КПК України); соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати під час призначення покарання і обранні заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України).

Якщо звернутися до положень чинного КПК України, то слід нагадати, що спеціальні знання психолога можуть знадобитися і для з'ясування певного кола питань під час проведення судово-психологічної експертизи. Наприклад, такі положення п. 3, 4 та 5 ч. 2 ст. 242 КПК України як визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності (п. 3); встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, якщо іншим способом неможливо отримати ці відомості (п. 4); встановлення статевої зрілості потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України [6].

Узагальнення матеріалів судово-психологічних експертиз, проведене науковцями Національної академії внутрішніх справ, показало, що прокурорсько-слідчі працівники, судді та спеціалісти-експерти доволі

часто припускаються помилок і хиб, що негативно впливає на результативність проведення експертиз. Серед них, у першу чергу, необхідно відзначити такі.

1. Недоліки, що мали місце під час прийняття рішення про необхідність проведення у справі експертизи і визначення кола питань до експерта.

Наприклад, у справах щодо статевих злочинів експертизу призначали без достатньої підстави, в результаті чого питання, поставлені перед експертом, не мали суттєвого значення для справи. Трапляються випадки, коли експертові ставляться запитання, що виходять за межі його спеціальних знань. Мабуть, саме тому в чинному КПК України в ч. 4 ст. 101 чітко вписано, що «запитання, які ставляться експертові, та його висновок щодо них не можуть виходити за межі спеціальних знань експерта». У більшості розслідуваних справ, кваліфікованих як вбивство або заподіяння різної тяжкості тілесних ушкоджень у стані сильного душевного хвилювання, психологічну експертизу (для того, щоб визначити, чи перебував підозрюваний або обвинувачений у стані фізіологічного афекту) не призначали. За дослідженнями деяких вчених, сьогодні приблизно 78 % слідчих і суддів прагнуть самостійно відповідати на запитання психологічного характеру, тому й проблема залучення експерта-психолога до вирішення завдань кримінального судочинства вирішується незадовільно [7, с. 35].

2. Помилки, допущені під час добору експерта. Слідчі і прокурори доручали проведення експертиз за формальними підставами (кандидат наук, доктор філософії, доцент, професор, старший дослідник, доктор наук тощо) без попереднього з'ясування сфери їхніх наукових інтересів і компетентності у вирішенні питань, з яких призначалася конкретна експертиза, зокрема, без урахування професійних навичок володіння експериментально-психологічними методиками. Вважаємо, що як прокурор, так і слідчий повинен пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психодіагностичних методів, методик (Див. Додаток І).

3. Бідність методичної бази досліджень, сумбурність у викладенні результатів обстеження осіб, що підлягають експертизі чи спеціальному психологічному дослідженню, поверховий характер і недостатня обґрунтованість окремих висновків спеціалістів та експертів. Так певна сторона провадження може заявити клопотання про проведення психологічного дослідження (Див. Зразок Бланка № 2, Додаток Б), а суб'єкт (слідчий, прокурор, суддя) його розгляду вправі доручити провести таке дослідження певній установі, організації, службовій чи

фізичній особі (Див. Зразок Бланка № 3, 6 Додаток Б). При цьому до такого доручення варто додати окремим додатком «Пам'ятку (письмове роз'яснення) прав та обов'язків спеціаліста» (Див. Зразок Бланка № 4, Додаток Б).

Втім, наразі відсутній сам правовий механізм залучення письмових пояснень (висновку) спеціаліста-психолога до матеріалів кримінального провадження та судового розгляду справи як доказу. У доступних друкованих зразках бланків процесуальних документів також відсутній відповідний зразок такого «письмового пояснення» спеціаліста, який може використовуватися як додаток до протоколу слідчої, процесуальної дії та класифікується як документ, що є джерелом доказів згідно з п. 3 ч. 2 ст. 99 КПК України. Отож пропонуємо авторський варіант бланка «Письмового пояснення спеціаліста» як додатка до протоколу слідчої, процесуальної дії та самостійного документа відповідно до ст.ст. 71 та 360 КПК України (Див. Зразок Бланка № 5, Додаток Б).

Відтак, під час оцінки такого «письмового пояснення» чи «висновку» спеціаліста-психолога, слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд повинен керуватися не лише передбаченим у ч. 1 ст. 94 КПК України «внутрішнім переконанням» та «законом», але й верховенством права, що закріплене в положенні ст. 129 Конституції України, де чітко виписано: «Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права». До речі, суддя під час використання спеціальних психологічних знань керується статтями 42, 55–59, 69–72, 84, 94, 95, 97, 99, 101, 105, 226–228, 242–245, 317, 327, 332, 345, 348–350, 354, 356, 360, 361, 484–486, 491–493, 495–497 КПК України. Вважаємо, що законодавцю варто внести зміни до чинної редакції ст. 94 (назва – «Оцінка доказів») КПК України та виписати її у пропонованій нами текстуальній конструкції: «Слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом та верховенством права, оцінюють кожний доказ з точки зору належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів – з точки зору достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення».

4. *Помилки, допущені під час застосування експертних висновків.* Досить часто слідчі і суди використовували експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності. Навіть коли в окремих випадках висновки експерта явно суперечили іншим зібраним у справі доказам, замість того, аби мотивувати свою незгоду з актом експертизи, його просто не згадувати в обвинувальному висновку і

вироку. А відтак не було жодного факту призначення повторної і додаткової експертизи, хоча іноді для цього були серйозні підстави [8, с. 319]. Відрадно, що у чинному КПК України в ч. 10 ст. 101 законодавець зобов'язав особу чи орган, яка здійснює провадження, незгоду з висновком експерта вмотивувати у відповідних постанові, ухвалі, вирокі.

Прикро, але така вимога відсутня для «висновку» чи письмового пояснення спеціаліста. На нашу думку, законодавець має внести зміни до ст. 101 КПК України, доповнивши її частиною 11 у такій текстуальній редакції: «Висновок чи письмове пояснення спеціаліста (у нашому разі – психолога) не є обов'язковими для особи або органу, яка здійснює провадження, але незгоду з висновками чи письмовими поясненнями спеціаліста повинна бути вмотивована у відповідних постанові, ухвалі, вирокі», адже у згаданих процесуальних документах може міститися важлива для доказування певних обставин інформація, зафіксована психологом. Адже будь-яке порушення конституційних прав громадян, що навіть має лише опосередкований зв'язок із самим процесом фіксації доказів, призводить до втрати ними юридичної сили. Такий висновок зробив Верховиний Суд у Постанові від 23 лютого 2021 р., № 175/777/15.

Варто зазначити, що спеціаліст-психолог може обертати свої письмові роз'яснення не лише у формі «пояснень», а і у формі «висновків» (Див. Зразок Бланка № 6, Додаток Б), що опосередковано передбачено самим законодавцем у ст. 95 КПК України. Зокрема, в ч.ч. 6, 7 означеної статті йдеться про висновок особи, що ґрунтується на спеціальних знаннях, що цілком узгоджується з особою, яка є спеціалістом у галузі психології. Втім такий висновок спеціаліста-психолога ніяк не підміняє висновок експерта-психолога, а носить лише рекомендаційний, інформаційний, орієнтуєчий зміст для судово-психологічної експертизи та скеровується суб'єктом її призначення разом із постановою чи ухвалою про її (експертизи) проведення. Якщо достеменно проаналізувати ч. 3 ст. 214 КПК України, то виходить, що психолог, беручи участь в процесуальній (слідчій) дії – «огляд місця події» як спеціаліст (Див. Додаток Г), може надати висновок й до внесення відомостей ЄРДР, зокрема у частині з'ясування обставин вчинення кримінального проступку.

До вищезначеного переліку помилок та недоліків у використанні спеціальних психологічних знань, на нашу думку, слід додати ще й те, що прокурорсько-слідчими працівниками у зв'язку з *невмінням розмежувати питання психіатрії та психології (іншими словами – предмет дослідження)*, частіше всього (82 % випадків) призначаються

комплексні психолого-психіатричні експертизи. У цьому разі прокурорсько-слідчим працівникам необхідно чітко окреслити предмет дослідження психіатричної та психологічної експертизи. Така проблема виникла й у законодавця під час написання нового, сьогодні вже чинного КПК України (2012 р.), оскільки, як виходить зі змісту ч. 6 ст. 101 КПК України, експертиза з кримінального провадження лише проводиться щодо психічного стану підозрюваного та обвинуваченого, а куди поділась експертиза стосовно психологічного стану – невідомо. На нашу думку, психологічна експертиза обов'язково повинна передувати психіатричній. У додатку «Ж» представленого навчального видання міститься орієнтовний перелік запитань судово-психологічному експерту. Також під час призначення судово-психологічної експертизи суб'єкту, який її призначає, варто пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психо-діагностичних методів, методик (Див. Додаток І).

Більш того, законодавець у ст. 509 КПК України (назва – «Психіатрична експертиза») в п. 2 ч. 1 наводить такі підстави для призначення психіатричної експертизи, як: «затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті тощо», наголошуючи, що всі ці категорії відносяться до неадекватної поведінки особи під час вчинення суспільно-небезпечного діяння або після нього. Однак означені категорії не лише є психологічними, а й безпосередньо характеризують особу цілком психічно здоровою, котрій можуть бути притаманні такі психологічні процеси, як: затьмарення свідомості, порушення сприйняття, мислення, волі, емоцій, інтелекту чи пам'яті унаслідок стресу, психологічної травми, переляку, симуляції тощо. Відтак ці явища можуть бути тимчасовим розладом, а для психіатричної експертизи потрібна їх сталість. Тому таку поведінку особи варто досліджувати на перетині двох видів експертиз, комплексно призначивши психолого-психіатричну експертизу, де вже самі експерти розмежують спірні питання двох суміжних наук.

Академік В. Коновалова до предмету судово-психологічної експертизи відносить не лише психіку здорової людини, а й вивчення психічної діяльності в нормі, тобто закономірностей психічної діяльності здорової людини [9, с. 155], що є цілком слушно, на нашу думку. Психіатрія ж досліджує і вивчає патологічні зміни психіки людини, що й становить предмет судово-психіатричної експертизи [1, с. 112]. Відтак, ще в стінах ЗВО у процесі підготовки правників необхідно під час вивчення дисципліни «Юридична психологія» тренерам, виклада-

чам, робити акцент на чіткому розмежуванні предметів психології та психіатрії в межах юрисдикційного процесу.

Щодо використання такої форми психологічних знань, як надання психологічної допомоги (ч. 3 ст. 71 КПК України), то варто згадати п. 4 ст. 75 КПК України, в якому йдеться про те, що однією з умов, котра виключає участь слідчого судді, судді або присяжного в кримінальному провадженні, є наявність певних обставин, які викликають сумнів у його неупередженості, а відтак це, на нашу думку, дає підстави для застосування психологічних навичок щодо діагностування психологом сумнівної поведінки чи інших психофізіологічних ознак зазначених вище учасників процесу. Оскільки у наведеній нами правовій процедурі переважає суб'єктивний (психологічний) чинник – «сумнів у неупередженості», то щоб його фахово діагностувати, потрібні спеціальні психологічні знання, адже на відміну від психолога, прокурор чи то слідчий керуються у цьому разі лише внутрішнім переконанням, що переважно ґрунтується на правових знаннях (ст. 94 КПК України), а відтак лишає поза увагою його «сумнів», тобто психологічну сутність.

Схожа підстава для застосування спеціальних психологічних знань щодо діагностування психологом сумнівної поведінки таких учасників процесу, як прокурора та слідчого, міститься в п. 3 ч. 1 ст. 77 КПК України. А саме: прокурор, слідчий не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо існують обставини, які викликають обґрунтовані сумніви в їх неупередженості. Такі сумніви можуть виникнути у будь-якого учасника процесу, навіть у свідка чи понятого, але щоб вмотивувати свої сумніви в неупередженості прокурора чи слідчого, потрібно звернутися за допомогою до спеціаліста-психолога. Відрадно, що чинний КПК такі обставини передбачив, адже в ч. 3 ст. 71 КПК України чітко вписано: «Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги». Відтак обґрунтувати такі сумніви доцільно «висновком» (ч.ч. 6, 7 ст. 95 КПК України) (Див. Зразок Бланка № 6, Додаток Б) чи «письмовими поясненнями» (п. 2 ч. 2 ст. 105 КПК України) (Див. Зразок Бланка № 5, Додаток Б) спеціаліста-психолога та іншими вагомими аргументами.

До речі, наявність обставин, які викликають сумнів у неупередженості будь-якого учасника процесу, іноді стає підставою для заявлення останньому відводу (ст. 80 КПК України), який відповідно до ч. 5 ст. 80 КПК України повинен бути вмотивованим, а отже, як і в попередніх ситуаціях, вимагає залучення спеціаліста-психолога для

діагностики сумніву та складення на ґрунті цього відповідного висновку. Спеціальні психологічні знання потрібні також в окремих випадках визнання допустимості зібраних за справою доказів.

Так, наприклад, в ч. 3 ст. 88 КПК України зазначено: «Докази щодо певної звички або звичайної ділової практики підозрюваного, обвинуваченого є допустимими для доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося із цією звичкою підозрюваного, обвинуваченого». Для того, щоб це встановити, потрібно провести психологічне дослідження (експертизу), адже «звички» – це більше категорія психологічної науки. В іншому разі спеціаліст-психолог (експерт) може усно проконсультувати прокурора, суд чи інших учасників процесу стосовно доведення того, що певне кримінальне правопорушення узгоджувалося із звичкою підозрюваного, обвинуваченого. Більш того, спеціаліст-психолог за нагоди може бути допитаним в суді щодо відомих йому обставин, за яких ним досліджувались звички підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 95 КПК України) та їх причиново-наслідковий зв'язок зі скоєним кримінальним правопорушенням.

Таким чином, висновок або думка понятого, свідка, підозрюваного чи обвинуваченого, який дає показання щодо якихось психологічних чинників скоєння кримінального правопорушення, може визнаватися судом доказом лише якщо такий висновок або думка корисні для ясного розуміння показань (їх частини) і ґрунтується на спеціальних (ч. 6 ст. 95 КПК України) [4], у нашому випадку, психологічних знаннях, тобто із залученням до процесу спеціаліста-психолога. Втім, якщо такі показання суд не визнав допустимими доказами в порядку ч. 2 ст. 89 КПК України, то інша сторона (наприклад, прокурор чи адвокат) має право допитати особу (спеціаліста-психолога) згідно з правилами допиту експерта. Також суд може визнати допустимим доказом показання з чужих слів незалежно від можливості допитати особу, яка надала первинні пояснення, у виняткових випадках, якщо такі показання є допустимим доказом згідно з іншими правилами допустимості доказів (ч. 2 ст. 97 КПК України). Натомість перед прийняттям такого рішення суд зобов'язаний врахувати переконливість відомостей щодо факту надання первинних пояснень (п. 4 ч. 2 ст. 97 КПК України).

Наразі в кримінально-процесуальній науці та практиці відсутнє тлумачення правової процедури залучення «письмових пояснень» та «висновку» спеціаліста-психолога до матеріалів кримінального провадження як доказу. Вважаємо, що «письмове пояснення» спеціаліста-психолога (ст.ст. 71 та 360 КПК України) може використовуватися як

додаток до протоколу процесуальної дії (п. 2. ч. 2 ст. 105 КПК України) та класифікується як документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є окремим джерелом доказів згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України. З цих же позицій варто розглядати і «висновок» спеціаліста-психолога, що може надаватися у межах кримінального провадження, особливо під час судового розгляду за клопотанням сторін (ч.ч. 6, 7 ст. 95 КПК України) та класифікується як показання (ч. 1 ст. 95 КПК України) чи документ (ч. 1 ст. 99 КПК України), що є джерелами доказів згідно з ч. 2 ст. 84 КПК України. Таке положення цілком логічно застосовувати й до такої форми використання психологічних знань, як «консультація» спеціаліста-психолога (ст. 360 КПК України).

Щодо застосування психологічних знань у формі надання консультацій, то в цьому переконає аналіз практики, за даними якої (76,5 % випадків) психологічна консультація в багатьох випадках передуює призначенню судово-психологічної експертизи, а відтак допомагає правильно кваліфікувати дії обвинуваченого, встановити належну міру покарання, правильно оцінити показання свідка, потерпілого тощо. Як пише О. Гребенюк, «за змістом консультація є досить близькою до такої форми використання спеціальних психологічних знань, як психологічна експертиза, і може надаватися тією ж особою, яка в подальшому буде проводити судово-психологічну експертизу» [10, с. 147]. Варто зазначити, що у чинному КПК України законодавець вдало поєднав в одній процесуальній фігурі два окремих статуси (*форми використання психологічних знань*), а саме «спеціаліста» та «консультанта». Вважаємо, що у цьому є раціональний сенс, оскільки спеціаліст в основному обертає свої висновки та рішення у формі консультації. Тому складно розмежувати висновок спеціаліста та його консультації, адже якщо останні надаються письмово, то мають вигляд висновку. Так якщо навіть прокурор клопоче перед суддею про призначення психологічної консультації, то її буде доручено виконати спеціалісту, а відтак вона буде підпадати під ознаки ст. 72 КПК України, а її виконавець вже є очевидним.

Вважаємо, що навіть у разі застосування неповнолітньому підозрюваному чи обвинуваченому певного запобіжного заходу потрібно залучати спеціаліста-психолога, адже, як наголошує диспозиція ч. 1 ст. 492 КПК України, обрання такого заходу повинно відбуватись з урахуванням вікових та психологічних особливостей неповнолітніх правопорушників. Наприклад, у разі передачі неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого) під нагляд батьків, опікунів чи піклувальників, а неповнолітніх, які виховуються в дитячій установі, – під нагляд адміністрації установи, суд за допомогою спеціаліста-

психолога зобов'язаний зібрати відомості про особу батьків, опікунів або піклувальників, їхні стосунки з неповнолітнім і впевнитися у тому, що вони можуть належно здійснювати нагляд (ч. 4 ст. 493 КПК України).

Так само, хоча в статті 495 КПК України й непередбачено, спеціаліст-психолог може знадобитися під час вирішення суддею питання про тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України). Такому рішенню судді можуть слугувати думки прокурора, захисника і законного представника, які, на нашу думку, повинні спиратися на психологічні спостереження спеціаліста-психолога, адже обставини дослідження справи можуть бути пов'язані з психотравмуючими чинниками впливу на свідомість, психологічний та фізіологічний стан неповнолітнього (деталізація події згвалтування, вбивства тощо). Отже, таке рішення повинно прийматися суддею лише на підставі письмових чи усних роз'яснень (консультації) спеціаліста-психолога (ст. 360 КПК України) щодо доцільності видалення неповнолітнього із зали судового засідання.

Також, на нашу думку, варто представникам служби у справах дітей та поліцейськими ювенальної превенції перед висловленням в суді позиції щодо найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України) залучати спеціаліста-психолога, який зможе проконсультувати останніх про ефективність пропонованих заходів профілактики поведінки правопорушника чи порекомендувати оптимальні. Вважаємо, що прокурор під час досудового розслідування кримінального проступку, вчиненого неповнолітнім вперше, чи скоєння останнім злочину невеликої тяжкості або необережного злочину середньої тяжкості, без застосування кримінального покарання має провести низку консультацій зі спеціалістом-психологом (*про можливість та доцільність примусового перевиховання неповнолітнього*) на ґрунті внутрішнього переконання та в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України письмово звернутися з клопотанням до суду про застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру.

Відповідно, вже під час постановлення ухвали в кримінальному провадженні щодо застосування до неповнолітнього примусових заходів виховного характеру суд має з'ясувати, чи слід застосовувати до нього означений захід, і якщо слід, то який саме (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України). Вважаємо, що для прийняття такого рішення суд повинен викликати в судове засідання спеціаліста-психолога та ще раз

переконалися про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру. Спеціаліст-психолог має надати усні роз'яснення свого висновку, на яких ґрунтувалося клопотання прокурора в порядку ч. 1 ст. 497 КПК України.

Прикро, але новий КПК навіть не містить чіткого визначення спеціальних знань. Визначенню сутності терміна «спеціальні знання» через розкриття його змісту присвячено низку наукових праць у галузі юридичної та психологічної науки, в тому числі дисертаційних досліджень [11; 12; 13]. Втім зупинимось на останніх дослідженнях, що присвячені розкриттю та аналізу поняття «спеціальні знання». На думку Б. Романюка, спеціальні знання – це сукупність науково-обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, якими володіють особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла, і які відповідно до норм кримінально-процесуального законодавства використовуються ними для успішного вирішення завдань кримінального судочинства. У цьому аспекті дається й визначення спеціаліста у широкому розумінні як будь-якого суб'єкта, котрий володіє спеціальними знаннями, водночас, констатується, що спеціалістом – учасником кримінального провадження є лише та обізнана особа, яка за вимогою слідчого, прокурора або суду бере участь у проведенні слідчих чи судових дій [14, с. 9]. За аналогією до КПК України А. Федіною надане авторське поняття «спеціаліст-психолог», під яким розуміється «особа, яка володіє психологічними знаннями та вміннями і застосовує їх з метою допомоги в отриманні необхідної інформації і наданні пояснень щодо психологічних проблем, які виникають при провадженні судового розгляду кримінальних справ» [15, с. 159].

Спеціальні знання, з огляду М. Ревака, складають, як правило, цілісну систему наукових знань з її практичною спрямованістю, до складу якої входить порядок і спосіб дослідження, певні спеціальні терміни, зрозумілі тільки для поінформованих у цій галузі осіб, а не окремі уривчасті дані, що мають загальнозастосовне значення [16, с. 13]. П. Карпечкін під спеціальними знаннями розуміє результат отримання інформації в якому-небудь визначеному виді справ, діяльності людини, що становлять собою визначені відомості на певному етапі, а оскільки науково-технічний прогрес перебуває у постійному розвитку, то знання можуть втрачати своє актуальне значення, бути застарілими [17, с. 117].

У свою чергу В. Семенов визначає спеціальні знання як «неодноразово апробовані наукові знання, практичні вміння та навички, які

сформувалися під час отримання загальної та професійної освіти, досвіду роботи за спеціальністю і які можна використати відповідно до процедурних правил кримінально-процесуального закону для вирішення його завдань» [18, с. 8, 9]. Під психологічними знаннями В. Бедь розуміє такі, якими володіють фахівці і які використовуються для вирішення завдань попереднього розслідування та судового розгляду кримінальних справ (пізнання події злочину, особи злочинця, особливостей вчинення злочину тощо) [19, с. 14].

У цьому разі цікавою, з позицій комплексного підходу до розуміння спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі, є позиція російської вченої С. Сурменевої, котра визначає їх як знання про закономірності і особливості психічної діяльності людини, в тому числі ті, що мають юридичне значення, отримані в процесі професійного навчання і практичного досвіду роботи, та використані під час розслідування і розгляду кримінальних справ у суді, в порядку, встановленому нормами кримінально-процесуального закону, чи в непроцесуальній формі, тобто регламентованими відомчими нормативно-правовими актами (накази, інструкції, положення, рішення). Знання юридичної психології, на думку авторки, повинні входити в обсяг спеціальних психологічних знань, котрими наділений психолог, що залучається до кримінально-процесуальної діяльності [20, с. 12].

У дисертаційному дослідженні В. Шерстюк наведені загальні та особливі ознаки спеціальних знань у процесуальному сенсі. До загальних ознак віднесені знання, якими володіє обмежена кількість фахівців, такі знання не є загальновідомими чи загальнодоступними. Особливі – не охоплюють професійні знання слідчого, прокурора, захисника, судді, тобто професійні знання щодо норм матеріального та процесуального права України [3, с. 20].

Базуючись на працях вчених-криміналістів, вчений І. Пиріг виділяє досить слушні, на нашу думку, критерії, що використовуються під час визначення поняття «спеціальних знань», а саме: а) спеціальні знання не є професійними для слідчого, працівників органів дізнання, прокурора, судді; б) спеціальні знання повинні базуватись на досягненнях науки і не можуть бути загальновідомими; в) за способом отримання спеціальні знання набуваються шляхом теоретичного засвоєння певної інформації або періодичними практичними заняттями окремим видом роботи; г) загальна мета використання спеціальних знань – сприяння вирішенню завдань кримінального судочинства. Тобто поняття «спеціальні знання» охоплює також практичні вміння і навички, що за даними проведеного опитування 92 % слідчих і 95 %

експертів-криміналістів є основними критеріями для характеристики поняття спеціальних знань [21, с. 7].

Постає питання, з якого моменту спеціаліст набуває свого процесуального статусу. Так С. Сурменєва пише, що спеціаліст набуває свого статусу з моменту роз'яснення йому прав та обов'язків та у разі попередження його про кримінальну відповідальність [20, с. 14]. Стосовно цього маємо іншу думку, вважаючи, що спеціаліст, у нашому випадку – психолог, набуває свого статусу з моменту офіційного запрошення слідчим та відповідним з'ясування в нього фахових навичок і вмінь використовувати спеціальні психологічні методики, прийоми та процедуру їх застосування у провадженні слідчих, розшукових чи процесуальних дій. Цікавою з практичних міркувань залишається наукова позиція А. Федіної щодо доповнення КПК України нормою такого змісту: «За клопотанням прокурора, обвинуваченого, потерпілого, їх захисника чи законного представника суддя призначає психологічну консультацію» [15, с. 165]. Однак єдиною проблемою, яка може стати завадою під час прийняття законодавцем запропонованого авторкою положення, є те, що за таким формулюванням в судовому процесі обмежується консультативна допомога спеціалістів в інших сферах спеціальних знань (економічних, педагогічних, медичних, інженерних тощо). Виходить, що скільки існує сфер застосування консультативної допомоги, стільки потрібно подібних частин додати до норми, яка буде врегульовувати консультації з різних сфер знань. Тому доцільним вбачається залишити існуюче на сьогодні положення ст. 71 КПК України, що відкриває широкі можливості для учасників судового процесу підсилити необхідну доказову базу відповідними консультаціями в тій чи іншій сфері знань.

Тож тепер варто перейти до переліку функціональних можливостей юридичного психолога чи / або психолога у кримінальному судочинстві як спеціаліста та експерта. Нами виокремлюються такі можливості використання спеціальних знань юридичного психолога у слідчо-судових діях:

- наявність / відсутність моральних страждань внаслідок «незаконних дій, або бездіяльності інших осіб»; причинний зв'язок між ситуацією спричинення шкоди та стражданнями; встановлення, в чому саме полягають моральні страждання в юридично визначених обставинах; інтенсивність, глибина та тривалість страждань;

- вирішення питання про наявність у неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого затримання психічного розвитку та його здатності повністю або частково усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними в конкретній ситуації (ч. 2 ст. 486 КПК України);

- з'ясування соціально-психологічних рис особи неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого, які необхідно врахувати під час призначення покарання і обрання заходу виховного характеру (ч. 2 ст. 486 КПК України);
- встановлення статевої зрілості (психологічної) потерпілої особи в кримінальних провадженнях щодо злочинів, передбачених ст. 155 КК України та низки інших статевих злочинів;
- з'ясування наявності обставин, які викликають сумнів у неупередженості судді чи інших учасників процесу (заявлення на цій підставі відводів);
- дослідження звички підозрюваного, обвинуваченого (ч. 1 ст. 95 КПК України) та їх причиново-наслідковий зв'язок зі скоєним кримінальним правопорушенням (ч. 3 ст. 88 КПК України);
- з'ясування наявності обставин для (не)визнання допустимим доказом показання з чужих слів;
- з'ясування (не)можливості застосування неповнолітнім підозрюваному (обвинуваченому) запобіжного заходу (ч. 1 ст. 492 та ч. 4 ст. 493 КПК України);
- з'ясування наявності обставин про тимчасове видалення неповнолітнього обвинуваченого із зали судового засідання на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на останнього (ч. 1 ст. 495 КПК України);
- висловленням в суді позиції з приводу найбільш доцільних заходів стосовно перевиховання неповнолітнього обвинуваченого (ч. 2 ст. 496 КПК України);
- з'ясування наявності обставин про доцільність та ефективність застосування до неповнолітнього обвинуваченого примусових заходів виховного характеру (п. 3 ч. 1 ст. 501 КПК України);
- допомога під час допиту малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 226, ст. 490 та ч. 1 ст. 354 та ч. 1 ст. 491 КПК України);
- допомога під час дослідження обставин провокації хабара з боку хабародавця;
- з'ясування наявності обставин застосування засобів психологічного впливу на учасників процесу (п. 4 ч. 1 ст. 7, ч. 1, 2 ст. 11 та п. 2 ч. 1 ст. 87 КПК України, ст. 373 КК України);
- участь у проведенні слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи (ч. 1 ст. 227 КПК України); право з дозволу прокурора, слідчого ставити уточнюючі запитання малолітній або неповнолітній особі (ч. 2 ст. 227 КПК України), а також право під час судового розгляду протестувати проти запитань та ставити запитання (ч. 3 ст. 354 КПК України);

– з'ясовуються: у разі потреби (втрата пам'яті, відсутність даних про вік тощо) приблизний вік неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України); стан психологічного виснаження неповнолітнього (психічне здоров'я, рівень інтелектуального розвитку тощо) (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України); соціально-психологічні риси неповнолітнього, які необхідно врахувати у процесі індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України); за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і в якій мірі міг керувати ними (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України); ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ч. 1 ст. 485 КПК України); умови виховання неповнолітнього (п. 3 ч. 1 ст. 485 та п. 1, 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України);

– допомога під час дослідження умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 487 КПК України): обстановку (психологічну атмосферу) в сім'ї; його виховання (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення батьків до виховання неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); форми контролю за поведінкою неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); моральні умови сім'ї (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); обстановку (психологічну атмосферу) в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення неповнолітнього до навчання чи роботи (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини з вихователем, учителем, однолітками (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до неповнолітнього (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (п. 3 ч. 1 ст. 487 КПК України);

– участь в слідчій дії – пред'явлення для впізнання (ч. 8 ст. 228 КПК України) у випадку, коли, як зазначено в ч. 9 ст. 228 КПК України, для впізнання можуть бути пред'явлені голос або хода особи, яку впізнають;

– участь під час пред'явлення трупа для впізнання (ст. 230 КПК України) для психореабілітаційної роботи з особами (очевидцями та потерпілими, родичами та ін.);

– надання необхідної допомоги для проведення слідчої дії – обшук (ч. 1 ст. 236 КПК України, ч. 3 ст. 237 та ч. 1 ст. 361 КПК

України) з метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних психологічних знань (ч. 3 ст. 237 КПК України) та надання необхідної допомоги для проведення слідчої дії – слідчий експеримент (ч. 2 ст. 240 КПК України);

– допомога під час дослідження інформації, отриманої у процесі застосування технічних засобів (ст.ст. 266, 359, ч. 3 ст. 266 КПК України та ч. 1 ст. 66 КПК України), наприклад: під час перегляду відеозапису огляду місця події зорієнтувати суддю, прокурора чи слідчого в особливих характеристиках підозрюваного чи навіть виявити його за психологічними ознаками (особливостями поведінки, звичками), відтворити психологічний портрет правопорушника; під час прослуховування аудіозапису розмови (телефонної, з диктофона чи іншого пристрою) визначити психологічну характеристику підозрюваного, його звички, особливі мовні прикмети, національність тощо, а відтак зорієнтувати суддю, прокурора чи слідчого в напрямку раціонального підходу до встановлення особи, причетної до кримінального правопорушення;

– допомога під час дослідження чи ознайомлення з різного роду документами (ст. 358 КПК України), з яких призначалась психографологічна експертиза (ч. 2 ст. 358 КПК України), адже у випадку наявності сумніву в достовірності документа (наприклад, чи складений документ у стані сильного душевного хвилювання? чи складений документ під впливом зовнішніх чинників, погроз, шантажу тощо) учасники процесу мають право клопотати про призначення психографологічної експертизи;

– допомога під час дослідження підстав вважати, що на суд присяжних у цілому чи його членів зокрема був здійснений незаконний вплив через спілкування (психологічний вплив, гіпноз, НЛП тощо) з метою маніпулювання їх рішенням з конкретного провадження (ст. 389 КПК України). Завдяки психодіагностиці безпосередньо під час судового розгляду чи з наданих відео- та аудіоматеріалів судового процесу можна встановити, що свідомістю присяжних чи присяжного маніпулювали окремі учасники судового провадження з метою прийняття вигідного їм рішення, а відтак присяжний підлягає усуненню від подальшої участі у справі (п. 2 ч. 1 ст. 390 КПК України);

– допомога під час дослідження психологічних обставин, що могли призвести до самогубства; допомога під час дослідження обставин щодо поміщення неповнолітнього підозрюваного до камери з повнолітніми особами, що спричинило порушення психологічної рівноваги за віком;

– допомога під час дослідження підстав «нелюдського» поводження з особою, що спричинило сильні душевні страждання, викликало відчуття страху, неповноцінності, здатних принизити та зганьбити;

– підготовка запитань експерту для проведення судово-психологічної експертизи; проведення різного роду судово-психологічних та комплексних судово-психологічних експертиз та інші питання, що мають юридико-психологічний зміст.

Слушною в науці є думка про те, що слідчий, а відповідно в окремих випадках і прокурор, може самостійно застосовувати будь-які спеціальні знання, за винятком тих випадків, коли він не володіє певними знаннями або визнає за необхідне залучити іншого більш кваліфікованого спеціаліста чи з міркувань технологічного процесу виконання конкретних слідчих (процесуальних) дій, а також коли законом передбачено залучення конкретних спеціалістів (лікарів, перекладачів, педагогів, психологів тощо) чи проведення судової експертизи. Так, наприклад, «за допомогою спостереження під час спілкування слідчий, володіючи методами психодіагностики, має можливість встановити наявність у особи ознак гніву, презирства, страху, сорому, почуття вини тощо і використати отриману інформацію для обрання тактики проведення слідчих дій» [22, с. 315].

Окрім цього, з аналізу п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК України виходить, що прокурор, який професійно володіє психологічними знаннями, може виступити в кримінальному процесі як спеціаліст-психолог. Як аргумент зазначеного, варто процитувати п. 2 ч. 1 ст. 77 КПК України, де вписано, що «прокурор, слідчий не має права брати участь у кримінальному провадженні, якщо він брав участь у цьому ж провадженні як [...] спеціаліст». Відтак, законодавець у цій нормі гіпотетично заклав можливість залучення прокурора чи слідчого як спеціаліста в кримінальному провадженні.

У чинному законодавстві передбачена принципова можливість використання психологічних знань, оскільки вони є уособленими, достатньо самостійними в науковому відношенні і не можуть вважатись менш важливими за інше спеціальне знання. Тому на них розповсюджуються загальні положення про експертизу, фахівця та консультації, зафіксовані законодавцем [19, с. 8]. У цьому разі цілком поділяємо наукову позицію С. Чернявського, який зазначив, що ступінь врегулювання процесуальним законом конкретної форми участі фахівця у розслідуванні є досить умовним, оскільки для процесу встановлення істини у справі доказом можуть бути визнані будь-які фактичні дані [23, с. 121]. Як зазначає М. Костицький, використання психологічних знань в юридичній практиці стає об'єктивною та

неминучою передумовою ефективної роботи правоохоронних органів в юрисдикційному процесі [24, с. 450]. Важливим аспектом впровадження різних форм психологічних знань в практику правоохоронних органів, на думку вченого, є удосконалення організаційних засад такої діяльності, створення системи спеціальних психологічних підрозділів, які б забезпечували проведення судово-психологічних експертиз, надання спеціальних психологічних консультацій, участь спеціаліста-психолога в слідчих та судових діях [24, с. 455]. Здебільшого цієї ж позиції притримується і вчений-юридичний психолог В. Кощинець [25, с. 8, 9], обґрунтовуючи доцільність розширення випадків обов'язкового призначення психологічної чи комплексної психолого-психіатричної експертизи та активного використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі.

Таким чином, нормативні параметри чинного Кримінального процесуального кодексу України (2012 р.) дозволяють та розширюють можливості призначення судово-психологічної експертизи і використання інших ефективних форм застосування спеціальних та загальних психологічних знань, що слугують додатковим доказом у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Лемик Р. Я. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесі України (проблеми теорії та практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2004. 182 с.
2. Ярош О. В. Судово-психологічна експертиза неповнолітніх, обвинувачуваних за агресивні злочини : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2008. 24 с.
3. Шерстюк В. М. Організаційно-правові та морально-психологічні засади судово-експертної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2007. 199 с.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство від 19 листопада. Київ, 2012. 382 с.
5. Максимова Н. Ю. Милютіна Е. Л. Курс лекцій по детской психологии : учеб. пособ. Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. 576 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня. Київ, 2001. 239 с.
7. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. / Н. Алікіна, П. Біленчук, М. Зубань та ін. Київ : Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
8. Юридична психологія : підруч. / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін. Київ : Ін Юре, 1999. 352 с.
9. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособ. Харьков : Основа при ХГУ, 1990. 200 с.

10. Гребенюк М. О. Юридико-психологічні засади розслідування злочинів, вчинених із особливою жорстокістю : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2009. 200 с.
11. Шиканов В. И. Проблема использования специальных знаний и научно-технических новшеств в уголовном судопроизводстве : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1980. 32 с.
12. Махов В. Н. Теория и практика использования знаний сведущих лиц при расследовании преступлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Москва, 1993. 58 с.
13. Соколовский З. М. Проблема использования в уголовном судопроизводстве специальных знаний для установления причинной связи явлений : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харьков, 1968. 38 с.
14. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09, Київ, 2002. 22 с.
15. Федіна А. В. Юридико-психологічні особливості попереднього розгляду справ суддею : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2010. 224 с.
16. Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому про-вадженні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2006. 21 с.
17. Карпечкін П. Щодо меж спеціальних знань при проведенні судової експертизи у господарському процесі. *Вісник прокуратури*. 2010. № 3 (105). С. 114–125.
18. Семенов В. В. Спеціальні знання в розслідуванні злочинів (зміст, організація використання) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 20 с.
19. Бедь В. В. Використання адвокатом-захисником психологічних знань у кримінальному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 1999. 18 с.
20. Сурменева С. В. Участие психолога в стадии предварительного расследования : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Челябинск, 2009. 24 с.
21. Пиріг І. В. Теорія і практика використання спеціальних знань при розслідуванні розкрадань вантажів на залізничному транспорті : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2006. 17 с.
22. Галаган В. І. Правові та криміналістичні проблеми вдосконалення кримінально-процесуальної діяльності (на матеріалах органів внутрішніх справ України) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09, Київ, 2003. 515 с.
23. Чернявський С. С. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження) : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужи. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 264 с.
24. Костицький М. В. Вибрані наукові праці: [Книга перша]. Чернівці : «Рута», 2009. 560 с.
25. Кошинець В. В. Використання спеціальних психологічних знань судом при розгляді кримінальних справ про злочини проти життя, здоров'я та гідності особи: дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2003. 208 с.

8. Використання спеціальних психологічних знань у медіаційних процедурах юрисдикційного процесу

Варто зазначити, що в Україну медіація прийшла вже як напрацьована технологія вирішення спорів у середині 90-х років. Так у 1997 р. в Одесі вперше на теренах колишнього для України СНД медіацію було застосовано в рамках цивільного судочинства та апробувалася вона в різних сферах – у трудових, сімейних, цивільних спорах [1]. Як відомо, інститут медіації вміщує у своєму семантико-праксичному, етимологічному змісті філософське, юридичне, соціальне, педагогічне, конфліктологічне та психологічне підґрунтя. Щодо останнього (психологічне), то воно найбільш широко розглядає медіацію у соціальному вимірі суспільних відносин.

Для прикладу, у соціальній психології медіація відображена як специфічна форма регулювання спірних питань, конфліктів, узгодження інтересів за участю нейтральної сторони [2, с. 94], яка забезпечує структурований процес з метою врегулювання конфлікту та задоволення інтересів його учасників [3]. Основним чинником, який визначає успішність проведення примирення шляхом медіації, є психологічне ставлення сторін до цивільно-правового спору (конфлікту). І безумовно, що «правильний підхід медіатора до кожної зі сторін спору є запорукою успішного вирішення саме психологічної складової конфлікту» [4]. Ба більше, за психологічними спостереженнями складові елементи спору є схожими зі складовими компонентами конфлікту, а тому піддаються у певній мірі ототожненню під час підготовки нами представленого підрозділу навчального посібника.

До слова, «конфлікт» походить від латинського «conflictus» і означає «зіткнення між сторонами спору» [5, с. 1453]. К. Кабі вказує на те, що конфліктом вважаються дійсні непорозуміння між особами, які базуються на вимозі, проханні однієї сторони та їхньому ігноруванні іншою стороною [6, с. 472, 456]. Як слушно зауважує В. Бучко, розв'язання конфлікту полягає, передусім, у мінімізації проблем, що стали причиною розбіжності позицій сторін, внаслідок чого відбувається досягнення згоди між учасниками конфліктних відносин [7, с. 28]. Подібно до цього, поняття «конфлікт» окреслює й психологічний словник, вбачаючи у ньому «протиріччя, що важко вирішити, оскільки воно пов'язане з гострими емоційними переживаннями» [8]. Щодо спору, то він формулюється як «словесне змагання; обговорення чого-небудь двома або кількома особами, в

якому кожна зі сторін обстоює свою думку, свою правоту; суперечка» [9, с. 328]. В. Волжанін визначав поняття спору як правовий конфлікт, який виникає внаслідок неузгоджених уявлень конкретних осіб про взаємні права та обов'язки, коли уповноважена сторона немає можливості реалізувати право своєю владою, але може звернутись за захистом до юрисдикційного органу [10, с. 7].

Отож, найчастіше конфлікт розглядається через суперечність, однак не кожна суперечність призводить до конфлікту. Для його виникнення необхідно, щоб індивіди (соціальні групи), які суперничають, по-перше, усвідомили протилежність своїх інтересів і цілей; по-друге, почали активно протидіяти супернику [11, с. 101], тобто один одному. Цілком закономірно, що в соціальній психології вчені розглядають медіацію як специфічну форму врегулювання спірних питань, конфліктів, узгодження інтересів та/або як технологію вирішення конфлікту за участю нейтральної третьої сторони [5, с. 1453]. Про психологічний контекст медіаційних процедур наголошується і в наукових працях вчених-юристів Е. Рунессона [12, с. 12], О. Спектор [13, с. 122] та Ю. Розмана [13, с. 251], серед яких сприятливі психологічні умови визначені як передумова збереження ділових відносин із партнером та можливість уникнення подібних конфліктів у майбутньому, які великою мірою забезпечені тим, що визнання відповідальності однією зі сторін не є обов'язковим для врегулювання спору.

Щодо застосування медіаційних процедур в окремих видах юрисдикційного процесу (кримінального, цивільного, адміністративного, господарського), то останні чітко урегульовані в процесуальних нормах відповідних кодексів, зокрема у Кримінальному процесуальному кодексі України, Господарському процесуальному кодексі України, Цивільному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України. Найбільш чітко з позицій юридичної психології та конфліктології медіаційні засади для врегулювання спору до судового розгляду (розгляду справи по суті) виписані в: ч. 4 ст. 56 КПК України (назва – «Права потерпілого»), ч. 1 ст. 469 КПК України (назва – «Ініціювання та укладення угоди»), ст. 473 КПК України (назва – «Наслідки укладення та затвердження угоди»), ст. 476 КПК України (назва – «Наслідки невиконання угоди»); п. 2 ч. 2 ст. 180 КАС України («Підготовче засідання»), де суд з'ясовує, чи бажають сторони вирішити спір шляхом примирення або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді; п. 2 ч. 2 ст. 197 ЦПК України («Підготовче засідання»), де суд з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення

врегулювання спору за участю судді; п. 2 ч. 2 ст. 182 ГПК України («Підготовче засідання»), де суд з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді.

З аналізу текстуальних конструкцій редакцій ч. 1 ст. 207. ЦПК України («Мирова угода сторін»); ч. 1 ст. 190 КАС України («Примирення сторін») та ст. 192 ГПК України («Мирова угода сторін»), ст. 193 ГПК України («Виконання мирової угоди»), ст. 307 ГПК України («Мирова угода в процесі виконання») виходить, що примирення між сторонами спрямовує взаємопоступливість сторін під час врегулювання спору і може стосуватися лише їх прав, обов'язків та предмета позову. Якщо мовою психології, то взаємопоступливість – це не що інше як «компроміс».

У тлумачному словнику «компроміс» трактується як згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети [15, с. 875]. Подібно цьому, компроміс визначений у наукових психологічних джерелах, тобто через взаємні поступки [16, с. 33]. Як слушно вказує Л. Паркінсон, головна причина спорів між людьми полягає не в прагненні домогтися дотримання вимог законодавства або пошуках користі, а в емоціях, що переповнюють сторони суперечки, і, таким чином, цілком логічно, що вирішувати такі спори простіше медіаторові, ніж судді [17]. Саме медіація, на думку суддів Верховного Суду, дає змогу знизити рівень негативних емоцій громадян [18].

Проведення процедури медіації, особливо у комплексних провадженнях, як слушно заявив головуєчий суддя адміністративного суду м. Гамбург, медіатор Фрідріх-Йоахім Мемель, є доцільним насамперед у тих випадках, коли сторони фактично ведуть спір за розв'язання (часто тривалих у часі, емоційно-особистісних) конфліктів, які, власне, і стоять за правовим спором, коли безпосередньою причиною конфлікту є не самий предмет спору, або коли б рішення суду дало учасникам процесу «не хліб, а каміння», або сторонам і надалі доведеться «жити одна з одною», або ж коли порушення комунікації досі перешкоджали владнанню конфлікту. При цьому медіація, зауважує автор, не обмежується, як уже згадувалося вище, попереднім предметом спору; вона повинна – і в цьому полягає її шанс на успіх – враховувати приховані причини конфлікту, за якими, зрештою, стоять не пов'язані з правом прагнення сторін (напр., бажання отримати вибачення або визнання) [19].

Тому цілком закономірно, що суб'єктивною стороною юридичного конфлікту є певна послідовність соціально-психологічних перетворень, котрі викликають відкрите протистояння суб'єктів, іншими словами, внутрішні чинники, які призводять до розбіжностей сторін і спонукають сторони до конфліктної взаємодії [20, с. 62]. «Найчастіше, – підкреслює К. Канішева, – це стосується сімейних і "сусідських" конфліктів, коли частка психологічних факторів, що заважають розв'язанню конфліктної ситуації, значно переважає юридичну. Вирішення цієї категорії справ у судовому порядку часто не розв'язує конфлікт, оскільки суддя не має права виходити за межі вирішення правового спору» [21].

Означений аспект проблеми досить яскраво відображений і в Рекомендації № R (98) 1 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам від 21 січня 1998 р. про сімейну медіацію, що прийнята 21-м Комітетом міністрів 1998 р. на 616-му засіданні заступників міністрів, де п. 7 використання медіації йде у тандемі можливостей покращення спілкування між членами сім'ї, зниження конфліктності між причетними до спору сторонами, мирного вирішення спору та продовження особистих контактів між батьками і дітьми, зниження соціальних та економічних витрат роздільного проживання і розлучення для самих сторін і для держав [22]. Рекомендується урядам держав-членів впроваджувати чи сприяти впровадженню медіації в сімейних спорах або там, де це необхідно, посилювати наявну практику медіації в сімейних спорах та прийняти або підсилити всі заходи, які вони вважають необхідними для дотримання принципів сприяння використанню медіації в сімейних спорах як дієвого засобу їх вирішення.

Отже, коли йдеться про застосування медіації для вирішення юрисдикційних спорів, частіше за все слід говорити про вирішення спору через розв'язання конфлікту особистостей. Як пише В. Землянська, найважливішою перевагою медіації як способу розв'язання конфлікту є те, що обидві сторони мають можливість висловити не тільки свої побажання, а й почуття та відчуття. Крім цього, зазначає авторка, медіатор дбає, щоб сторони були психологічно задоволені: щоб вони були переконані, що самі вирішують свою подальшу долю, а після медіації почуваються значно краще, ніж перед нею [23, с. 108]. І тут варто підтримати позицію Г. Огренчук, яка вважає, що якщо між сторонами спору існує конфлікт, то вирішити спір за допомогою медіації без розв'язання такого конфлікту просто неможливо, оскільки сторони мають прийняти рішення самостійно [24, с. 22]. Така позиція знайшла своє місце й в «Узагальненні ВССУ судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод» (від

22.01.2014 р.), де наголошено, що «сторони самостійно підтверджують зміну свого внутрішнього психологічного ставлення до злочину і один одного» [25], а тому це повинно відбуватися без сторонньої допомоги слідчого, прокурора чи судді, окрім звичайно адвоката, представника, законного представника, медіатора.

З психологічних позицій серед переваг медіації варто виокремити її спонукальний характер до добровільного, узгодженого виконання рішення, прийнятого за альтернативного врегулювання юрисдикційного спору між його конфліктуючими сторонами. Під час медіації, на думку С. Корягиної, часто мають прояв одночасно два аспекти цієї діяльності: у правовому аспекті вирішується спір, у психологічному – розв'язується конфлікт. Це цілком логічно, оскільки за своєю природою медіація існує на зламі різних дисциплін, і в юридичній літературі її навіть характеризують як пов'язуючу ланку між юриспруденцією та психологією [26, с. 46]. Тому під час проведення медіації, як наголошує Е. Катаєва, має дотримуватись баланс предметної та емоційної складової, що знаходяться в основі спору, тоді як під час судового розгляду перевага надається першій, а під час психотерапевтичного сеансу – другій [27, с. 159]. Схожа позиція відображена і вченим Д. Сібільовим, який вважає, що медіація особливо необхідна у випадках, коли роздратування і емоції перешкоджають ефективному спілкуванню сторін, а відтак медіатор у таких випадках виступає як оцінювач конфліктів, що засвоює його змістовну та емоційну складову [28, с. 2, 3]. Навіть Микола Гоголь у своїх оповіданнях наголошував на тому, що чвари і звинувачення можуть згаснути, якщо до діалогу конфліктуючих сторін пристане людина, досконало обізнана із людськими почуттями [29, с. 140].

Отож, «медіатор», як слушно відзначив Г. Огречук, «намагаючись допомогти сторонам у розв'язанні конфлікту, має додержуватися психологічних особливостей конструктивного вирішення спору, врахування особливостей психіки конфліктуючих сторін, дотримання головних принципів і факторів розв'язання конфліктів» [24]. Це, на нашу думку, дозволить змобілізувати учасника (сторону) спору, оскільки останній буде мимовільно залучений в активну фазу прийняття та формулювання взаємовигідного рішення, а відтак і ступінь опору конфліктуючих сторін буде значно зменшений та позитивно сприятиме добровільному виконанню погодженого рішення.

Як відомо, конфліктуючі сторони спору – це завжди особистості з іманентними для них характерологічними ознаками та індивідуальністю, а тому звичайно що до вирішення такого спору варто передусім залучати психолога, краще – юридичного психолога, зважаючи на

гармонічне поєднання питань права та психології. Адже суперечка вважається нівельованою, на слухну думку Є. Степанова, коли сторони або досягли домовленості між собою самостійно, або за допомогою незалежної особи [9, с. 301], у нашому випадку медіатора – юридичного психолога. І це цілком логічно, оскільки лише психологи зможуть завоювати увагу та довіру конфліктуючих сторін, встановити між ними контакт та взаємопорозуміння, допомогти сторонам усвідомити необхідність та взаємовигідність примирення (укладення мирової угоди). Наприклад, у Бразилії на 10 суддів низового суду припадає 18 психологів [30, с. 14], що мають, окрім інших, функціональні обов'язки здійснення примирення конфліктуючих сторін.

Про особливу роль психологів у примиренні осіб в юрисдикційному процесі наголосив в одній з наукових праць і професор В. Маляренко [30, с. 14]. Як слушно заявляє А. Цибуляк-Кустевич, за наявності психологічних інструментів для ефективного проведення примирних процедур судді в разі примирення сторін до судового розгляду мають можливість зосередитись на вирішенні більш складних справ чи справ, що не підлягають примиренню. До того ж збільшення відсотка закінчених миром справ сприятиме зменшенню навантаження на суддів апеляційних судів (бо прийняті в результаті компромісу рішення зазвичай не оскаржуються) та, відповідно, стане суттєвим кроком у реалізації принципу процесуальної економії [31, с. 290]. За цих міркувань заслуговують на увагу позиції вчених А. Гайдук [32, с. 3] та Н. Бондаренко-Зелінської [33, с. 92], які вважають, що медіатор має бути знаним фахівцем із предмета спору та неабияким психологом, якому під силу поновити нормальні взаємини між конфліктуючими та налагодити їх взаємодію. Такої ж думки й вчена А. Бортнікова, вважаючи, що медіатор повинен володіти психологічними знаннями та навичками, за допомогою яких він буде діалог між сторонами публічно-правового спору та з'ясує інтереси сторін [34, с. 121].

Зважаючи на вищезазначене, нами підтримується висловлена в науці позиція, що скептично оцінює професійних юристів як медіаторів, оскільки вважається, що юрист наділений здатністю, звичкою і навіть амбіціями до оперативного аналізу і вирішення заплутаних проблем, а тому він схильний обмежувати автономність сторін із формування шляхів вирішення конфлікту і вплутуватися у переговори з власними пропозиціями [35]. За такої ситуації буде ігноруватися психологічна складова спору, який за психологічними характеристиками відповідає змісту конфлікту з усіма іманентними для нього наслідками. На думку Є. Левицького, така психологічна складова

частіше всього присутня в сімейних, цивільних та трудових спорах [4], де зазвичай діють правила боротьби мотивів, сили характерів, емпатій, антипатій, навіюваності, переконливості, комунікації тощо.

Безперечно, процедура судової медіації може сприяти у вирішенні спорів та значно зекономити часові й фінансові витрати сторін судового провадження. Однак вона також може бути використана для процесуальних диверсій та зловживань. Законодавцю необхідно внести до процесуального законодавства низку змін, спрямованих на усунення виявлених вад судової медіації та її більшої ефективності [36]. І тут слід зауважимо, що судді – це перш за все юристи, а медіація передбачає роботу не лише з правом, а й з емоціями, почуттями та волею особистості, що під силу винятково фахівцям з одночасним поєднанням правничих та психологічних знань, тобто юридичним психологам.

Відтак, для успішного вирішення справи мирним шляхом, суддя має бути емпатичним, проникливим, ввічливим, вміти добре спілкуватися зі сторонами, ефективно допомагати їм у налагодженні комунікації, взаємодії (інтерації), поступливості тощо. Як відомо, не кожна особа здатна на це, навіть після проходження спеціального навчання. Відтак, сторони, яких суддя не приведе до примирення через особистісні характеристики, на слушну думку Л. Романадзе, будуть розчаровані в процедурі та вважатимуть її неефективною. Авторка вважає, що не кожний суддя бажає та (або) може здійснювати примирення сторін (і це його право) [37], що закріплено процесуальними нормами чинного законодавства.

Тож, слід зауважити, що істотні новації, закріплені Законом України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [38], у частині врегулювання альтернативного вирішення спорів за участю судді радше нагадують судову медіацію, яку деякі науковці [39] ще називають «квазімедіацією» та вважають, що таке функціональне поєднання знівелює суть закладеного інституту судової медіації, оскільки судді все одно дивитимуться на спір з позиції доказів і норм права та певною мірою формалізовано підходити до спору, зважаючи на те, що суддя-медіатор є насамперед суддею, а вже потім – медіатором.

Так відмінність врегулювання спору за участю судді від медіації, у класичному її розумінні, проявляється: 1) у тому, що суддя не є медіатором, а лише обіймає штатну суддівську посаду в одному з судів України і здійснює правосуддя на професійній основі. Тим паче, за Конституцією України суддя має чітко визначений правовий статус,

натомість статус медіатора наразі не регламентується законодавством, а існує лише в окремих проектах Законів «Про медіацію»; 2) сторони, застосовуючи процедуру медіації для вирішення спору, обирають медіатора, процедура ж врегулювання спору за участю судді не передбачає такої можливості для сторін; 3) медіатор не може впливати на угоду сторін, а суддя має право відмовити у затвердженні мирової угоди [40, с. 160].

Отож, погоджуючись з науковою позицією деяких вчених, вважаємо, що процедура врегулювання спору за участю судді за своєю суттю не є медіацією [41, с. 95]. Напевно, як пише Л. Романадзе, більш доречно розглядати інститут урегулювання спору за участю судді як нову в українській практиці гібридну примирливу процедуру, яка не є медіацією [37].

Отже, до медіації сторони спору здебільшого вдаються тоді, коли самостійний конструктивний діалог між сторонами стає неможливим через ускладнення в особистих стосунках чи комунікаційні труднощі [28, с. 38]. Ці та інші питання під силу лише юридичному психологу за відповідною правничою спеціалізацією (кримінально-правова, цивільно-правова, господарсько-правова, адміністративна). Тож медіація є альтернативною примирною процедурою, яка передбачає обговорення правової проблеми, що вже відбулася, однак оптимізована фахівцями-медіаторами (юридичними психологами) для нейтралізації зайвого психологічного загострення цивільно-правового між його конфліктуючими сторонами. Завдяки присутності медіатора – юридичного психолога, який полегшує сторонам процес діалогу та скеровує їх на узгодження інтересів і віднаходження консенсусу, процесуальна змагальність переходить у співпрацю та взаєморозуміння.

Нами підтримується висловлена в науці позиція, що скептично оцінює професійних юристів як медіаторів, оскільки вважається, що юрист наділений здатністю, звичкою і навіть амбіціями до оперативного аналізу і вирішення заплутаних проблем, а тому він схильний обмежувати автономність сторін із формування шляхів вирішення конфлікту і вплутуватися у переговори з власними пропозиціями [35]. При цьому, якщо медіатор є фахівцем, який здобув спеціальні навички медіації, пройшовши спеціалізоване навчання, чинне законодавство України, як зауважив В. Мороз, не висуває будь-яких додаткових вимог до судді-медіатора, а тому незрозуміло, яким чином суддя повинен забезпечити ефективність процедури врегулювання спору за участю судді. Зазначену проблему, на думку автора, цілком можливо врегулювати шляхом підвищення кваліфікації суддів через отримання спеціальної підготовки щодо проведення процедур альтернативного

врегулювання спорів, у тому числі медіації [36]. На проблемах спеціальної підготовки суддів наголошувалося й на круглому столі з питань медіації в адміністративному судочинстві за участю суддів Верховного Суду та експертів галузі [18].

Відтепер перейдемо до конкретних прогалин проекту Закону України «Про медіацію» (2020 р.) (Див. Додаток III), що регулює медіаційну діяльність та визначає кваліфікаційні вимоги до статусу медіатора. Так викликає непорозуміння трактування ч. 1 ст. 9 («Вимоги до медіатора») проекту Закону України «Про медіацію» (2020 р.), оскільки законодавець випишує, що «медіатором може бути фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами». Дивно, що медіатору, який повинен, на нашу думку, за змістом та суттю своєї діяльності володіти не лише знаннями у сфері права, але й у галузі психологічної науки, законодавець, ігноруючи цей аспект, обмежується лише вимогою вищої освіти без її конкретизації для статусу означеного суб'єкта юрисдикційного процесу. Виходить, що учитель біології, хімії, лікар-гінеколог, перукар за наявності вищої освіти, пройшовши базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами, може отримати статус медіатора? Це щось схоже з вимогами до суду присяжних, який саме через ці ж проблеми постійно себе дискредитує, однак у цьому акумулюється більше ментальна проблема, натомість в медіації – права.

Також виникають запитання і до формулювання переліку осіб, що не можуть мати статус медіатора. Так ч. 2 ст. 9 проекту Закону України «Про медіацію» (2020 р.) наводить вичерпний перелік осіб, що не можуть бути медіаторами, зокрема: особа, визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною; особа, яка має непогашену або не зняту у встановленому законом порядку судимість. Вважаємо, що до цього переліку слід також включити й адвоката (захисника), оскільки останній, виконуючи функцію захисту певної сторони, може здійснювати відповідний (юридичний, психологічний) вплив на медіатора заради інтересів саме свого підзахисного та маніпулювати сторонами спору у вигідній саме йому площині (отримати винагороду від обох сторін спору). Тут слід підтримати наукову позицію О. Стратія у частині тези, де стверджується, що медіатор не має права брати участь у медіації, якщо в нього присутня особиста зацікавленість у результатах справи [42, с. 142].

Також дивує дефініція ч. 2 ст. 10 (назва – «Підготовка у сфері медіації») проекту Закону України «Про медіацію» (2020 р.), оскільки законодавець, окрім освітніх закладів, надає можливість фактично

будь-яким організаціям та суб'єктам господарювання незалежно від форми власності та організаційно-правової форми проводити підготовку медіаторів та видавати відповідний сертифікат. Вважаємо, що таку підготовку можуть здійснювати лише виші України будь-якої форми власності, що готують фахівців у галузі права та психології (в одному виші – дві спеціальності: психологія та право). Чому так? Відповідь надто проста: виші у своєму арсеналі мають високопрофесійних фахівців. І саме навчальні заклади повинні бути наділені правом проводити акредитацію програм спеціальної підготовки з медіації. Думається, що такі виші мають рекомендувати медіаторів до реєстру медіаторів України та вимогою щодо цього повинно бути проходження особою спеціалізованих курсів чи іншої сертифікованої форми навчання за спеціальністю «медіатор у юрисдикційній діяльності» у відповідному закладі вищої освіти України чи закордоном.

Отож, як наголошено в науковій юридичній літературі, основними претендентами на виконання функцій медіатора повинні бути представники двох професій: юристи та психологи [20, с. 119]. І краще, на нашу думку, коли такий сеанс проведення медіації є поєднанням предметної та емоційної складової одночасно, тобто із залученням відповідного фахівця – юридичного психолога. Так О. Борисова слушно звертає увагу на те, що для створення дієвої системи альтернативних способів вирішення спорів необхідно, крім бажання сторін спору взяти участь у примирливих процедурах, є наявність фахівців – професійних медіаторів [43, с. 18]. Тому цілком слушно вважаємо позицію деяких фахівців, що претендентами на посаду медіатора повинні бути психологи та юристи, оскільки основне призначення медіації – висловлення сподівань, почуттів [44, с. 27].

Між іншим, якщо звернутися до міжнародного досвіду визначення фахівця-медіатора з окремих категорій справ, то варто навести положення ст. 7 Закону Валенсійської спільноти (Іспанія) № 7/2001 (2001 р.) «Про сімейну медіацію в Валенсійському співтоваристві», у котрому вписано вимоги, що пред'являються до суб'єктів проведення процедур сімейної медіації, серед яких визначено наявність університетської освіти за напрямом юриспруденція, психологія або соціальна робота, та бути зареєстрованим у Реєстрі сімейних медіаторів [25]. У цьому ж розрізі нормативно приваблює досвід автономної спільноти Канарських островів (Іспанія), де у ст. 5 Закону «Про сімейну медіацію» від 8 квітня 2003 р. № 15/2003 вписано, що особа, яка проводить сімейну медіацію, повинна, якщо інше не передбачено законом, мати університетську освіту за напрямом психологія чи соціальна робота [45].

Адже у таких справах, як слушно відзначила С. Йосипенко, особливим учасником є діти, на емоціях, психології та дії яких такі правовідносини відображаються. У зв'язку з чим авторка підкреслює, що медіація надає переваги для дітей, коли у разі її використання медіатор залучає до медіації дітей, щоб почути їхню думку і бачення ситуації, що склалася; намагається питання розлучення батьків емоційно звести до мінімуму, а якщо останнє відбулося, то зводить до мінімуму сприйняття його дітьми; забезпечує максимальну довіру до себе та стає радником кожної зі сторін; допомагає сформувати сторонам модель поведінки відносно дітей і змін у їхньому житті; сприяє сторонам сімейних спорів розробити план дій щодо виховання та утримання дітей [46, с. 130].

Для України корисним буде також досвід Німеччини щодо правил сертифікації медіаторів, які почали діяти з 1 вересня 2017 року. За означеними правилами, особі для набуття статусу сертифікованого медіатора необхідно пройти навчання, яке складається мінімум із 120 годин і передбачає вивчення таких тем: основи медіації (18 годин); процедура та межі медіації (30 годин); методи ведення переговорів та компетенція (12 годин); діалог, техніки спілкування (18 годин); компетенція конфлікту (6 годин); правова основа (12 годин); право на медіацію (12 годин); особиста компетенція, ставлення та розуміння ролі (12 годин). «Під час навчання або впродовж одного року після його завершення медіатор повинен брати участь в "єдиному нагляді" як медіатор або співмедіатор медіації. Тільки після успішного проходження навчання та "єдиного нагляду" (іншими словами – стажування) медіатору видається сертифікат» [34, с. 177].

Варто нагадати, що у ч. 1 ст. 10 (назва – «Підготовка у сфері медіації») проєкту Закону України «Про медіацію» (2020 р.) на базову підготовку медіаторів відводиться не менш як 90 годин навчання, з них – 45 годин практичної та 45 теоретичної підготовки, що включає теоретичні знання щодо принципів, порядку та методик проведення медіації, правового регулювання медіації, етики медіатора, ведення переговорів, врегулювання конфліктів (спорів), а також практичні навички їх застосування, що у цілому відповідає європейським стандартам медіаційної освіти.

Натомість в Україні бракує експертів з реалізації медіаційних процедур. І це очевидно, адже академічні програми для студентів-правників традиційно орієнтовані на вивчення правил судових процесів й не містять курсів з ведення переговорів, медіації, арбітражу та інших заходів альтернативного вирішення спорів [27]. Лише в деяких закладах вищої освіти, як стверджує Я. Любченко, існує курс

щодо вивчення окремих видів альтернативних способів вирішення спорів, бракує підручників, посібників та методичних матеріалів. Актуальним, на слуху думку автора, є впровадження у навчальний процес нових курсів, які б ознайомили студентів із новими видами альтернативного вирішення спорів, особливостями їх застосування під час вирішення спорів у різних сферах суспільних відносин.

Це, зокрема, може бути курс із моделювання спорів в арбітражних і міжнародних судах, які зараз є затребуваними на ринку юридичних послуг та в діяльності Міністерства юстиції України [40, с. 198]. Нами підтримується висловлена в науці позиція щодо впровадження у навчальний процес нових курсів, які б ознайомили студентів із новими видами альтернативного вирішення спорів, особливостями їх застосування під час вирішення спорів у різних сферах суспільних відносин [40, с. 198]. Зважаючи на важливість, нагальність та затребуваність запровадження таких спецкурсів, варто відзначити у цьому разі досвід Чорноморського національного університету імені Петра Могили, де до навчальної програми підготовки магістрів права уведено навчальну дисципліну «Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України».

У перспективі має з'явитися повноцінний навчальний курс спеціальної підготовки «медіаторів у сфері права» в межах магістерської підготовки за спеціальністю «Право» чи «Психологія», або окремого сертифікованого курсу для здобувачів вищої освіти за вказаними спеціальностями. Така позиція цілком відповідатиме п. 20 ч. 1 ст. 1; ч. 5 ст. 10 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.), де вписано, що спеціалізація визначається закладами вищої освіти у межах ліцензованої спеціальності та передбачає профільну спеціалізовану освітню програму підготовки здобувачів вищої [47]. Більш того, у п. 4 ч. 3 ст. 29 та п.п. 1, 9, 10 ч. 2 ст. 32 Закону, національному закладу вищої освіти надано право здійснювати підготовку фахівців з вищою освітою за власними освітніми програмами та навчальними планами, а також самостійно розробляти та запроваджувати власні програми освітньої діяльності [47].

Окремо варто відзначити положення абзацу 2 ч. 2 розділу X Держстандарту соціальної послуги посередництва (медіації) (2016 р.), де вписано, що наявність спеціальної підготовки у медіатора засвідчується відповідним документом (диплом, сертифікат, свідоцтво тощо), виданим на ім'я медіатора закладом вищої освіти, що здійснив таку підготовку в Україні [48], котре цілком узгоджується з п. 8 ч. 2 ст. 32 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.), згідно з яким заклади вищої освіти вправі надавати додаткові освітні та інші послуги

відповідно до законодавства [47]. Означене узгоджується з ч. 2 ст. 10 (назва – «Підготовка у сфері медіації») проекту Закону України «Про медіацію» (2019 р.).

Вважаємо, що керівники юридичних клінік юридичних факультетів (інститутів) закладів вищої освіти за погодженням з керівництвом вишу у межах надання первинної правової допомоги можуть долучати студентів останнього курсу навчання бакалаврату чи магістратури права здійснювати медіаційну процедуру як соціальну послугу на безоплатній основі особам, що не можуть собі дозволити звернутися за платною юридичною допомогою. Означене цілком відповідає положенням, що містяться у Роз'ясненні Міністерства юстиції України від 9 квітня 2012 року Закону України «Про безоплатну правову допомогу» (2011 р.) [49], де закладам вищої освіти рекомендовано здійснювати безоплатні консультативні послуги для відповідних верств населення в межах надання первинної правової допомоги. До того ж така організація роботи юридичної клініки буде слугувати добрим початком для набуття студентами спеціальності «Право» фахового досвіду для майбутньої професії.

Продовжуючи проблему реалізації медіаційних процедур з урахуванням її психологічної складової, варто торкнутися питань удосконалення нормативно-правового регулювання інституту правничої медіації. На нашу думку, слід внести зміни до п. 2 ч. 2 ст. 197 (назва – «Підготовче засідання») ЦПК України, виписавши його у такій редакції: 2) з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для врегулювання спору за участю медіатора, обраного сторонами чи призначеного судом. Такі зміни до чинного ЦПК України дозволять унормувати залучення фахового медіатора (юридичного психолога) до врегулювання цивільно-правового спору та позбавити такого права для судді з метою уникнення існуючого правового нігілізму в нормі ст. 197 ЦПК України. Подібна практика знайшла своє місце в судочинстві Республіки Білорусь, де суддям надано право виносити ухвалу про призначення медіатора [50].

Вважаємо за необхідність внести зміни до чинної норми ст. 185 КАС України (назва – «Порядок призначення врегулювання спору за участю судді»), який доповнити ч. 4 у такій редакції: «Суд з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для врегулювання спору за участю медіатора, обраного сторонами чи призначеного судом. Такі зміни до чинного КАС України дозволять унормувати залучення фахового медіатора (юридичного психолога) до врегулювання спору та

позбавити такого права для судді з метою уникнення існуючого правового нігілізму щодо врегулювання спору суддею-медіатором. Подібна практика знайшла своє місце в судочинстві Республіки Білорусь. У результаті 80–85 % випадків, переданих медіаторам, закінчувалися мирним врегулюванням [50, с. 138]. Тож, вважаємо, що медіатор, не маючи відповідних психологічних знань, але маючи статус учасника юрисдикційного процесу, може скористатися такими знаннями завдяки залученню у позасудовому чи судовому порядку до цього спеціаліста – психолога (юридичного психолога).

У Кримінальному процесуальному кодексі України передбачена та нормативно закріплена така форма участі спеціаліста (у нашому випадку – психолога чи юридичного психолога), як «допомога» (ч. 3 ст. 71 КПК України), що дозволяє використовувати означену форму з питань психологічного характеру, зокрема у проведенні процедури примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Професійним консультантом-психологом у цьому випадку повинна виступати особа, яка володіє спеціальними психологічними та правничими знаннями, має вищу психологічну та юридичну освіту, а також практичний досвід роботи у сфері вирішення конфліктів, примирення, яку запрошено (залучено) до участі в кримінальному чи судовому провадженні як медіатора.

Психологічна освіта, як зауважує О. Стратій, допомагає медіатору оволодіти технікою медіації, зберігати спокій і нейтральність стосовно конфліктуючих осіб, не проявляти емоції, що є запорукою ефективної медіації, а відтак сприяє конструктивному обговоренню умов угоди [51, с. 145]. Варто погодитися з науковою позицією автора, що «медіатор-психолог, який бере участь в кримінальному провадженні, набуває процесуального статусу спеціаліста і, зазвичай, має справу з конфліктом, учасники якого взагалі не пов'язані ніякими стосунками, крім конкретної ситуації вчинення злочину, через яку вони опинилися в конкретному переговорному процесі» [51, с. 143].

С. Сурменева зазначає, що психологічна допомога полягає у використанні психологічних знань з метою адаптації суб'єктів кримінального процесу до умов досудового розслідування [52, с. 11]. Вважаємо, що такою умовою досудового розслідування є воля підслідної особи (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) до примирення (медіації) у кримінальному провадженні. Звичайно, не кожний медіатор одночасно озброєний спеціальними психологічними та правничими знаннями, аби професійно провести процедуру примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Відтак вважаємо, що медіатор, не маючи відповідних психологічних чи юридичних знань, але

маючи статус учасника юрисдикційного процесу, може скористатися такими знаннями завдяки залученню у позасудовому чи судовому порядку до цього спеціаліста – юридичного психолога, керуючись ст. 71 (назва – «Спеціаліст») та 360 (назва – «Консультації та роз'яснення спеціаліста») КПК України.

Необхідною є участь спеціаліста-психолога під час примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим). Адже, наприклад, у процесі примирення особі, яка постраждала внаслідок нанесення останній тілесних ушкоджень, образи тощо, властивий певний емоційно-психологічний стан через те, що нормальна людина, яка адекватно відображає дійсність, не може не переживати негативну ситуацію потенційної загрози здоров'ю та життю [53, с. 194]. У цьому випадку досвідчений психолог може допомогти створити неофіційну атмосферу, зменшити напруженість, занепокоєння, недовіри осіб один до одного, сором'язливості та ніяковості у потерпілих чи підозрюваних (обвинувачених) під час примирення.

Варто виокремити випадки залучення юридичного психолога як спеціаліста чи медіатора до процедури примирення:

- неповнолітній у кримінальному провадженні не досяг шістнадцятирічного віку або якщо неповнолітнього визнано розумово відсталим. Наприклад, юридичний психолог повинен брати участь у дослідженні особи неповнолітнього для роз'яснення мотивації його поведінки, вияву симуляції певних відхилень, сприяти у встановленні психологічного контакту з неповнолітнім, використовувати можливості психології та педагогіки для пом'якшення незвичної обстановки;

- з'ясовуються у разі потреби втрата пам'яті, правдивість намірів, симуляція, щирість каяття, характер, темперамент, інтелектуальний рівень, фізіологічні реакції на обличчі та фізіогномічна редукція, кінестетика, тип мислення тощо, іншими словами – глибоке психологічне пізнання сторін примирення;

- стан психологічного виснаження неповнолітнього (психічне здоров'я, рівень інтелектуального розвитку тощо);

- соціально-психологічні риси неповнолітнього, які необхідно врахувати під час індивідуалізації відповідальності чи обранні заходу виховного характеру (п. 1 ч. 1 ст. 485 КПК України), передбаченого як бажаного (обраного) способу покарання потерпілим неповнолітнього обвинуваченого в угоді про примирення;

- за наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього, не пов'язану з психічною хворобою, повинно бути з'ясовано, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій (наслідків такого примирення) під час укладення угоди про примирення і якою мірою міг керувати ними;

- ставлення неповнолітнього до вчиненого ним діяння (п. 2 ч. 1 ст. 485 КПК України) та щирість каяття, визначеного в угоді про примирення;
- умови виховання неповнолітнього (п. 3 ч. 1 ст. 485 та п. 1, 2 ч. 1 ст. 487 КПК України);
- наявність дорослих підбурювачів та інших співучасників кримінального правопорушення (п. 4 ч. 1 ст. 485 КПК України) і вплив цього на подальше примирення з потерпілим;
- під час дослідження чи ознайомлення з різного роду документами (ст. 358 КПК України), з яких призначалась психографологічна експертиза, учасниками процесу можуть бути поставлені відповідні запитання (ч. 2 ст. 358 КПК України). Коли ж під час медіаційного процесу викликає сумнів у достовірності документа (наприклад, чи складений документ (угода про примирення) в стані сильного душевного хвилювання? чи складений документ під впливом зовнішніх чинників, погроз, шантажу? тощо).

Безумовно, що допомога спеціаліста-психолога (юридичного) знадобиться й під час дослідження умов життя та виховання неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 487 КПК України), адже саме юридичний психолог завдяки психологічним знанням може з'ясувати: обстановку (психологічну атмосферу) в сім'ї; його виховання (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини між дорослими членами сім'ї та дорослими і дітьми (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення батьків до виховання неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); форми контролю за поведінкою неповнолітнього (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); моральні умови сім'ї (п. 1 ч. 1 ст. 487 КПК України); обстановку (психологічну атмосферу) в школі чи іншому навчальному закладі або на виробництві, де навчається чи працює неповнолітній (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); ставлення неповнолітнього до навчання чи роботи (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); взаємини з вихователем, учителем, однолітками (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); характер і ефективність виховних заходів, які раніше застосовувалися до неповнолітнього (п. 2 ч. 1 ст. 487 КПК України); зв'язки і поведінку неповнолітнього поза домом, навчальним закладом та роботою (п. 3 ч. 1 ст. 487 КПК України).

Таким чином, психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим полягають у такому [54, с. 152]:

- визнанні важливості почуттів та потреб потерпілого, що проявляється в можливості для жертви розповісти про свої потреби та переживання, бути почутим, зустріти розуміння та підтримку;

– прийняття правопорушником відповідальності за спричинену шкоду, що передбачає визнання провини та готовність до відшкодування нанесених збитків; ця особливість визначає основу взаємодії правопорушника та потерпілого під час процедури примирення;

– самовизначення сторін – надання сторонам повноважень щодо пошуку та прийняття взаємоприйняттого для них рішення; лише учасники кримінального конфлікту є компетентними у вирішенні проблеми;

– конфіденційність – усі учасники процедури беруть на себе зобов'язання не поширювати будь-яку інформацію, що стала їм відома без згоди другої сторони; єдиний документ, який може бути використано під час розгляду кримінального провадження в суді, – угода про примирення сторін;

– добровільність – процес примирення може відбуватись лише за умови добровільної згоди сторін на участь у ньому; як потерпілий, так і правопорушник можуть відмовитись від цієї процедури на будь-якому її етапі.

Основними функціями медіатора-психолога в процесі проведення переговорів щодо укладення угоди в кримінальному провадженні, на думку О. Стратія, мають бути [51, с. 145–146]: 1) забезпечення участі сторін у переговорах, а у випадку безвихідної ситуації (наприклад, потерпілий відмовляється зустрітись із підозрюваним) – здійснення контакту між ними; 2) зводити до мінімуму емоційне напруження для забезпечення нормального ходу переговорів, що досягається головним чином нейтральністю його позицій; 3) спонукати сторони до уважності й об'єктивної реалістичної оцінки пропозицій та альтернативних рішень кожної сторони, у тому числі й тих, які може пропонувати медіатор-психолог. У свою чергу, конструктивний розвиток досягнення примирення, гадає автор, проходить такі фази: вступну, на якій визначається предмет обговорення, власне примирення, коли йдеться про суть справи, визначаються умови досягнення згоди, спосіб відшкодування матеріально-моральної шкоди із зазначенням строків, та завершальну стадію, на якій приймається остаточне рішення щодо примирення між сторонами кримінально-психологічного конфлікту [51, с. 131]. Саме тому примирення у психологічному сенсі, як стверджує автор, є наслідком вирішення конфлікту, яке досягається завдяки зміні звичної поведінки як потерпілого, так і підозрюваного чи обвинуваченого. Воно характеризується як результат сумісної діяльності сторін, спрямоване на припинення протидії та емоційного протистояння [51, 133].

Щодо використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі поза межами кримінальної юстиції (цивільному, адміністративному, господарському процесам), то варто зазначити, що раніше в означеному юрисдикційному процесі (до грудня 2017 року) за клопотанням позивача можна було залучити спеціаліста (у нашому разі – психолога, юридичного психолога), котрим вважалася особа, яка володіє спеціальними знаннями та навиками застосування технічних засобів і може надавати консультації під час вчинення процесуальних дій з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навиків. Відтак позивач у цьому разі міг скористатися у суді усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями (висновками) спеціаліста-психолога у частині медіаційних процедур, визначення розміру та ступеня нанесення (відшкодування) моральної шкоди, і таким чином обійти більш складну процедуру призначення та проведення тощо.

Наразі щодо участі спеціаліста у цивільному, адміністративному та господарському процесі є суттєві зміни, що виписані у ст. 74 ЦПК України (назва – «Спеціаліст»), ст. 71 ГПК України (назва – «Спеціаліст»), ст. 70 КАС України (назва – «Спеціаліст») в оновленій редакції, не на користь позивача, оскільки визначає лише технічну компетенцію такого фахівця, лишаячи поза увагою інші знання (психологічні, економічні, медичні тощо). Однак вихід є, адже для залучення фахівця-психолога для проведення процедури правничої медіації особі достатньо звернутися до відповідного медіаційного центру, закладу вищої освіти, психолога тощо та укласти тристоронню угоду про здійснення примирення між позивачем та відповідачем. Це ж стосується й медіації як соціальної послуги, що може відбуватися фактично за нормативними стандартами правничої медіації, оскільки положеннями абзацу 2 ч. 1 розділу X Державного стандарту соціальної послуги посередництва (медіації) (2016 р.) (назва – «Використання ресурсів при організації надання соціальної послуги») передбачене право медіатора за потреби залучати до медіаційної процедури інших фахівців за згодою отримувача соціальної послуги. Тож примирення між сторонами можна здійснити під час судового, позасудового, досудового розгляду спору, адже головне тут – воля сторін та укладена між ними медіаційна угода як у межах юрисдикційного процесу, так і поза ним.

Щодо використання такої форми спеціального психологічного знання, як участь експерта у галузі права в медіаційній процедурі юрисдикційного процесу поза межами кримінальної юстиції (цивільному, адміністративному, господарському процесам), то варто зазначити, що вимоги до висновків експерта та положення про їх оцінку

містяться у ст.ст. 114, 115 ЦПК України, ст.ст. 108, 109 ГПК України, ст.ст.112 та 113 КАС України. У вищезазначених статтях вказано, що висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, суджень про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи. При цьому прямо і однозначно вказано, що такий висновок не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду (рішення № 72537731 у ЄДРСР); «висновок експерта у галузі права не є доказом, має допоміжний (консультативний) характер і не є обов'язковим для суду, у зв'язку з чим відхиляється» (рішення № 73248727 у ЄДРСР) [55].

У ст. 10 ЦПК України, ст. 11 ГПК України та ст. 7 КАС України законодавцем виписано, що у разі, якщо спірні відносини не врегульовані законом, то суд виходить із загальних засад законодавства (аналогія права), керуючись при цьому передусім положенням ст. 129 Конституції України (суддя, здійснюючи правосуддя, керується верховенством права). У свою чергу, зміст поняття «аналогія» розкрито в законодавстві України, зокрема в ст. 8 Цивільного кодексу України та ст. 10 Сімейного кодексу України. Зі ст. 8 Цивільного кодексу випливає, що її (аналогії права) застосування необхідне, коли наявна не врегульованість (тобто прогалина правового регулювання) в конкретному випадку. Як слушно наголошує С. Шмаленя, «застосування аналогії права є складним творчим процесом, заснованим не лише на логіці, але й на правосвідомості, який неможливий без суб'єктивного відношення як до права (масштабу), так і до обставин справи (предмету виміру)». На думку автора, «видається можливим та доцільним заповнення прогалин на підставі аналогії права у галузях матеріального права, де вона прямо не передбачена. Не суперечить вимогам права і використання його принципів для заповнення прогалин у процесуальних галузях права (цивільному, господарському, адміністративному). Наявність аналогії доводить, що є правомірним і підлягає захисту не тільки те, що передбачене у нормах права, але й те, що в них не передбачене, але перебуває у сфері правового регулювання» [56, с. 16].

Так якщо зважати на особливості особи експерта з питань права, з урахуванням предмета експертизи, то проаналізувавши «Перелік наукових спеціальностей» затвердженим наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту (2011 р.) [57], за якими проводиться захист дисертацій, можна дійти висновку, що в юрисдикційному процесі (адміністративному, цивільному та господарському) в статусі експерта

в галузі права може виступати юридичний психолог з науковим ступенем доктора, кандидата (*доктора філософії*) юридичних наук за спеціальністю 19.00.09 – «Юридична психологія», що цілком узгоджується зі змістом ст. 74 ЦПК України, ст. 71 ГПК України та ст. 69 КАС України. В нормах цих статей закріплено вимоги, яким повинен відповідати експерт з питань права, а саме: мати науковий ступінь (доктора філософії або кандидата наук чи доктора наук), який підтверджується відповідним дипломом, і бути визнаним фахівцем у галузі права.

У юридичних літературних джерелах деякими вченими термін «визнаний фахівець» вважається оціночним, а для його розуміння вбачається виходити з числа наукових публікацій вченого [58, с. 33]. Також у цьому разі варто підтримати наукову позицію М. Щербаківського, який додає, що більш точним показником визначеності терміна «визнаний фахівець» є індекс цитування наукових робіт останнього, наприклад, h-index, Index Copernicus Value та ще вищі індекси [59, с. 544]. На нашу думку, до цього переліку ще варто приплюсувати наявність у фахівця почесного звання «Заслужений юрист України», «Видатний юрист України», «Заслужений діяч науки і техніки», «Академік Національної академії правових наук України», а також документального підтвердження закордонного наукового стажування, сертифікації, навчання чи практики.

Саме такий підхід до застосування знань юридичного психолога (*як експерта у галузі права*) може знадобитися у питаннях, що стосуються «використання аналогії права» в конкретних складних правових ситуаціях (ст. 114 ЦПК України, ст. 112 КАС України, ст. 108 ГПК України), котрі виникають із загальних засад законодавства та мають юридико-психологічний зміст (*наприклад, таких як: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини (з метою визначення поняття «дискримінаційні дії») (рішення у базі ЄДРСР № 74414107, 74727731, 74754485, 74782677, 74938567, 74936511, 75024971, 75072331, 75023248, 74978993, 74727702, 74868804), справедливість, добросовісність та розумність тощо*).

Більш того, за такої конструкції можна обійти правову колізію, що склалася в оновлених цивільному, господарському та кодексі адміністративного судочинства, де в ст. 102 ЦПК України, ст. 98 ГПК України вписано, що «предметом висновку експерта не можуть бути питання права». Адже у такому разі на розгляд експерта будуть поставлені правові питання, вирішення яких буде ґрунтуватися на психологічних теоріях, концепціях, доктринах, методах тощо. Іншими словами, питання права у висновку юридичного психолога як експерта

у галузі права будуть опосередковані психологічно. Як слушно відзначила О. Колотова, дослідження основних засад теорії прогалин у праві та шляхів їх подолання доцільно проводити на основі інтегративного праворозуміння, що включає в себе теоретично та практично обґрунтовані положення психологічної концепції праворозуміння [60, с. 6]. Таку позицію авторка обґрунтовує тим, що правозастосовна практика під час виявлення та подолання прогалин у праві ґрунтується, окрім іншого, на психологічних здібностях самого суб'єкта правозастосування [60, с. 11].

У цьому разі взаємовплив та інтеграція права і психології виявляється на рівнях застосування суміжного психологічного знання в юридичній науці в чистому вигляді та використання в юридичній науці психологічного знання шляхом його трансформації [61, с. 23]. І це очевидно, виходячи з того, що суб'єкт правозастосування (суддя, прокурор, адвокат, експерт у галузі права) у разі виявлення прогалин у праві (аналогії права) ґрунтується, окрім формально-юридичного, матеріального, на ідеологічному рівні розуміння права з позицій правосвідомості як складової науки юридичної психології. Як пише В. Котюк, «правосвідомість особистості – це така форма відображення правових явищ, яка охоплює психічні, інтелектуальні, емоційні і вольові процеси та стани: знання чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання та установки, які синтезуються в прийнятих рішеннях і які направлені на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин» [62, с. 35].

Варте уваги визначення правосвідомості, представлене й А. Штанько, відповідно до якого це складна психолого-правова конструкція, яка відображає ставлення особи до права, до правових настанов [63, с. 149]. Розглядаючи правосвідомість як юридичну категорію, І. Омельчук сформулював її як «духовну систему уявлень, ідей, поглядів, переконань, концепцій, теорій, почуттів, емоцій, настроїв, психологічних переживань тощо, які складаються з приводу правової дійсності, в ході її відображення, осмислення, пізнання, відчуття і перетворення» [64, с. 38]. О. Скакун розкриває поняття правосвідомості через систему почуттєвих і мислених образів комунікативно-вольової спрямованості, за яких відбувається безпосереднє і опосередковане сприйняття правової реальності – ставлення до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [65, с. 96].

Як бачимо, у наведених визначеннях містяться доволі масштабний перелік суб'єктивних психологічних аспектів як складових (почуття, настрої, пізнання, відчуття, емоції, мислення, комунікативно-вольова спрямованість, психологічні переживання, психічні, інтелектуальні процеси, ставлення особи до права тощо) параметрів права. Тому нами підтримується смілива наукова позиція Т. Авакяна стосовно розуміння та сприйняття психології як джерела права [66, с. 129]. У свою чергу Ю. Корольова висловила слушну, на наш погляд, думку, що на ідеологічному рівні джерелом права виступає юридична психологія, оскільки складовою останньої є якраз правосвідомість, що більшість вчених співвідносять з джерелом права [67, с. 11, 12, 13]. Щодо цього варто згадати висловлену в юридичній літературі позицію О. Дунаса, який зазначив, що правосвідомість як система ідей, почуттів, емоцій, настроїв на рівні протоправа фіксує в собі весь соціально-значимий спектр людських потреб, зведених у ранг інтересів, виступає основним ідеологічним джерелом права [68, Т. 1. с. 7].

Означене вище цілком логічно підтверджується «Переліком наукових спеціальностей», затвердженим Наказом Міністерства освіти і науки, молоді та спорту [57], де «юридична психологія» віднесена до галузі юридичної науки, за якою присуджується науковий ступінь з юридичних наук та має власний науковий шифр 19.00.06. Також варто навести такий нормативний документ, як «Паспорти спеціальностей», затверджений Президією ВАК України (2008 р.) [69], де в першому розділі «юридична психологія» представлена за формулою спеціальності як галузь юридичної науки, а її методологічною основою визначено системно-структурний аналіз юрисдикційної діяльності у взаємозв'язку зі структурою та змістом правових норм, що, на нашу думку, охоплює й питання виявлення та подолання прогалин у праві завдяки використанню положень психологічної теорії.

Як слушно зазначає С. Шмаленя, «аналогія права є одним із способів заповнення прогалин та займає серед цих способів особливе місце, оскільки використовує для вирішення справи принципи права (загальні, міжгалузеві, галузеві, інститутів права), які виконують безпосередньо регулятивну функцію і виступають єдиною нормативно-правовою підставою правозастосовчого рішення, у зв'язку з чим застосування аналогії права є складним творчим процесом» [56, с. 111]. Ураховуючи наукову позицію О. Колотової [60, с. 10], можна стверджувати, що юридичний психолог, використовуючи міждисциплінарний метод *(цей метод допомагає збагатити дослідження не лише виключно юридично-правовими положеннями, але й досягненнями науки психології (юридичної психології))* під час здійсненні експертизи

у галузі права у частині, скажімо, застосування за аналогією права принципу «мирного вирішення спорів», зможе надати обґрунтований висновок щодо його психологічної природи (психологічна недоторканість тощо).

Вважаємо, що на розгляд (аналіз) юридичному психологу як експерту в галузі права варто виокремити деякі з них, а саме: чи були адекватними з психологічної точки зору альтернативні методи врегулювання спору? чи здійснювався психологічний вплив під час укладення мирової угоди та його допустимість з огляду на принцип «мирного вирішення спорів» з мотивів отримання вигоди певної сторони спору? чи охоплює концепція приватного життя психологічну цілісність людини під час укладення мирової угоди? чи включає «Право на повагу до приватного і сімейного життя» під час укладення мирової угоди абсолютні психологічні елементи, такі як: психологічна цілісність та психологічна недоторканість особи? чи охоплює безпосередня особиста автономія емоційно-вольову сферу особистості за ініціювання чи укладення мирової угоди? пропорційність завданих особі майнових збитків чи фізичної шкоди у їх взаємозв'язку із заявленим у мировій угоді розміром відшкодування (компенсації) моральної шкоди з урахуванням міжнародних приписів та практики ЄСПЛ?

Список використаних джерел:

1. Терещенко І. У конфлікті ви не самотні, або що таке медіація. Дзеркало тижня. № 40 (719). 25 жовтня 2008 р. URL: <http://www.dt.ua/3000/3050/64466/>.
2. Мазаракі Н. А. Медіація в Україні : проблеми теорії та практики. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2016. № 1. С. 92–100.
3. Максименко С. Д. Загальна психологія. Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. Вид. 2-е, перероб. та доп. Київ : Центр навч. літератури, 2004. 272 с.
4. Левіцький Є. Медіація vs Врегулювання господарського спору за участю судді. URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/gospodarske-pravo/mediaciya-vs-vregulyuvannya-gospodarskogo-sporu-za-uchastyu-suddi.html>.
5. Толковий словарь русского языка. В 4 т. Т. 1 / Сост. В. В. Виноградов, Г. О. Винокур, Б. А. Ларин и др. ; под ред. Д. Н. Ушакова. М. : Русские словари, 1994. 1562 с.
6. Kubey C. You Don't Always Need a Lawyer: How to Resolve Your Legal Disputes With out Costly Litigation. N.Y., 1991. 245 p.
7. Бучко В. Б. Психологічні аспекти конструктивного вирішення господарських спорів у контексті національної безпеки. *Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Сер. Психологічна*. 2008. № 1. С. 28–36.

8. Психологический словарь / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др.; Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. Москва : Педагогика, 1983. 448 с.
9. Степанов Е. И. Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования). М : Эдиториал УРСС, 1999. 344 с.
10. Волжанин В. П. Основные проблемы защиты гражданских прав в несудебном порядке : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Свердловский юридический институт. Свердловск, 1975. 19 с.
11. Клімова Г. Юридичний конфлікт: причини і сутність. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2002. № 1 (28). С. 99–105.
12. Рунессон Е., Марі-Лоранс Гі. Медіація конфліктів і спорів у галузі корпоративного управління. Вашингтон : [s. n.], 2007. 68 с.
13. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2012. 244 с.
14. Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. *Актуальні проблеми політики*. 2013. Вип. 49. С. 245–256.
15. Новый тлумачний словник української мови / уклад. : В. Яременко, О. Сліпушко. Київ : АКОНІТ, 2008. Т. 2. 926 с.
16. Кришевич О. В. Психологічні аспекти розв'язання конфліктів у слідчій діяльності МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2002. 236 с.
17. Паркинсон Л. Семейная медиация. Москва : МЦУПК, 2010. 456 с.
18. Відбувся перший круглий стіл з питань медіації в адміністративному судочинстві за участю суддів ВС та експертів галузі. *Судова влада України*. URL: <https://court.gov.ua/archive/581271/>. (дата звернення: 01.02.2018).
19. Мемель Фрідріх-Йоахім Медіація в адміністративному судочинстві України. URL: http://www.voas.gov.ua/upload/337_mediac2.pdf.
20. Шинкар Т. І. Застосування медіації в адміністративному судочинстві: вітчизняний та зарубіжний досвід : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2018. 220 с.
21. Канішева К. М. Розвиток примирливих процедур врегулювання спорів, які виникають із шлюбно-сімейних правовідносин. *Право і безпека*. Харків. 2009. № 2. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_2/PB-2/PB-2_32.pdf.
22. Recommendation No. R (98) 1 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to Member States on mediation in family matters] (1998, January 21). Retrieved from. URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1116317&Site=CM> [in Ukrainian].
23. Землянська В. Запровадження медіації у кримінальне судочинство України. *Прокуратура. Людина. Держава*. 2004. № 6. С. 107–111.
24. Огренчук Г. О. Правове регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 213 с.
25. Узагальнення ВССУ судової практики здійснення кримінального провадження на підставі угод. : текст від 22.01.2014 року. URL: http://zib.com.ua/ua/print/92557-uzagalnennya_vssu_sudovoi_praktiki_zdiysnennya_kriminalnogo_.html. (дата звернення: 01.02.2018).

26. Корягина С. А. Семейная медиация в раннем предупреждении преступности несовершеннолетних. *Кримин. журн. Байкал. гос. ун-та экономики и права*. 2012. № 2. С. 47–50.

27. Катаева Е. Национальні особливості медіації в Україні: досвід та перспективи. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 3. С. 156–161.

28. Сібільов Д. М. Медіація як система позасудових процедур. Проблеми цивільного права та процесу : Матер. наук.-практ. конф. X. : Нац. ун-т внутр. справ, 2010. С. 299–302.

29. Гоголь Н. В. Духовная проза / Н. В. Гоголь. М. : Русская книга, 1992. 560 с.

30. Маляренко В. Окремі проблеми реформування кримінальної юстиції в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. К., 2008. № 3. С. 5–15.

31. Цимбуляк-Кустевич А. С. Роль судді в процедурі примирення та медіації (порівняльно-правове дослідження). *European political and law discourse*. 2015. Vol. 2. Issue 2. P. 282–293.

32. Бондаренко-Зелінська Н. Медіація: можливість запровадження в цивільному процесі України. Перспективи застосування альтернативних способів вирішення спорів (ADR) в Україні : матер II Львів. міжнар. форуму (Львів, 26–29.05.2009). Львів : Львів. держ. ін-т новіт. технологій та управління ім. В. Чорновола, 2009. С.179–182.

33. Бортнікова А. Г. Правові засади застосування медіації як способу вирішення публічно-правових спорів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2019. 286 с.

34. Мішина Ж. В. Медіація як альтернативна форма вирішення спорів. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/63913/48-Mishyna.pdf?sequence=1>. (дата звернення: 01.02.2018).

35. Мороз В. Медіація врегулювання спору за участі судді: В чому різниця? URL: <https://www.pressreader.com>.

36. Романадзе Л. Які прогалини в проектах нових ГПК, ЦПК та КАС заважатимуть примиренню сторін суддею чи медіатором. URL: https://zib.com.ua/ua/128584-yaki_progalini_v_proektah_novih_gpk_cpk_ta_kas.

37. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 3.10.2017 р. № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.

38. Коноваленко Д. Судова медіація – challenge для України. URL: <http://jur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodniy-arbitrazh-ta-adr/sudova-mediaciya--challenge-dlya-ukrayini.html>. (дата звернення: 01.02.2018).

39. Любченко Я. П. Альтернативні способи вирішення правових спорів: теоретико-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків. 2018. 249 с.

40. Кіреєва Н. О., Приймак Є. П. Поняття та правова природа процедури врегулювання спору за участю судді в цивільному процесі України. *Вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія ПРАВО*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 95–98.

41. Борисова Е. А. Российская процедура медиации: концепция развития. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 11, Право*. 2011. № 5. С. 18–30.
42. Стратій О. В. Психолого-правові особливості кримінального провадження на підставі угод : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2016. 226 с.
43. Фрич В., Комарницька О. Медіація (примирення) як альтернатива судовому розгляду кримінальних проваджень. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 3. С. 24–29.
44. Faulkner R. *Mediation Methods for Mediators and Client Representatives* / R. Faulkner, C. Haselgrove-Spurin, G. R. Thomas. 5th ed. Dallas : Nation wide Mediation Academy, 2009. P. 10.
45. Ley n 15/2003, de 8 de abril de 2003, de la Mediación Familiar. *Boletín Oficial del Estado*. – 05.06.2003. №134. P. 21879–21883.
46. Йосипенко С. Т. Медіація як спосіб вирішення спорів у приватно-правових відносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 172 с.
47. Про вищу освіту : Закон від 01.07.2014 № 1556-VII. Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 37–38, ст. 2004.
48. Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації) : затверджено Наказом Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 року № 892 та зареєстрованого в Міністерстві юстиції України від 12 вересня 2016 року за № 1243/29373. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1243-16>. (дата звернення: 01.02.2018).
49. Закон України «Про безоплатну правову допомогу»: основні положення та підходи до впровадження. Роз'яснення Міністерства юстиції України від 09 квітня 2012 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0008323-12>. (дата звернення: 01.02.2018).
50. Дякович М. М. Пропозиції щодо розвитку медіації у нотаріальній практиці нотаріусів України. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 137–140.
51. Стратій О. В. Психолого-правові особливості кримінального провадження на підставі угод : дис. ... канд. юрид. наук : 19.00.06. Київ, 2016. 226 с.
52. Сурменова С. В. Участие психолога в стадии предварительного расследования : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Челябинск, 2009. 24 с.
53. Леонов А. А., Лебедев В. И. Психические проблемы межпланетного полета. М. : Наука, 1975. 215 с.
54. Черновський О. К. Федіна А. В. Психологічні особливості укладення угод про примирення між потерпілим та підозрюваним, обвинуваченим. *Європейські перспективи*. № 1. 2014. С. 149–155.
55. Зозуля Н. Експерт з питань права у розгляді справ: аналіз судової практики. URL: https://protocol.ua/ru/ekspert_z_pitan_prava_u_rozglyadi_sprav_analiz_sudov.
56. Шмаленя С. В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2008. 216 с.
57. Про затвердження Переліку наукових спеціальностей : Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту від 14.09.2011 р., № 1057. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1133-11t>. (дата звернення: 12.04.2019).

58. Кармаза О., Кушерець Д. Експерт із питань права в судовому процесі: новели законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. С. 32–36.
59. Щербаковський М. Г. Фахівець з питань права: експерт чи консультант? URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream>.
60. Колотова О. В. Прогаolini у праві та шляхи їх подолання : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 19 с.
61. Костицький М. В. Трансформація назви науки, що забезпечує психологічну сторону юридичної діяльності. *Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ*. К., 2008. № 5. С. 23–29.
62. Котюк В. А. Поняття, структура та функції правових почуттів юриста. *Вісник Київського університету. Суспільно-політичні науки*. 1991. № 3. С. 31–36.
63. Штанько А. О. Правосвідомість та її роль у формуванні правової поведінки. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2009. Вип. 43. С. 144–152.
64. Омельчук І. А. Правосвідомість як юридична категорія. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 33–39.
65. Скаун О. Ф. Теорія права і держави: підручник. 4-те вид., допов. і перероб. К. : Алерта, 2013. 524 с.
66. Авакян Т. А. Верховенство права як основоположний принцип державної політики у сфері внутрішніх справ. *Юридичний часопис національної академії внутрішніх справ*. № 2 (10), 2015. С. 124–132.
67. Корольова Ю. В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2015. Вип. 31. Т. 1. С. 10–13.
68. Дунас О. І. З'ясування сутності джерел права. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер. Юриспруденція*. 2013. № 6–3. Т. 1. С. 5–8.
69. Паспорти спеціальностей : Постанова Президії ВАК України від 08.10.2008 р., № 45-06/7. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v45_6330-08. (дата звернення: 12.04.2019).

РОЗДІЛ 3.

ПРИКЛАДНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ»

У цьому розділі відображено юридико-психологічний зміст окремих процесуальних та слідчих дій з урахуванням наявної проблематики їх реалізації у межах кримінального судочинства з огляду на специфіку правовідносин. Пропонуються шляхи оптимізації психологічного опосередкування правовідносин в окремих видах юридичної діяльності на ґрунті фундаментальних досліджень у сфері права та психології, а також авторських наукових розвідок в означених галузях наукових знань.

9. Юридико-психологічний аналіз прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва

Зміни, що відбуваються в країні, комплексне реформування правоохоронних органів, доведення судово-правової реформи до логічного завершення, інтеграція та узгодження національного законодавства до стандартів ЄС, упровадження в кримінальному процесі України інституту процесуального керівництва досудовим розслідуванням, потребують від Генеральної прокуратури України змін у стратегії та тактиці організаційного управління, координації піднаглядних слідчих органів правоохоронної системи України. Як слушно зазначив професор М. Якимчук, «комплексне реформування прокуратури та її становлення як незалежного державного органу потребують переосмислення та глибокого аналізу засад її організації та діяльності, одним з найважливіших аспектів яких є управління» [1, с. 3]. Про важливість управлінського аспекту прокурорської діяльності з метою удосконалення та підвищення продуктивності прокурорської праці, націленості на кінцевий практичний результат акцентується й в окремих наукових установах органів прокуратури [2, с. 840].

Як пише М. Мичко, наглядові акти прокурора одночасно носять і управлінський характер. «Це першочергово стосується вказівок прокурора, які стосуються не тільки правових аспектів розслідування,

але і питання методики і тактики провадження слідчих дій» [3, с. 136]. Автор вбачає такі управлінські елементи у певних рішеннях прокурора, як наприклад, «передача справи від одного слідчого до іншого, усунення від ведення справи осіб, які проводять дізнання і слідство, скасування незаконних і необґрунтованих постанов органів розслідування» тощо [3, с. 136].

На превеликий жаль, сьогодні в процесуальному керівництві, як функції управління та підфункції прокурорського нагляду, недостатньо вивчено і не викристалізовано чіткі методологічні і науково-практичні підходи, які б оптимально узгоджували особистісні інтереси самих прокурорів та інтереси органів прокуратури України зокрема. На цьому етапі розвитку органів прокуратури жодна із наявних моделей особистості керівника прокуратури, не кажучи вже про прокурорів – процесуальних керівників, не відображає дійсного стану речей і не дозволяє сформулювати вимоги до суб'єкта управління в органах (підрозділах) прокуратури України. Наразі в органах прокуратури відсутні розгорнуті, комплексні критерії стосовно професійно-психологічних якостей претендента на керівну роль у процесуальному керівництві над досудовим розслідуванням, котрі є бажаними для оптимізації прийомів та методів такого керівництва (управління).

Виявлені у процесі проведеного нами комплексного дослідження соціально-психологічні невідповідності зумовлюють зменшення захищеності прокурорів у якісному виконанні професійних обов'язків, знижують ефективність використання фахового потенціалу. Управління у системі прокуратури, як слушно зазначає професор В. Долежан, підпорядковуючись загальним закономірностям управлінської діяльності, має специфічні аспекти, обумовлені характером конституційних функцій прокуратури [4, с. 58]. Серед таких аспектів нами виокремлюється виконанням такої нової підфункції органів прокуратури у контексті конституційної функції – нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування (дізнання та досудового слідства), що наразі психологічно опосередковує різні компоненти процесу оптимізації управлінської діяльності (професійний відбір, вплив, підготовка, розстановка тощо).

Отже, підтримуючи думку М. Якимчука, вважаємо, що питання управління в органах прокуратури України слід також розглядати з урахуванням психологічних та педагогічних аспектів прокурорської діяльності [5, с. 90]. Наразі психологічних досліджень особливостей процесуального керівництва досудовим розслідуванням органами прокуратури практично не проводилося. У працях авторів інших спеціальностей (в першу чергу, юристів) порушувалися суміжні

аспекти управління, не пов'язані з психологічними дослідження цього явища у прокурорській діяльності. Тож основні проблеми психології процесуального керівництва досудовим розслідуванням органами прокуратури можна представити у вигляді загальної схеми: структурно-функціональний аналіз процесуального керівництва як форми управлінської діяльності, прийняття рішень і процедури їх психологічного супроводження; соціально-психологічний аналіз органів (підрозділів), де реалізуються первісні формальні та неформальні відносини прокурора – процесуального керівника та піднаглядних слідчих, спільні цілі та очікування прокурорсько-слідчих працівників; вивчення психологічних закономірностей адаптації до управлінської діяльності прокурорів як процесуальних керівників досудового розслідування, ресурсів і механізмів психологічної компенсації; психолого-педагогічних проблем професійної підготовки прокурорів як процесуальних керівників досудового розслідування в Тренінговому центрі прокурорів.

Метою цього підрозділу є опрацювання юридико-психологічних підвалин прокурорського нагляду за досудовим розслідуванням у формі процесуального керівництва, що неминуче пов'язаний з такою психологічною властивістю, як управлінська діяльність прокурора. Недаремно у докторській дисертації М. Якимчука відзначається, «що сьогодні прокурорський нагляд не може бути по-справжньому ефективним, якщо при його здійсненні не будуть застосовуватися досягнення науки організації управління» [6, с. 24].

Окремим організаційно-правовим та теоретичним аспектам проблеми реалізації інституту процесуального керівництва досудовим розслідування органами прокуратури присвячені роботи як вчених-юристів (М. Якимчук, Г. Середа, М. Мичко, Д. Мірковець, О. Бандурка, Л. Давиденко, Л. Грицаєнко, О. Кобець, Л. Жиліна), так і юридичних психологів (М. Костицький, В. Коновалова, В. Барко, О. Фролова, Я. Радзивидло, М. Кроз, К. Ізбаш, О. Губарева та ін.), проте на сьогодні не можна впевнено говорити про ґрунтовне теоретико-прикладне дослідження реалізації в кримінальному процесі України підфункції процесуального керівництва прокуратурою досудовим розслідуванням у розрізі її психологічного опосередкування.

Ефективність прокурорського нагляду у формі процесуального керівництва залежить від рівня та динаміки розвитку притаманних прокурорському працівнику (успадкованих та надбаних) професійно важливих якостей, їхньої структури та індивідуального стилю професійної діяльності фахівця, тобто суб'єктивний чинник є системним, а не одномірним. Відомо, що окрім управлінських функцій, керівники-

прокурори здійснюють прокурорський нагляд, виконують інші спеціальні функції (координація, профілактика, розслідування) не тільки опосередковано, організовуючи і направляючи роботу підлеглих, а й особисто здійснюючи і беручи участь у цій діяльності, оскільки це передбачено їх конституційними повноваженнями, положеннями чинного КПК України (2012 р.) [7] та Закону України «Про прокуратуру» (2014 р.) [8].

У цьому разі процесуальне керівництво виступає функцією управління з огляду на те, що воно одночасно являє собою, як пише М. Якимчук, основний напрям цілеспрямованої діяльності, що здійснюється в органах прокуратури, підрозділах і посадовими особами з метою досягнення узгодженості щодо організації прокурорського нагляду і досудового слідства, які реалізуються в управлінському процесі через визначені процедури [6, с. 17]. Подібну позицію обстоюють й інші вчені, вважаючи «керівництво» функцією управління, стверджуючи, що «цей напрям діяльності спрямований на досягнення узгодженості дій працівників органів прокуратури при виконанні покладених на них завдань прокурорсько-слідчої діяльності» [9, с. 21].

Відтак прокурор як процесуальний керівник на досудовому розслідуванні виступає з психологічних позицій суб'єктом управлінської діяльності в площині кримінально-процесуальних відносин. Адже, як пише Д. Мірковець, за змістом функція процесуального керівництва охоплює управлінський аспекти діяльності суб'єктів досудового розслідування [10, с. 230]. Тому вважаємо, що прокурор як процесуальний керівник та суб'єкт управління на досудовому розслідуванні ухвалює рішення не лише процесуального характеру, а й управлінського, яке опосередковане, як пише В. Мікулін, психологічним процесом його прийняття [11, с. 31].

У дисертаційній роботі К. Ізбаш під суб'єктом управління визначено особу, наділену певною компетенцією або владними повноваженнями, що дозволяють їй втілювати свою волю у форму керівних команд чи рішень, обов'язкових для виконання [12, с. 12]. Вчена О. Губарева надає більш широке визначення «суб'єкта управлінської діяльності», вважаючи, що ним «є керівник, який виконує функції цілеспрямовання, організації виконання управлінських рішень, координації дій підлеглих, контролю, мотивації, прогнозування та несе персональну відповідальність за успішність виконання поставлених задач із забезпечення конституційного правопорядку, захисту прав та свобод громадян» [13, с. 8]. На нашу думку, наведені теоретичні положення є дещо вузькими, оскільки не враховують зовнішню сторону управлінської діяльності органів прокуратури,

наприклад під час здійснення процесуального керівництва, взаємодії тощо.

«Здійснюючи процесуальне керівництво, – пише О. Геселев, – прокурор безпосередньо несе відповідальність за своєчасність та законність прийняття органами досудового розслідування процесуальних рішень, а також проведення слідчих дій, спрямованих на встановлення та перевірку доказів у кримінальному провадженні, отримання таких доказів з підстав та у порядку, передбаченому Кримінальним процесуальним кодексом, дотримання правил їх належності та допустимості. Порушення встановленого законом порядку проведення слідчих дій та отримання за їх результатами доказів, наявність недопустимих доказів, негативно впливає на можливість їх використання прокурором під час судового розгляду, звужує доказову базу прокурора у процесі як сторони кримінального провадження» [14].

Якщо охарактеризувати наглядно-управлінські та інші процесуально-управлінські зв'язки органів прокуратури, то вони виникають з ініціативи одного з суб'єктів у разі направлення повідомлень про порушення закону у діяльності об'єктів, на які поширюються наглядні повноваження інших прокурорів, якщо ознаки правопорушень встановлені перевітками виконання законів, під час розгляду справ у суді тощо, для вжиття за ними відповідних заходів реагування у разі, коли це виходить за межі компетенції прокурорів, які їх виявили [4, с. 60, 61]. Вважаємо, що регулювання взаємовідносин процесуальних керівників зі слідчими різних відомств може здійснюватися за допомогою двох основних груп методів: 1) організаційно-розпорядничьких; 2) соціально-психологічних. Перші реалізуються через зміну об'єктивних чинників (правових норм, процедур, обсягу обов'язків і повноважень та ін.) і передбачають постановку нових цілей і завдань, чітке визначення міри відповідальності кожного працівника, створення стабільних підрозділів прокуратур і обґрунтоване призначення їх керівників; другі – через переконання, інформування, мотивування, стимулювання, демонстрацію негативних наслідків міжособистісних конфліктів тощо.

Тож управлінські відносини в органах прокуратури реалізуються у більшій мірі внутрішньосистемно та деякою мірою у зовнішній діяльності під час координаційних, процесуальних і спільних з правоохоронними органами колегіальних заходів. Іншими словами, у зовнішній діяльності органів прокуратури управлінський чинник опосередковано відображений прокурорськими правовідносинами, зокрема на досудовому розслідуванні у формі процесуального керівництва. Вчений Л. Грицасенко наводить слушне визначення

прокурорських правовідносин як відносини між прокурорами та іншими суб'єктами правозастосування, що виникають у процесі здійснення прокурорами покладених на них функцій, повноважень і застосування правових засобів їх реалізації [15, с. 18].

О. Геселев зазначив, що прокурор наділений виключними повноваженнями владно-розпорядчого характеру щодо прийняття основних, ключових рішень на досудових стадіях кримінального провадження [14]. На думку Л. Давиденка, владні повноваження прокурора «...дозволяють йому здійснювати процесуальне керівництво, що є важливою особливістю прокурорської влади в цій сфері нагляду. Разом з тим влада прокурора на стадії досудового слідства є обмеженою» [16, с. 38], оскільки прокурор має керуватися лише процесуальним (КПК України) та спеціальним законом (Закон України «Про прокуратуру»). Надані прокурору повноваження дають можливість своєчасно виявляти і припиняти факти незаконного затримання підозрюваних [17, с. 21].

Як пише О. Геселев, нагляд за додержанням законів у формі процесуального керівництва дає змогу спрямовувати хід та перебіг кримінального провадження на його досудових стадіях, цілеспрямовано впливати на результат діяльності органів досудового розслідування та виконання ними завдань кримінального судочинства, насамперед щодо захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорони прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування». До того ж, як влучно відзначив автор, чинний КПК України певним чином зміщуючи акцент із суто наглядової діяльності прокурора на безпосереднє керівництво процесуальною діяльністю органу досудового розслідування щодо проведення слідчих (розшукових) дій істотно посилює статус прокурора саме як сторони кримінального провадження з боку обвинувачення [14].

В. Савицький формулює специфіку прокурорського нагляду двома основними положеннями: 1) нагляд за розслідуванням складається у здійснюваному прокурором процесуальному керівництві діяльністю органів розслідування. Поза таким керівництвом, пише далі автор, надані прокурору наглядові повноваження не можуть бути реалізовані, вони втрачають правоохоронний і правовідновлювальний характер; 2) процесуальне керівництво з боку прокурора однаковою мірою та в однакових правових формах поширюється на всі органи дізнання і досудового слідства, за діяльністю яких прокурор здійснює нагляд, і не залежить від їхньої відомчої належності [18, с. 210].

Втім деякі вчені вважають, що повноваження прокурора з процесуального керівництва досудовим розслідуванням виходять за межі прокурорського нагляду [19; 20, с. 22; 21, с. 12]. Про недоцільність закріплення за прокурором повноважень щодо процесуального керівництва слідством наголошувалося ще в Статуті кримінального судочинства 1864 року, а саме в ньому зазначалося, що спостереження прокурора за слідством не має переходити в керівництво, адже це нівелює самостійність слідчого (ст. 280). Також у статуті відображено, що прокурори і їхні товариші лише мають право давати пропозиції щодо провадження судовим слідчим і постійно спостерігати за цим (ст. 278) [22].

Наприклад, прокурор, як пише Р. Говда, не може здійснювати процесуальне керівництво під час реалізації функції нагляду за додержанням законів, органами які проводять ОРД [23, с. 40]. Це пояснюється тим, що коли прокурор, навіть у межах своєї компетенції, дає письмові вказівки про проведення оперативно-розшукових заходів у інтересах кримінального судочинства про розшук осіб, які безвісно зникли, то і тоді оперативні підрозділи діють самостійно, на власний розсуд визначаючи вид заходу, спосіб виконання, засоби, що будуть застосовуватись, терміни, конкретних виконавців [24, с. 34].

До того ж за процесуального керівництва значно обмежується процесуальна самостійність слідчого, про яку тривалий час велися дискусії у вітчизняній кримінально-процесуальній науці. У цьому разі вчений В. Стремовський влучно стверджує, що «слідчий повинен самостійно здійснювати розслідування у справі й визначати коло подальших дій, необхідних у справі. Тому слідчому необхідно надати можливість працювати так, щоб він не побоювався за прийняте ним рішення щодо справи, не переймався тим, сподобається це прокуророві чи ні» [25, с. 112].

Варто погодитися з А. Гуляєвим стосовно того, що термін «процесуальне керівництво» не відображає характер правовідносин прокурора й органів досудового слідства. Злиття нагляду за законністю досудового слідства з керівництвом ним фактично спричинить «зрощення» наглядового та піднаглядного органу [26, с. 72]. Суттєва залежність слідчого, як зазначає Д. Мірковець, від наглядово-управлінських рішень прокурора взагалі небажана, оскільки і прокурор може помилятися в оцінці тих чи інших ситуацій [19]. Недоцільно змушувати слідчого діяти всупереч його внутрішньому переконанню, це може «налаштувати його з почуття суперечливості на формальне виконання службового обов'язку» [27, с. 138], що також не сприятиме слідству [19].

Втім якщо відійти від суто правової площини інституту процесуального керівництва, то одразу стає зрозумілим, що прокурор-керівник – це передусім особистість з усіма притаманними їй психологічними властивостями. На думку О. Омарова, «керівник – це не та особистість, що повна нарочитої суворості та показової солідності, не та людина, котра вміє красиво говорити з трибуни, а та, котра володіє організаторським талантом і щедро наділена суто людськими душевними якостями. Такий керівник здатний виявляти найбільш добродійним чином на всіх стадіях процесу управління, в усій управлінській діяльності» [28, с. 8]. Саме такі обставини потрібно враховувати вищим керівникам прокуратури під час вивчення перспективи призначення прокурора здійснювати нагляд у формі процесуального керівництва. Досвідченому керівнику вищого рівня слід продовжувати вивчення вже призначеного прокурора – процесуального керівника – наглядати за досудовим розслідуванням, оскільки скориставшись «імунітетом» менеджера останній перестав проявляти ініціативу в роботі та сумлінне виконання професійних обов'язків.

Останнє О. Червякова пов'язує з проблемою відсутності ґрунтовної підготовки висококваліфікованих фахівців-управлінців вищою школою [29, с. 8], що цілком нами підтримується стосовно органів прокуратури України. Адже в Тренінговому центрі прокурорів (єдиного освітнього закладу в органах прокуратури) на сьогодні не існує окремих навчальних спецкурсів, зокрема психологічних, чи окремого виду підготовки прокурорів для здійснення прокурорського нагляду саме у формі процесуального керівництва. Методика навчання майбутнього керівника (ефективного менеджера) в Тренінговому центрі прокурорів повинна передбачати поєднання загальної, базової та спеціальної (конкретно-прикладної) психологічної підготовки.

Як слушно зазначає Н. Надюк, програма психологічної організації освітнього процесу з підготовки майбутніх управлінців повинна складатися з низки етапів, які має проходити студент для формування здатності до прийняття управлінських рішень: 1) формування знань теоретичного типу; 2) розробка імітаційних моделей, в яких відображається специфіка майбутньої управлінської діяльності; 3) включення до навчального процесу модельних дій (тренінги, ігри, тести); 4) залучення студентів до ситуацій реального прийняття управлінських рішень; 5) забезпечення рефлексивного усвідомлення студентами набутих компетенцій, тобто розуміння технологій використання методів прийняття рішень; 6) формування індивідуального стилю прийняття управлінських рішень [30, с. 13].

Відтак існує необхідність психологічної організації освітнього процесу, яка полягає у використанні тренінгових, ігрових і тестових форм навчання з метою формування у студентів здатності до прийняття управлінських рішень [30, с. 81], що, на нашу думку, повинно мати місце і під час підвищення кваліфікації прокурорів як процесуальних керівників в Тренінговому центрі прокурорів. Так, під час вирішення питання про призначення кандидата на керівну посаду в результаті психологічної оцінки має визначитися, чи здатний він, окрім виконання своєї професійної діяльності, ефективно здійснювати управлінські функції у формі процесуального керівництва над досудовим розслідуванням. На думку С. Кувакіна, для кожного рівня керівників необхідно розробити критерії, відповідно до яких будуть об'єктивно оцінюватися й результати їхньої роботи. «Такий підхід, – як пише вчений, – дозволить визначити межі проведення ротації керівних кадрів та її наслідки» [31, с. 11].

У цьому разі є доцільним створення комплексної професіограми керівника – органів прокуратури, що автоматично є професіографічним дослідженням діяльності прокурора, оскільки прокурор – це і є керівник певного рівня прокуратури. Варто зазначити, що психограма професійно успішних керівників органів прокуратури сформульована на теоретичному рівні М. Крозом і включає в себе п'ять блоків якостей – факторів професійної придатності: високий рівень соціалізації особистості прокурора, слідчого, керівника органів прокуратури; розвинені пізнавальні здібності; висока емоційно-вольова стійкість; розвинені комунікативні здібності; виражені організаційні здібності прокурорсько-слідчих працівників [32, с. 182]. Водночас представлена вченим професіограма не відображає якісний показник окремих її блоків, окрім цього залишений поза увагою виховний компонент у дослідженні професійних якостей, вирізняється давність проведених спостережень (1999 р.) та фрагментарний аналіз виявлених показників у конкретних формах управлінської діяльності органів прокуратури, зокрема процесуального керівництва.

Враховуючи вищезазначені показники, можна охарактеризувати модель успішного керівника органів прокуратури та застерегти кадрові комісії від призначення на посади прокурорів процесуальних керівників, непридатних для такого виду діяльності, прокурорських працівників. Означене дозволяє охарактеризувати особистість процесуального керівника на двох рівнях: на рівні прояву в процесі прокурорської діяльності, поведінки і ставлення (поведінковий функціональний рівень) і на рівні власне психологічного механізму регуляції (психологічний функціональний рівень). Обидва рівні знаходяться у взаємо-

зв'язку й утворюють цілісний динамічний компонент особистості керівника органів прокуратури.

Проведене узагальнення стану розробки проблеми процесуального керівництва прокуратурою досудовим розслідуванням дозволяє стверджувати, що діяльність керівника містить у собі виражену психологічну специфіку, пов'язану з необхідністю організації та продуктивного розвитку взаємодії зі слідчими органами. Тож можна зробити висновок, що процесуальне керівництво як функція управління в органах прокуратури, що реалізується в межах досудового розслідування, в цілому складається з комплексу психологічних закономірностей, знання і врахування яких здатне зменшити напруженість у взаємовідносинах прокурорів та слідчих різних відомств, дозволяє сформулювати відповідну лінію поведінки, вибрати оптимальні варіанти прийняття процесуальних рішень, дає змогу використовувати відповідні управлінські технології та комунікативні процедури.

Список використаних джерел:

1. Якимчук М. К. Організаційно-правові основи управління в органах прокуратури України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Чернівці, 2002. 470 с.
2. Настольная книга прокурора / НИИ проблем законности и правопорядка РФ. Москва : Экслит, 2002. 850 с.
3. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2001. 385 с.
4. Долежан В. Співвідношення управлінських і процесуальних відносин у діяльності прокуратури. *Вісник прокуратури*. 2006. № 9. С. 58–64.
5. Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України : теорія і практика : монографія. Київ : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 440 с.
6. Якимчук М. К. Організаційно-правові основи управління в органах прокуратури України : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2002. 32 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України, Закон України Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України : чинне законодавство від 19 листопада. К., 2012. 382 с.
8. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1697-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>. (дата звернення: 20.11.2020).
9. Організація діяльності районної (міської) прокуратури : наук.-практ. посіб. / [Г. П. Серeda, М. К. Якимчук, В. М. Куц та ін.] ; за заг. ред. Г. П. Середи. Кіровоград : Антураж А, 2009. 468 с.
10. Мірковець Д. М. Керівництво досудовим слідством у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2012. 234 с.

11. Мікулін В. Прокуратура України як складова системи органів державної влади України. *Реформування органів прокуратури України : проблеми і перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер., (2–3 жовтня 2006 р.). Київ, 2007. С. 42–45.
12. Ізбаш К. С. Організаційно-правові засади роботи з персоналом органів досудового слідства МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2008. 23 с.
13. Губарева О. С. Психологічні особливості формування професійної компетентності працівників ОВС : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. ХНУВС. Харків, 2005. 19 с.
14. Геселев О. В. Процесуальний статус та повноваження прокурора за новим кримінальним процесуальним кодексом України. Національна школа суддів України. URL: <http://www.nsj.gov.ua/training/judges/kpk6>.
15. Грицаєнко Л. Р. Конституційно-правовий статус прокурора України : підруч. Київ : Біноватор, 2007. 544 с.
16. Давиденко Л. М. Прокурорська влада : Міф чи реальність? Чи відповідає вона принципам правової держави? *Прокуратура. Людина. Держава*. № 7, 2004. С. 35–41.
17. Юрчишин В. М. Правозахисна функція прокурора і її значення за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Адвокат*. 2012. № 6(141). С. 19–23.
18. Савицкий В. М. Очерк теории прокурорского надзора в уголовном судопроизводстве. Москва : Наука, 1975. 320 с.
19. Мірковець Д. М. Деякі аспекти співвідношення інституту керівництва досудовим слідством із самостійністю та незалежністю слідчого. URL: <http://www.corp-iguvd.lg.ua/dok106.html>.
20. Трубин Н. С. Прокурорський надзор за соблюдением законов органами дознания. Москва, 1982. 104 с.
21. Кулаков В. В. Проблеми організації роботи апарату обласної прокуратури по нагляду за додержанням законів органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Харків, 1999. 20 с.
22. Даневский В. П. Наше предварительное следствие : его недостатки и реформа. Київ : Семенко Сергей, 2003. 142 с.
23. Говда Р. Нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність. *Вісник прокуратури*. 2008. № 7 (85). С. 39–44.
24. Синеокий О. В. Прокуратура України як контрольно-наглядова інституція у сфері боротьби зі злочинністю : навч. посіб. Запоріжжя : ЗНУ, 2008. 120 с.
25. Стрёмовский В. А. Предварительное расследование. Москва, 1989. 134 с.
26. Вахитов Ш. К. Место следственного аппарата в системе государственных органов. *Советское государство и право*. 1988. № 2. С. 70–77.
27. Мичко М. І. Проблеми функцій і організаційного устрою прокуратури України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.10. Харків, 2001. 376 с.

28. Омаров А. М. Руководитель : размышления о стиле управления. Москва : Прогрес, 1984. 118 с.

29. Червякова О. В. Організаційно-правові аспекти управління вищим навчальним закладом МВС України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2002. 16 с.

30. Надюк Н. М. Формування у майбутніх менеджерів здатності до прийняття управлінських рішень : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.10. Київ, 2007. 24 с.

31. Кувакін С. В. Організаційні форми управління органами внутрішніх справ : загальнотеоретичний аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2001. 18 с.

32. Кроз М. В. Система психологической оценки прокурорских работников : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Москва, 1999. 225 с.

10. Юридико-психологічні особливості підтримання прокурором публічного обвинувачення

Підтримання публічного обвинувачення в суді – важливий процесуальний обов'язок прокурора й одна з найголовніших конституційних функцій прокуратури на сучасному етапі, яка відіграє значну роль в боротьбі зі злочинністю та в зміцненні законності і правопорядку в державі. Підвищення ефективності прокурорської діяльності може бути досягнуте за рахунок використання психологічних знань фахівцями-психологами та професійної психологічної підготовки прокурорів, «озброєння» їх цільовими програмами спілкування.

Питання підвищення якості обвинувальної діяльності прокуратури висвітлювалися в наукових працях С. Альперта, В. Корж, М. Косюти, Г. Кожевникова, Ю. Крючка, М. Мичка, В. Савицького, Н. Сібільової, О. Бойкова, Ю. Винокурова, Л. Давиденка, В. В. Долежана, В. Маляренка, О. Михайленка, І. Петрухіна, В. Середи, В. Шинди та інших авторів. Але проблема використання та застосування психологічних знань у прокурорській діяльності не вичерпана. Стосовно психологічного опосередкування діяльності з підтримання публічного обвинувачення, то вона представлена у літературі лише кількома публікаціями (В. Васильєва, В. Беда, О. Глушкової), що зумовлює необхідність подальшого більш глибокого вивчення цього питання.

Спілкування прокурора у суді набуває різних форм, так, наприклад, під час оголошення прокурором обвинувальної промови воно є монологічним, безпосереднім, в дебатах – полілогічним, судовому слідстві – частіше діалогічним. Професійне спілкування прокурора – це, насамперед, процес взаємної активності: інформація не тільки передається, а й формується, уточнюється, розвивається, при цьому передбачається, що у відповідь на надану інформацію буде отримано нову. По-друге, прокурори впливають один на одного та на осіб, котрі становлять професійний інтерес з тією чи іншою метою, виникають певні взаємини. По-третє, обмін інформацією прокурорів можливий лише за умови, що суб'єкти перцептивно розуміють один одного, тобто однаково сприймають значення слів, що промовляються (яскраво це виражено у судовому процесі, а саме – у частині дебатів, судового слідства). Вважаємо, що прокурор і слідчий повинні постійно інформувати один одного про ті обставини й факти, що стали їм відомі та мають значення для розкриття і розслідування злочину незалежно

від відомчого підпорядкування, адже від цього залежить ефективність підтримання публічного обвинувачення.

Вважається, що підтримуючи публічне обвинувачення в суді, прокурору слід запрошувати в зал судового засідання слідчого за розслідуваним кримінальним провадженням, адже це послужить повчальним уроком для слідчого, оскільки надасть змогу відчути останньому якість зібраних доказів за справою та важливість закріплення доказової інформації під час провадження окремих слідчих дій на досудовому слідстві. До того ж така неофіційна форма участі слідчого в суді буде слугувати критерієм оцінки його роботи за розслідуваною ним справою. Підтримуючи неофіційні взаємини, прокурор і слідчий глибше пізнають один одного, отримують знання, які в сукупності визначають ефективність їх спільної роботи з кримінальної справи, враховуючи, що прокурор-обвинувач приступає до реалізації підтримання функції публічного обвинувачення вже після скерування обвинувального акту до суду.

Зрозуміло, що аспект професійної діяльності прокурора законодавчо в повному обсязі не забезпечений, оскільки неможливо регламентувати весь спектр професійного спілкування прокурорського фахівця, як неможливо визначити, який саме метод чи прийом доцільніше використовувати в конкретній ситуації. Вони визначаються складною взаємодією щонайменше трьох чинників: особливостями особистості прокурора, об'єкта професійної діяльності та службової ситуації. Так навіть законодавчо за прокурором не закріплено процесуальний статус публічного обвинувача, оскільки в п. 3 ч. 1 ст. 3 КПК України лише згадується, що про державне обвинувачення як процесуальну діяльність прокурора. В інших же випадках йдеться лише про прокурора, а не публічного обвинувача. Водночас оволодіння мистецтвом розуміти людей та керувати їх поведінкою забезпечить зростання професійної майстерності прокурорів, діяльність котрих у суді неминуче пов'язана із спілкуванням у різних формах його прояву.

Основним засобом і умовою діяльності прокурора в суді є професійне спілкування. Активність і заінтересованість сторін у професійному спілкуванні може розрізнятися у різних учасників судового процесу. У практиці професійної діяльності прокурора вона здебільшого одностороння: ініціатива виходить від прокурора, об'єкт оперативного інтересу при цьому лишається пасивним або ж протидіє (приховано чи відкрито) встановленню будь-яких взаємин. Але через це він не перестає бути учасником спілкування. Таке ствердження не применшує ролі наступальності в професійному спілкуванні

прокурора, враховуючи реалізацію у справі процесі принципу змагальності та диспозитивності. Навпаки, професійна майстерність прокурора виявляється саме в тих випадках, коли необхідно встановити психологічний контакт із особою, яка не схильна до спілкування, здійснити психологічний вплив і отримати важливу процесуальну інформацію, особливо це проявляється у частині судового слідства.

Для отримання такої інформації прокурору слід оволодіти відповідними методами одержання інформації про особу, що становить професійний інтерес, а саме: *спостереження та бесіда (реалізується у формі допиту, очної ставки)*. Серед методів вивчення особистості прокурора спостереження посідає провідне місце, причому йдеться не про спостереження як життєве споглядання, а про науковий метод. Спостереження – це систематичне, цілеспрямоване, планомірне вивчення психічних явищ шляхом особистого сприйняття різноманітних зовнішніх виявів психіки під час безпосереднього спілкування (діалог, монолог, полілог).

Спостереження може проводитися не тільки дослідником – психологом, але й будь-яким прокурором за необхідності одержати відповідну інформацію. Психологічною наукою розроблено низку правил використання цього методу. Спостереження повинно проводитися неодноразово й систематично відносно однієї людини або одного й того ж явища чи багатьох осіб і в різних ситуаціях, найхарактерніших для цього явища. Воно здійснюється непомітно для тієї особи, що є його об'єктом. Для уникнення хибної оцінки результатів слід реєструвати всі факти та неупереджено їх інтерпретувати. Важливо пам'ятати, що в багатьох випадках інша сторона намагається приховати свої «невигідні» риси або щось інше, важливе для прокурора.

Важливо вміти спостерігати як за особистістю в цілому (сприймати її синтетично), так і за окремими деталями. Такими конкретними деталями можуть бути її дії, рухи, міміка, пантоміміка, мова, поєднання міміки й пантоміміки залежно від зміни мовлення (темпу, модуляції) тощо. Поведінка людини також залежить від її заінтересованості в спілкуванні. Все це враховується під час оцінки результатів спостереження у прокурорській діяльності. Спостереження за особою – це, найперше, оцінка її станів і поведінки. Таке спостереження найчастіше використовується прокурором-обвинувачем до обвинуваченого та адвоката (захисника).

У процесі спостереження прокурор сприймає великий обсяг інформації, однак фіксує лише незначну її частину. З усієї інформації,

що надійшла, прокурор обов'язково добирає необхідну, причому такий відбір залежить і від його особистих властивостей. Ми часто сприймаємо те, що хочемо бачити, те, що нам зрозуміліше й найближче, та інтерпретуємо сприйняте так, як нам того хочеться. Це закономірність спостереження, яку необхідно враховувати, щоб уникнути суб'єктивності. Як правило, об'єктивніше оцінює та людина, яка володіє високим рівнем емпатії (співпереживання).

Для посилення об'єктивності сприйняття прокурор повинен подумки «розчленити» активність об'єкта на конкретні поведінкові елементи. Оскільки спостереження здатне реєструвати лише окремі поведінкові акти, то в кожному конкретному випадку прокурор має знати, за якими саме поведінковими актами та реакціями криється справжній зміст досліджуваної властивості обвинуваченого чи інших учасників судового розгляду. Так для визначення емоційного стану обвинуваченого чи адвоката досить зосередитися на його зовнішніх реакціях, розподіливши їх на певні складові. За зовнішніми реакціями особи можна судити про її справжні переживання.

У свою чергу бесіда як метод широко застосовується під час вивчення особистості і є способом пізнання психічних явищ у процесі мовного спілкування з певною особистістю. За допомогою методу бесіди (частіше допиту) виявляються: ставлення обвинуваченого до конкретних фактів, осіб, події злочину; його освітній та культурний рівень розвитку, професійні знання, інтереси; світогляд, розуміння моральних і правових норм, правил поведінки; характер, негативні якості, антисоціальна установка; тип вищої нервової діяльності (темперамент): співвідношення гальмування та збудження, способи реагування, специфіка їх виявів на конкретні інформаційні або ситуаційні подразники, що спеціально створюються в ході бесіди (допиту).

До методу бесіди у прокурорській діяльності пред'являються такі вимоги: плановість; цілеспрямованість; вибірковість; дотримання етико-психологічного такту. Вона передбачає попереднє планування та підготовку. Основним змістом плану повинні бути запитання, які не вдалося з'ясувати шляхом спостереження, вивчення матеріалів кримінальної справи, обвинувального висновку. Запитання упорядковуються таким чином, щоб забезпечити природне спілкування зі співрозмовником, причому бажано, щоб запитання одного розділу не йшли одне за одним, а чергувалися із питаннями інших розділів.

Отже, одним з важливих видів комунікації як функціонального елемента спілкування під час попередньої підготовки до підтримання публічного обвинувачення є взаємодія прокурора зі слідчим, яка дає

можливість ефективного прогнозування ситуацій, що можуть виникнути в судовому засіданні. Комунікативні здібності прокурора виявляються також у процесі консультацій з різноманітними спеціалістами, наприклад, із криміналістами, психологами, педагогами, медиками й ін. Професійно-комунікативні здібності, на думку Т. Розової, є комплексом індивідуально-психологічних особливостей, що забезпечують професійно-спрямовану здатність особистості до активного та ефективного (оптимального) спілкування, передавання та адекватного сприйняття інформації, організації взаємодії з іншими людьми, адекватного розуміння себе та своєї поведінки, розуміння партнерів у спілкуванні та їх поведінки, що виступає необхідною умовою подальшої успішної професійної діяльності [1, с. 16].

Комунікативність (комунікабельність), як зазначає А. Дулов, може бути віднесена до однієї з основних властивостей людини, що суттєво полегшує процес встановлення соціальних зв'язків [2, с. 91]. З позицій Ю. Трофімова, комунікабельність не менш важлива, аніж професійна підготовка [3, с. 493]. Спілкування, на думку вченого, передбачає природну привабливість, душевну чуйність, притягувальну силу простоти. Якщо державний обвинувач – комунікабельна людина, то він, як правило, легко вступає в контакт. Спілкування виступає як відкрита і рухлива система, що забезпечує можливість розподілу і перерозподілу функцій між його учасниками, зміни ролей у процесі вирішення завдання, взаємодопомоги (чи протидії), взаємної корекції, контролю, компетенції тощо.

Основними особливостями судової промови порівняно з іншими видами ораторського мистецтва, на думку деяких вчених, є: офіційний (публічний) характер промови; полемічність; спрямованість (до суду); попередня зумовленість змісту (справа, яку слухає суд); підсумковий характер судової промови [4], іншими словами – результат впливу на переконання судді у винесенні справедливого вироку. У певному розумінні переконання може мати силу навіювання, оскільки належно сформульована думка вже сама наштовхує на певні й зрозумілі висновки. Доповнюючи одне одного і діючи спільно, переконання і навіювання, врешті-решт, полегшують здійснення цільової установки промови державного обвинувача. Проте домінуючим залишається спосіб переконання. За результатами проведених російською вченою О. Глушковою досліджень, переконливість позиції обвинувача відіграє велику роль особливо за незначного стажу роботи судді [5, с. 63].

Тільки внутрішня логіка промови здатна цілком захопити слухачів, справити на них рішучий вплив у плані визнання істинності й обґрунтованості думок прокурора. Разом з мовою логіка виконує

функцію спілкування публічного обвинувача у суді, є засобом доведення винуватості обвинуваченого, впливу на розум і почуття суддів і присутніх у залі суду. І, навпаки, стрункою логічною промовою він зосереджує увагу суддівської аудиторії, формує її великий заряд енергії, активності і твердості фактичного обґрунтування. Внутрішнє переконання не є замкнутим та може бути змінене, «скориговане» учасниками судового розгляду шляхом безпосереднього впливу на правосвідомість у дозволених процесуальних формах [6, с. 88]. Як вважає В. Басков, внутрішнє переконання – це не здогадка, не припущення, не інтуїтивний висновок, а тверда впевненість прокурора в тому, що обвинувачений вчинив (не вчинив) злочин [7, с. 104]. У процесі переконання можна використовувати ряд «акцентуючи» прийомів – аргументів [8, с. 41] (Див. Схему 4).

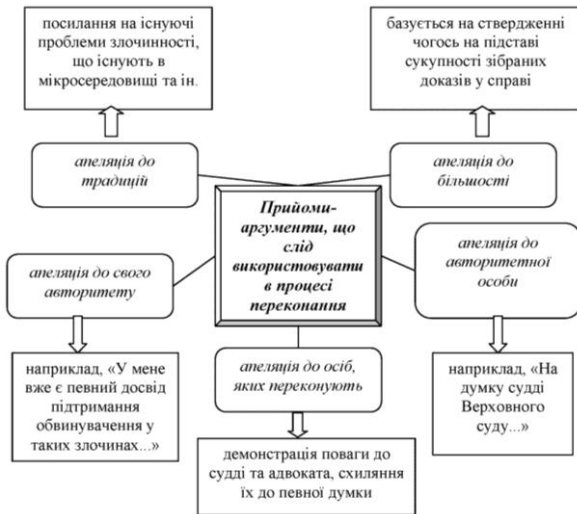

Схема 4. Прийоми-аргументи в процесі переконання

Для того, щоб прокурорське переконання було максимально ефективним, слід дотримуватися таких правил:

1. Вірити в достеменність того, у чому переконуєш суд. Фальшування доказової інформації легко розпізнається адвокатом, суддею, обвинуваченим за вербальними (логікою доказів у промові) та невербальними ознаками (інтонацією голосу, виразом обличчя, жестикуляцією).

2. Розкрити всі сторони винуватості обвинуваченого у вчиненні злочину.

3. Врахувати індивідуальні особливості суддів, адвокатів, обвинувачених (вік, стать, рівень розвитку тощо).

4. Бути максимально логічним, наводити обґрунтовані докази. Переконає лише той, хто має «залізну» логіку.

5. Використовувати положення як загальні, так і конкретні, добре знайомі факти та приклади.

6. Бути емоційним та викликати співпереживання до жертв злочину та їх близьких родичів.

На відміну від переконання, під час навіювання активною є лише одна сторона, інша повинна якомога менш критично сприймати сказане. Навіювання не передбачає використання доказів та аргументів, тому велике значення при цьому має особистість прокурора, який його здійснює (його авторитет, престиж) [9, с. 42]. На думку М. Корнева, навіювання – це процес психологічного впливу на людину чи групу за послабленого усвідомленого контролю, некритичної оцінки змісту повідомлень, які сприймаються. Навіювання виключає однаковість переживання ідентичних емоцій та уявлень об'єктом навіювання, індуктором та реципієнтом. Велике значення при цьому мають індивідуальні особливості людей – їх здатність самостійно, критично мислити, мати тверді переконання, вразливість, вік, освіта тощо [9, с. 114].

Як головний спосіб у доведенні винуватості обвинуваченого прокурор використовує переконання і з цією метою будує свою промову на базі логічних висновків, переконливих фактів. Підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді забезпечує здійснення такого принципу судочинства, як надання суду доказів і доведення їх переконливості. Впевненість у тому, що обвинувачення не підтвердилось, – це і є відсутність переконання у винуватості. Ніяких інших вимог для відмови від обвинувачення закон не висуває, зокрема не вказує, чим буде замінено у свідомості прокурора втрачене внутрішнє переконання у винуватості обвинуваченого. Для того, щоб відмова від обвинувачення відповідала вимогам закону, необхідна лише одна і при тому негативна ознака – відсутність чи сумніви внутрішнього переконання у винності.

У психологічному плані переконання являє собою певний стан свідомості, в основі якого лежать знання, здобуті під час розслідування злочину, професійні знання, соціальна позиція прокурора (Див. Схему 5).

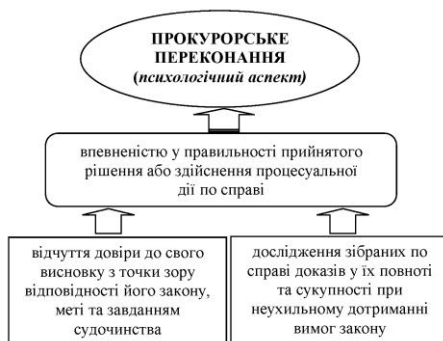

Схема 5. Психологічний аспект переконання прокурора

Взаємодія цих елементів утворює виникнення переконання, визначає його змістовний бік. Переконання являє собою результат розвитку певних психічних процесів, розумових операцій, психічних станів. У його структурі розрізняють такі елементи: знання, почуття, впевненість, суб'єктивне ставлення до фактів (позитивне чи негативне), суб'єктивність, готовність діяти [10, с. 117]. В юридичній літературі внутрішнє переконання звичайно розглядається у зв'язку з оцінкою доказів. Г. Різник з цього приводу пише, що процес оцінки доказів можна визначити як процес формування внутрішнього переконання у доказаності фактів [11]. Дійсно, внутрішнє переконання не є несвідомим і довільним почуттям, а ґрунтується на сукупності зібраних у справі доказів. А. Ратінов вважає, що внутрішнє переконання – це, по-перше, знання, по-друге, віра у правильність цього знання і, по-третє, вольовий стимул, що спонукує до певних дій [12, с. 321].

У свою чергу М. Алексєєв, розвиваючи цю думку, вважає, що внутрішнє переконання включає інтелектуальну, емоційну і вольову сферу; остання дозволяє впевнитися у правильності оцінки, здійснювати доказування до меж, що забезпечують достовірність під час встановлення фактів і правильності рішення [13, с. 38]. У цих висловленнях визначено структуру внутрішнього переконання. Переконання як результат пізнання об'єктивно існуючих фактів у кримінальному процесі містить суб'єктивні і об'єктивні елементи.

У психологічному плані внутрішнє переконання прокурора слід розглядати як певний стан свідомості. У такому переконанні як цілісній характеристиці свідомості прокурора, з одного боку, відбиваються своєрідність психічної будови, соціальні властивості особистості, її настанови, її ідейна спрямованість, а з іншого, – виражаються

особливості прокурорської діяльності у рамках кримінального судочинства, тобто діяльності, регульованої кримінально-процесуальним законодавством, які визначають її предмет та умови. Як певний якісний стан свідомості, переконання, перш за все, характеризує результат пізнання у кримінальному провадженні – висновки про наявність або відсутність події злочину і про винність обвинуваченого – з позицій особистого ставлення до сукупності доказів, на підставі яких прокурор робить висновок про доказаність обставин, що входять до предмета доказування.

Отже, беручи за основу визначення суддівського переконання, надане в 1975 році видатним вченим, академіком Ю. Грошевим [14, с. 19], у нашому випадку можна визначити прокурорське переконання як стан усвідомлення прокурором того, що зібрані за справою докази є достатніми для вирішення питання про наявність чи відсутність фактів, що входять у предмет доказування та викликають внутрішньо усвідомлену впевненість у правильності своїх висновків, а відповідно – готовності до підтримання державного обвинувачення в суді чи здійснення інших процесуальних дій відповідно до закону.

Нагальною потребою сучасного етапу розвитку юридичної психології, зокрема використання психологічних знань у прокурорській діяльності, слід вважати визначення професійно значущих якостей (психограми) прокурора-обвинувача, що надає змогу здійснювати науково обгрунтований професійний відбір, загальну та спеціальну підготовку відповідних фахівців. Значна частина професійних дій прокурорського працівника в суді здійснюється з використанням промови. Такі психологічні феномени, як намір, відношення, пропозиція, рішення передаються прокурором за допомогою мови, через утримання і форму висловлення у судовому процесі. Ефективному здійсненню діяльності з підтримання публічного обвинувачення сприяють такі властивості прокурора, як: організаторські здібності, енергійність, працелюбність, комунікабельність, вміння слухати людей, вміння розмовляти з людьми, винахідливість, рішучість (впевненість у собі), емоційна стійкість, емпатія (співпереживання), здатність розробляти версії, принциповість, вимогливість до себе та до інших, обачність.

Також велике значення для здійснення професійної діяльності має така вольова якість, як енергійність, адже саме в цьому проявляється вольова активність людини. Для активних людей, як зазначають психологи-процесуалісти, характерними властивостями є рішучість, оперативність та ініціативність [15, с. 80]. Практиці відомо чимало прикладів, коли коливання, розгубленість, нерішучість прокурорського працівника ставали причиною безрезультативності окремих напрямків

прокурорсько-слідчої діяльності. В той же час, як писав А. Ратінов, швидкість рішення і дій ні в якому разі не передбачають необміркованої поспішності, вона повинна бути заснована на чіткому орієнтуванні і швидкісному розрахунку [16, с. 79].

Виходячи з оцінювання небажаних для публічного обвинувача якостей, вважаємо, що перш за все такими якостями є інертність, нерішучість, швидка стомлюваність, повільність. Зрозуміло, що інертність буде виключати таку важливу властивість, як енергійність. Швидкість орієнтування, уміння не тільки встигати за подіями, але і в ряді випадків упереджувати їх настання, – необхідні умови успішного підтримання державного обвинувачення. Натомість інертність та повільність веде до спізненого (загальмованого) реагування на факти емпіричної дійсності, і як наслідок – зникнення, знищення джерел доказової інформації, тяганини під час виконання певних завдань та інших негативних наслідків.

Інертність надмірно проявляється як вельми небажана для прокурорської діяльності властивість в умовах значної завантаженості державних обвинувачів, коли пасивне відношення до виконання професійних обов'язків є неприпустимим. Повністю позбутися інертності не можна, однак нейтралізувати цю природну властивість можливо. Для цього, як пише А. Дербеньов, необхідно виробити в собі такі професійні якості, як: організованість, зібраність, акуратність [17, с. 51]. До цього переліку вважаємо за необхідне додати такі властивості, як: працьовитість, винахідливість, кмітливість, рішучість, обачність. Їх виховання дозволить заощаджувати дорогоцінний робочий час та більш ретельно здійснювати підготовку до проведення певних завдань, а відповідно, і більш якісно їх виконувати; і, що не менш важливо, усунути чи нейтралізувати таку професійно небажану для прокурорської діяльності властивість, як інертність.

Одне з перших місць серед числа небажаних психологічних властивостей публічного обвинувача, з нашої точки зору, посідає егоцентризм і підозрілість. Себелюбство тією чи іншою мірою притаманне кожній людині, однак у наділеного певною владою суб'єкта воно може набувати негативного значення, коли, скажімо, прокурорсько-слідчі працівники приймають владні повноваження як дещо само собою зрозуміле і в спілкуванні з комунікантом без усякої на те необхідності вдаються до розпоряджень імперативного характеру, помилково вважаючи, що роз'яснення, аргументація, коректна форма не можуть підвищити його авторитет [16, с. 56]. Звичайно, що подібна форма звертання викликає у комуніканта негативні емоції і призводить до безрезультативності взаємодії.

Підозрілість часто формується як наслідок реагування на прояви халатності в роботі з боку окремих працівників, які прагнуть досягти зовні гарних хороших показників всупереч фактичному виконанню своїх професійних обов'язків. Кожний публічний обвинувач повинен прагнути до вироблення професійно важливих і усунення небажаних для його діяльності властивостей. Під час виконання цього завдання визначальна роль належить самовихованню, іншими словами – формуванню сили волі. Людина, яка наділена сильною волею, вміє долати різні труднощі і виявляє при цьому такі вольові якості, як: рішучість, сміливість, терплячість, самостійність, стійкість, самовладання.

Відтак постійне виховання волі, як пише А. Ратінов, є важливою умовою виконання будь-якої професійної діяльності та, наразі, вдосконалення особистості кожної людини [16, с. 60]. Воля виховується в результаті і внаслідок високих знань, постійної праці людини над собою, вміння накопичувати і зберігати свій та чужий досвід [18, с. 84]. Для публічного обвинувача, на нашу думку, процес самовиховання полегшується тим, що специфіка його діяльності спонукає інтенсивно набувати відповідних умінь і навичок управляти собою, вибирати ті психологічні прийоми і засоби, котрі дозволяють прискорити формування професійно важливих якостей і усунення чи нейтралізацію небажаних.

В обвинувальній промові прокурора реалізуються практично всі компоненти професійної структури його особистості. Розглянемо їх, виходячи з особливостей професіограми прокурора. Так завдяки **конструктивному** компоненту професіограми прокурора суду надається вичерпний аналіз доказів за справою, а також висновки, котрі підтверджують міру винуватості кожного обвинуваченого. Як пише О. Глушкова, державний обвинувач повинен володіти критичним підходом до дослідження системи доказів, який тісно пов'язаний з гнучкістю мислення, яка виявляється в умінні дивитися на одну і ту ж подію та явища з різних точок зору [5, с. 55].

Сутність конструктивної (реконструктивної) сторони діяльності прокурора полягає в аналізі і синтезі тієї інформації, що зібрана в справі в ході досудового і судового слідства з погляду створення концепції публічного обвинувачення. Коли прокурор знайомиться з матеріалами досудового розслідування, то його розумова діяльність спрямована насамперед на реконструкцію події злочину (відтворення події, що мала місце в минулому, за зібраними слідчими доказами); встановлення істини в справі, планування її судової перспективи є конструктивною стороною діяльності прокурора. За відсутності можливості самостійно планувати свій робочий час з урахуванням своїх

індивідуальних особливостей, однією з важливих якостей особистості прокурора виступає його здатність до збереження працездатності протягом тривалого проміжку часу [5, с. 60].

Конструктивна сторона прокурорської діяльності вимагає від прокурора якісної оперативної і довготривалої пам'яті, схильності до аналітичного мислення й уяви, таких якостей його розуму, як:

- *глибина* (здатність проникнути в сутність фактів, передбачати результати вчинків і явищ);

- *широта* (можливість охопити одночасно велике коло питань і фактів);

- *швидкість* (уміння швидко оцінювати обстановку і приймати грамотні рішення);

- *критичність* (здатність зважувати факти, відшукувати помилки й ін.);

- *гнучкість* (здібність до аналізу явищ із різноманітних точок зору, варіювання засобів дій та ін.).

Засвідчувальна сторона діяльності прокурора пов'язана з використанням промови в письмовій формі під час оформлення передбачених законом постанов. Уміння передати в письмовій формі свою думку для нього так само важливо, як уміння виражати її вголос. У ході судового розгляду прокурор вступає в полеміку з різними учасниками судового процесу (полеміка з адвокатом, допит обвинуваченого або потерпілого та ін.). В усіх випадках успіх спілкування забезпечується досягненням психологічного контакту з учасником полеміки, здатністю не припустити конфронтації в спілкуванні з ним. Оскільки державному обвинувачу в подібних випадках доводиться переборювати протидію осіб, зацікавлених у тому або іншому закінченні справи, то йому важливо дотримуватися спокою, коректного тону, шанобливого ставлення до будь-якого опонента.

Комунікативний компонент забезпечує досягнення психологічного контакту із суддями і всіма учасниками процесу. Практично для всіх юридичних професій однією із головних сторін є комунікативна діяльність, яка полягає у спілкуванні в умовах правового регулювання. Це правове (процесуальне) регулювання специфічно відбивається на всіх учасниках спілкування, наділяючи їх особливими правами і обов'язками і надаючи особливий відтінок спілкуванню, який виокремлює юридичні професії в особливу групу.

На сучасному етапі реформування професійної підготовки проблема вивчення та розвитку комунікативних якостей особистості визнається важливою для підвищення ефективності професійної діяльності. Особливо актуальною ця проблема, на думку С. Богдана, є для

професій типу «людина – людина», що вимагає поглибленого її вивчення на основі сучасного методологічного підходу [19, с. 8, 9]. Під час проголошення промови публічний обвинувач контролює реакцію всіх слухачів (учасників судового розгляду) за зовнішніми ознаками (міміці, жестам, фізіогномічним реакціям, редукції тощо), ступінь їх включення у сприйнятті обвинувальної промови, їх зворотний зв'язок з аудиторією. Судова практика показує, що завдяки високому розвитку комунікативних навичок і умінь прокурор у ході діалогу з обвинуваченим викликає його на відвертість, формує в нього прагнення очиститися від брехні і дати правдиві свідчення. У створенні такого психічного стану обвинуваченого виявляються майстерність постановки питань, ведення діалогу, звертання до емоційної сфери обвинуваченого та ін. Важливі його моменти – емпатія і рефлексія.

Організаційний компонент професіограми прокурора виражається у зібраності, цілеспрямованості (рефлекс мети), сприяє подоланню всіх перепон, що виникають у процесі підтримання державного обвинувачення. *Організаторські здібності в роботі з людьми і вольові якості* є значимими для організаційної сторони діяльності прокурора. Що стосується організаторських здібностей у роботі з людьми, то вони виявляються в процесі консультацій із різноманітними спеціалістами, наприклад, із криміналістами, психологами, педагогами, медиками й ін. Організаційні здібності виражаються й у навичках організації своєї роботи: умінні вчасно вивчити матеріали досудового розслідування, зробити кваліфікований аналіз, одержати додаткову інформацію, підготувати відповідні матеріали для виступу в суді та ін. Вольові якості прокурора (цілеспрямованість – спрямованість мислення на розв'язання певної задачі і здатність тривалий час займатися її вирішенням, самостійність – уміння знаходити рішення навіть складних завдань без сторонньої допомоги, наполегливість, зібраність, ініціатива, рішучість та ін.) забезпечують готовність державного обвинувача до складної діяльності з підтримання державного обвинувачення.

Соціальний компонент визначає етичні і правові форми, в котрих здійснюється підтримання публічного обвинувачення. Особливо слід виділити соціальну сторону діяльності публічного обвинувача не тільки на цій стадії, але і в ході всього судового процесу. Усвідомлення того, що в цьому випадку він виступає від імені держави, має накласти відбиток на його мислення, поведінку і спілкування в судовому процесі. Чим вище рівень розвитку особистості прокурора, чим вище рівень його психологічної культури, чим більш усвідомлена його роль у судовому розгляді, суспільна значущість його цілей і завдань, тим ефективніше праця державного обвинувача.

Важливим моментом є відчуття публічного обвинувача самотійним учасником правосуддя, покликаним сприяти здійсненню важливої державної діяльності, а не просто прокурором, зобов'язаним за будь-яку ціну відстояти відомчі інтереси і позицію. Здійснюючи свою діяльність у процесі, прокурор не повинен обмежуватися рамками конкретної кримінальної справи, бачити єдину мету – встановлення об'єктивної істини у справі. Необхідною умовою прояву соціальної сторони в ході судового розгляду, на думку вченої О. Глушкової, є встановлення причин і умов, що сприяли вчиненню злочину [5, с. 60], передбачена в українському кримінальному процесі ст. 23 КПК України.

Профілактичний компонент важливий у діяльності прокурора під час розгляду кримінальних проваджень про злочини неповнолітніх: він виступає не тільки як обвинувач, але і як вихователь. Тому він роз'ясняє сутність законів, принципи моралі, указує шляхи викорінювання злочинів, що певним чином відбивається на змісті і формі його виступу в суді, на сприйнятті слів прокурора складом суду і всіх присутніх у залі засідання. Цим самим прокурор здійснює превентивний вплив не тільки на обвинуваченого, але й на всіх учасників судового засідання, доносячи до свідомості кожного драматичні наслідки скоєного злочину.

Психологічні умови підвищення ефективності підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді доцільно розділити на ті, які підвищують ефективність зазначеної діяльності, й ті, які її знижують. Виявлення, у першу чергу, найбільш істотних з них і подальше впровадження позитивних факторів у практику організації роботи органів прокуратури й, навпаки, локалізація й усунення впливу негативних – основний психологічний напрямок підвищення ефективності як прокурорської діяльності в цілому, так і безпосередньо щодо підтримання публічного обвинувачення в суді.

Щоб привернути і утримати увагу суддів та судової аудиторії, слід використати засоби ораторського мистецтва, що одночасно є засобом виразності обвинувальної промови прокурора та її емоційного впливу.

Засоби виразності обвинувальної промови прокурора та її емоційний вплив:

Перший засіб – це пряма вимога уваги до суддів, учасників процесу, судової аудиторії. Наприклад: «Шановні судді! Звертаю вашу увагу на показання потерпілого...» або «Шановний суддя! чи «Ваша честь! Я ще раз звертаю Вашу увагу на причини і умови скоєння злочину обвинуваченим...».

Другий засіб, простий, необхідний і природний, – це пауза. Паузу можна використати і для підвищення психологічного впливу оратора

на аудиторію для того, щоб дати можливість краще усвідомити те чи інше важливе положення, що прозвучало в промові.

Третій засіб, важливий елемент в системі мовної виразності, – це інтонація. Прокурор, використовуючи цей засіб, підвищує або притищує голос: прискорює або уповільнює темп промови; активізує увагу суддів та громадян, присутніх у судовому засіданні; уникає монотонності.

Четвертий засіб – це звернення до суддів, судової аудиторії з несподіваним питанням, щоб загострити і активізувати їх увагу.

Наприклад: «Розглядаючи кримінальну справу, ми запитуємо, як це сталося? Чому підліток вчинив такий тяжкий злочин?...».

П'ятий засіб полягає в тому, що прокурор несподівано обриває свою думку і переходить до іншого питання, а потім повертається до неї згодом.

Наприклад: «Органи досудового розслідування скоєне обвинуваченим кваліфікували за ч. 2 ст. 156 Кримінального кодексу України. З цієї кваліфікацією я не згодний. Проте свою позицію з цього питання викладу після аналізу зібраних за справою доказів».

Шостий засіб – це завчасне виголошення того, про що докладніше буде сказано згодом.

Наприклад: «Обвинувачений в судовому засіданні не визнав себе винним у скоєному злочині і виклав свою версію щодо непричетності до злочину».

Сьомий засіб – це використання художніх, естетичних елементів мовної виразності. До них відносяться: епітети, приказки, прислів'я, цитати, використання образів, гумор. Одні з них виконують функцію узагальнення, другі – зрозумілі без пояснень. Наприклад: «Горілка біла, але фарбує ніс та чорнить репутацію».

Восьмий засіб стосується техніки промови – це наголос. Фраза, перевантажена наголосом або позбавлена його, втрачає виразність. Наприклад: «На досудовому і судовому слідстві обвинувачений не визнав себе винним у вчинених злочинах. Але вважаю, що його винність встановлена зібраними і дослідженими за справою доказами». У цьому випадку прокурор використовує два засоби: наголошує на слові «встановлена» і підвищує інтонацію на словах «зібраними і дослідженими в суді доказами».

Дев'ятий засіб в поєднанні з іншими допомагає зосередити увагу суддів та судової аудиторії – це постава, жестикулювання і міміка. Виступаючи з обвинувальною промовою, прокурор найчастіше стоїть, іноді ходить перед судовою кафедрою. При цьому слід дотримуватись етичних та естетичних вимог. Жестикулювання та міміка поживав-

люють промову, роблять її прозорішою, психологічнішою. Жест, як емоційний прояв, прокурор використовує для посилення виразності виголошеної фрази. Проте жестом та мімікою необхідно користуватися вміло. Психологічно невмотивовані жестикуляція та міміка не допомагають, а шкодять обвинувачу [20, с. 25, 26].

Заслужують на увагу запропоновані німецькими вченими Б. Швальбе та Х. Швальбе поради щодо раціональної підготовки ораторів до публічної промови. Ними (вченими) наголошено, що оратору необхідно:

- налаштуватися на аудиторію;
- триматись під час виступу впевнено, демонструючи тверду переконаність у своїх словах;
- погляд повинен бути спрямований на слухачів. Не слід відводити ні в якому разі від них погляду, якщо він спрямований на оратора;
- не слід дивитись в одну точку під час промови;
- перед виступом слід провести поглядом всю аудиторію, ніби налаштувати її на свій виступ;
- розпочати говорити лише після того, коли в аудиторії буде повна тиша;
- мовлення слід розпочинати з паузи;
- слід стежити за чіткістю мови, говорити в помірному тоні;
- з перших слів слід уважно спостерігати за реакцією аудиторії;
- в критичні моменти промови необхідно говорити переконливо, впевнено, підкреслюючи кожне слово;
- ні в якому разі не слід вдаватися до того, що промова ускладнюється, не проявляти втоми та відчуття невпевненості [21, с. 240].

На ґрунті вищезазначеного пропонуємо такі рекомендації для оптимізації обвинувальної промови прокурора в суді:

- не виступати з промовою, не підготувавшись, не склавши тексту промови;
- докладно продумати зміст промови;
- під час виголошення промови пам'ятати про завдання та цілі промови, не відходити від них;
- не поспішати розпочинати промову, отримавши слово, витримати перед вступом паузу;
- якщо складно пригадати певні обставини, факти та висновок, слід подивитись у текст промови і продовжувати виступ;
- не говорити одноманітно і дуже довго – це стомлює;
- не кричати – крикливий голос швидко втомлює аудиторію і неприємно впливає на слух, володійте своїм голосом;

- уникати пафосно-декламаційного виголошення промови;
- уважно прислухатися до судової аудиторії, якщо не слухають – треба внести зміни до промови;
- не зловживати в промові іноземними словами;
- не використовувати непотрібні слова «от», «ось», «так би мовити», «таким самим способом» та інші;
- не перекручувати слова;
- не використовувати неправильні слова, наприклад: «Обвинувачений інсценізував злочин»;
- не допускати неправильного наголосу;
- не зловживати юридичною термінологією;
- не допускати скорочення слів (КК, КПК, речдоки та ін.);
- чітко і виразно формулювати основні положення промови;
- логічно обґрунтовувати висновки;
- утримуватись від наведення аргументів не по суті;
- не доказувати очевидного та відхиляти сумнівні докази;
- підкріплювати один доказ іншим;
- не намагатися пояснювати те, що самому не зрозуміло;
- обмірковувати аргументи та систематизувати факти;
- уникати багатослівності;
- постійно підкреслювати і виділяти основну думку своєї промови.

Список використаних джерел:

1. Розова Т. М. Креативність як чинник розвитку професійно комунікативних здібностей майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 23 с.
2. Дулов А. В. Судебная психология. Изд. 2-е, исправл. и доп. Минск : Вишейш. школа, 1975. 464 с.
3. Трофімов Ю. Л., Рибалка В. В., Гончарук П. А. Психологія : Підручник. 3-тє вид. Стереотип. Київ : Либідь, 2001. 560 с.
4. Гурвич С. С., Погорелков В. Ф., Герман М. А. Основи риторики. Київ, 1988. 200 с.
5. Глушкова О. В. Психологические особенности деятельности прокурора по обеспечению участия в рассмотрении уголовных дел судами : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Санкт-Петербург, 2006 182 с.
6. Олійник О. Професійна діяльність прокурора. *Вісник прокуратури*. 2008. № 7. С. 82–90.
7. Басков В. И. Прокурорский надзор за исполнением законов при рассмотрении уголовных дел в судах. Москва, 1986. 189 с.
8. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Част. 1 : навч.-метод. посібник. Київ : НАВСУ, 2003. 124 с.

9. Корнев М. Н., Коваленко А. Б. Соціальна психологія : підруч. Київ, 1995. 197 с.
10. Малышев Ю. Г. О структуре убеждения как философско-социологической категории. *Научные труды Иркутского института народного хозяйства*. Иркутск, 1967. Вып. № 4. С. 223.
11. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. Москва : Юрид. лит., 1977. 61 с.
12. Ратинов А. Р. Теория доказательств в советском уголовном процессе. Москва. Юр. лит. 1973. 480 с.
13. Уголовный процесс : учеб. пособ. / под ред. Н. С. Алексеева, Л. С. Элькин, В. З. Лукашевича. Москва : Юр. лит. 1972. 162 с.
14. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. Харьков : Вища школа; изд-во при гос. ун-те, 1975. 144 с.
15. Котов Д. Н., Шиханцев Г. Г. Психология следователя. Издание 2-е. Изд. Воронежского универ. Воронеж, 1977, 134 с.
16. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователя. Учеб. пособ. Москва : ВШ МООП СССР, 1967. 290 с.
17. Дербенев А. П. Психология взаимодействия следователя и оперативного работника : учеб. пособ. Москва : Академия МВД СССР, 1983. 70 с.
18. Куртиков Н. А. Социальный объект управления – коллектив. Москва : Моск. Раб., 1977. 200 с.
19. Богдан С. М. Формування комунікативних якостей особистості майбутнього фахівця податкової міліції у вищому навчальному закладі : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2005. 25 с.
20. Корж В. П. Промова прокурора по кримінальним справам. Навчальний посібник. Видання друге, доповнене. Харків, 1999. С. 24–29.
21. Швальне Б., Швальне Х. Личность, карьера, успех. Москва, 1993. 300 с.

ПІСЛЯМОВА

Лише синтезувавши правові знання зі знаннями психології людської поведінки, юрист може стати компетентним фахівцем. Саме юридична психологія озброює його знаннями про найбільш ефективні психологічно обумовлені методи і засоби здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, особливості й умови формування правосвідомості, соціально адаптовану та девіантну поведінку особи, психологічні чинники, що впливають на її криміналізацію, психологічні основи запобігання злочинам та ресоціалізацію засуджених, структурний підхід до організації слідчої та судової діяльності тощо.

Навчальне видання «Актуальні проблеми юридичної психології» спрямоване на професійну та практичну підготовку майбутнього висококваліфікованого юриста, а тому вивчає нормативні механізми використання та застосування спеціальних психологічних знань процедур в юрисдикційному процесі. У представленому виданні здійснено перехід від загальних питань, що мають теоретико-методологічне значення, до аналізу прикладних аспектів використання та застосування спеціальних психологічних знань у різних видах юрисдикційного процесу.

В перспективі пропонується запровадити повноцінний навчальний курс спеціальної сертифікатної програми підготовки «юридичних психологів» в межах бакалаврської та магістерської підготовки за спеціальністю «Право» і «Психологія» у Чорноморському національному університеті імені Петра Могили (*Див. Зміст сертифікатної програми*). Така позиція цілком відповідатиме п. 20 ч. 1 ст. 1; ч. 5 ст. 10 Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.), де вписано, що спеціалізація визначається закладами вищої освіти у межах ліцензованої спеціальності та передбачає профільну спеціалізовану освітню програму підготовки здобувачів вищої. Більш того, у п. 4 ч. 3 ст. 29 та п.п. 1, 9, 10 ч. 2 ст. 32 Закону, національному закладу вищої освіти надано право здійснювати підготовку фахівців з вищою освітою за власними освітніми програмами та навчальними планами, а також самостійно розробляти та запроваджувати власні програми освітньої діяльності.

Тестовий зріз для самоконтролю та самоперевірки знань із засвоєння навчального курсу «Актуальні проблеми юридичної психології»

1. *Зазначте, яке з наведених визначень найточніше розкриває предмет юридичної психології:*
 - а) науково-практична дисципліна, що вивчає психологічні закономірності в системі «людина – право», виробляє рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності цієї системи;
 - б) наука, що розробляє рекомендації з практичної діяльності юристів;
 - в) наука, що допомагає розв'язувати юридичні конфлікти.
2. *Об'єкт юридичної психології – це:*
 - а) людина, групи людей як носії психіки в контексті права;
 - б) психічні особливості юристів;
 - в) психологічний зміст юридичних конфліктів;
 - г) психологія учасників судового процесу.
3. *Завданням юридичної психології є:*
 - а) розкриття психолого-юридичної сутності основних категорій права;
 - б) сприяння усвідомленню юристами психологічного змісту їх діяльності;
 - в) розкриття правової сутності психології конфлікту.
4. *Зазначте, що з наведеного не є основним структурним компонентом юридичної психології:*
 - а) кримінальна психологія;
 - б) судова психологія;
 - в) пенітенціарна психологія;
 - г) психологія усного виступу.
5. *Зазначте послідовність виникнення галузей психологоюридичних знань:*
 - а) кримінальна психологія – судова психологія – юридична психологія;
 - б) психологія злочинця – правова психологія – психологія потерпілого;
 - в) психологія потерпілого – пенітенціарна психологія – психологія злочинця.

6. **Юридична діяльність є різновидом:**
 - а) трудової діяльності;
 - б) слідчої діяльності;
 - в) ораторського мистецтва.
7. **Юридична діяльність за профілем є:**
 - а) правоохоронна;
 - б) правозастосувальна;
 - в) судова.
8. **Юридична діяльність за суб'єктами її реалізації не поділяється на:**
 - а) оперативно-розшукова;
 - б) слідча;
 - в) правосудна;
 - г) детективна;
9. **За структурою юридична діяльність поділяється на:**
 - а) пізнавальну;
 - б) конструктивну;
 - в) управлінську;
 - г) комунікативну;
 - д) організаторську.
10. **Назвіть два допоміжні види юридичної діяльності, які не визначають змісту, але супроводжують її як невід'ємні частини:**
 - а) профілактична;
 - в) класична;
 - б) посвідчувальна.
11. **Емоції поділяють за їх якісними характеристиками на:**
 - а) позитивні;
 - б) негативні;
 - в) нейтральні.
12. **Емоційні явища, як і всі психічні процеси, тісно пов'язані з діяльністю:**
 - а) мозку;
 - б) серця;
 - в) рухового апарату.
13. **Людський мозок – цілісна система, де кора та підкірка перебувають у безперервній:**
 - а) взаємодії;
 - б) протидії;
 - в) бездіяльності.

14. *Якщо кора головно мозку контролює підкірку, чинить переважно регулюючий, гальмуючий вплив (наприклад, стримує зовнішні вияви почуттів), то підкорка стимулює:*
- а) підборіддя;
 - б) кору великих півкуль;
 - в) руховий апарат;
 - г) спинний мозок.
15. *Почуття – форма переживання людиною свого ставлення до об'єктів та явищ дійсності, що відзначається стійкістю та має стабільну:*
- а) стимулюючу субстанцію;
 - б) мотиваційну значимість;
 - в) регулюючу функцію нервової системи.
16. *Що не відноситься до переліку обов'язкових ознак особистості?*
- а) свідомість та самосвідомість;
 - б) активність як особливий спосіб взаємодії з навколишньою дійсністю;
 - в) система особистісних відношень до навколишнього світу та людей;
 - г) рольова поведінка;
 - д) кар'єрне зростання;
 - е) наявність певної структури як сукупності ієрархічно взаємопов'язаних та взаємовпливових якостей.
17. *Мінімуму соціальної зрілості людина досягає у віці:*
- а) 14–16 років;
 - б) 12–14 років;
 - в) 17–21 рік.
18. *Важливим проявом особистості юриста є образ:*
- а) «Ги»;
 - б) «Ви»;
 - в) «Я».
19. *У вивченні особистості, розумінні її сутності та структури можна відокремити три головних історичних періоди:*
- а) філософсько-літературний;
 - б) клінічний;
 - в) космічний;
 - г) науково-експериментальний.

20. *Хто є розробником концепції особистості, де активність особистості визначається двома головними інстинктами: ставивим та самозбереження?*
- а) Фрейд;
 - б) Юнг;
 - в) Іванов;
 - г) Павлов.
21. *Назвіть основні функції спілкування як соціально-психологічного процесу:*
- а) комунікативна;
 - б) перцептивна;
 - в) інтерактивна;
 - г) адекватна.
22. *Комунікативна функція – це:*
- а) обмін діями між особами, що спілкуються;
 - б) обмін інформацією між особами, що спілкуються;
 - в) обмін поглядами між особами, що спілкуються.
23. *Перцептивна функція означає:*
- а) процес толерантності один одного партнерами у спілкуванні;
 - б) процес мовлення один одного партнерами у спілкуванні;
 - в) процес сприймання один одного партнерами у спілкуванні.
24. *Інтерактивна функція полягає в:*
- а) організації спілкування між партнерами;
 - б) організації поїдання між партнерами;
 - в) організації взаємодії між партнерами.
25. *Чий це слова «думка ніколи не дорівнює прямому значенню слова»?*
- а) Л. Виготський;
 - б) З. Фрейд;
 - в) Д. Лок.
26. *Основними складовими конфлікту є:*
- а) учасники конфлікту;
 - б) причини його виникнення;
 - в) спрямованість і емоційна виразність дій конфліктуючих;
 - г) абсурдність дій.
27. *Що не є окремим компонентом (стороною) конфлікту?*
- а) пізнавальний;
 - б) емоційний;
 - в) спонукальний;
 - г) вольовий.

28. *Основними ознаками конфлікту як психологічного феномена є:*
- а) наявність протиріччя;
 - б) зміна характеру спілкування в напрямі конфронтації, негативної спрямованості мінімум однієї, а частіше – обох сторін;
 - в) пасивність сторін аж до їх повного знищення;
 - г) активність сторін, прагнення до перемоги будь-що, поступове розширення арсеналу використовуваних засобів;
 - д) підвищений емоційний фон, загострення негативних емоцій аж до їх повної безконтрольності.
29. *Види конфліктів класифікуються:*
- а) за числом учасників;
 - б) за формою прояву;
 - в) за расовою належністю;
 - г) за тривалістю.
30. *За характером виникнення конфлікти поділяються на:*
- а) випадковий (ситуативний);
 - б) безсвідомий (хаотичний);
 - в) намірений (спровокований).
31. *Що не входить до структури конкретного злочину?*
- а) об'єкт;
 - б) суб'єктивна сторона;
 - в) суб'єкт;
 - г) предмет.
32. *Що не є етапом формування антисуспільної поведінки?*
- а) формування особистості з антисуспільною спрямованістю;
 - б) мотивація антисуспільного вчинку;
 - в) прийняття конкретного рішення про його здійснення;
 - г) незадовільне навчання в школі;
 - д) реалізація цього рішення, включаючи сам вчинок та настання його наслідків.
33. *У злочині особистість виступає як:*
- а) занедбаний індивід;
 - б) складна біосоціальна система;
 - в) олюднена тварина.
34. *Поняття «спосіб життя» складається з:*
- а) матеріального середовища;
 - б) системи суспільних стосунків і зв'язків;
 - в) соціально-психологічної атмосфери;
 - г) фінансового добробуту.

35. *Що не є типом антисуспільної спрямованості особистості?*
- а) асоціальний – коли поведінка не відповідає інтересам суспільства, але не має чітко вираженого негативного ставлення до нього і не завдає суттєвої шкоди;
 - б) антисоціальний – поведінка суперечить інтересам суспільства і шкідлива для нього, але не є небезпечною для основних умов суспільного буття;
 - в) політичний – коли поведінка особи залежить від прийняття парламентом превентивних законів;
 - г) суспільно небезпечний – свідомо спрямований проти основних засад суспільства, коли поведінка становить значну, серйозну небезпеку.
36. *Безпосередньою причиною виникнення мотиву звичайно виступає:*
- а) вчинок;
 - б) привід;
 - в) бажання.
37. *Чи може виникнути мотив без зовнішніх приводів?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
38. *Більш загальним щодо приводу є поняття:*
- а) «стимул»;
 - б) бажання;
 - в) подія.
39. *На які групи можна поділяти мотив за джерелами утворення?*
- а) особистого характеру;
 - б) такі, що не мають прямого (безпосереднього) особистісного;
 - в) зумовлені протиправною поведінкою потерпілого чи ситуацією;
 - г) геоцентричного спрямування.
40. *Структура процесу прийняття рішення може бути представлена такими етапами:*
- а) підготовчий;
 - б) основний;
 - в) контрольний;
 - г) стриманий.
41. *В яких аспектах варто розглядати особистість потерпілого?*
- а) статична сфера;
 - б) космічна;
 - в) динамічна сфера.

- 42. До спеціальних методів дослідження особистості і поведінки потерпілого відноситься:**
- а) аналіз слідчої і судової статистики;
 - б) слідчої і судової практики;
 - в) вивчення матеріалів і судово-психологічні дослідження конфліктних ситуацій;
 - г) визначення кулінарних уподобань.
- 43. Поведінка потерпілого в момент скоєння злочину залежить від:**
- а) впливу зовнішнього середовища в конкретному випадку, злочинного нападу або іншого впливу;
 - б) стану погодних умов;
 - в) індивідуальних особливостей особистості.
- 44. На поведінку потерпілого має суттєвий вплив:**
- а) виховання в школі;
 - б) правосвідомість;
 - в) знання законів.
- 45. Що не включає в себе психологічна характеристика потерпілого?**
- а) дослідження його особистості;
 - б) закономірностей та механізми формування психічного стану;
 - в) поєднання психологічних особливостей і рис людини, що визначають її своєрідність;
 - г) майновий стан.
- 46. Які заходи психологічного впливу варто застосувати до неповнолітнього?**
- а) сварити;
 - б) психокорекційну роботу;
 - в) на облік до поліції.
- 47. В досудовому та судовому процесі кого слід приставляти до неповнолітнього учасника?**
- а) батьків та родичів;
 - б) психологів та педагогів;
 - в) поліцейського.
- 48. Чи можна довіряти показанням малолітньої особи?**
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюся відповісти.

49. *У разі прохання заявленому до суду неповнолітніми на дозвіл про одруження необхідно:*
- а) провести судово-психологічну експертизу;
 - б) судово-медичну експертизу;
 - в) залучити спеціаліста-психолога;
 - г) дозволити одружитися.
50. *Поведінка неповнолітнього залежить від його:*
- а) виховання;
 - б) соціуму;
 - в) рішення суду.
51. *Який компонент не відноситься до психологічної структури діяльності з розслідування злочинів:*
- а) пізнавальної;
 - б) конструктивної;
 - в) комунікативної;
 - г) організаційної;
 - д) міжнародної.
52. *Організаційно-психологічна структура слідчої діяльності представлена:*
- а) інформаційно-пошуковими слідчими діями;
 - б) комунікативними слідчими діями;
 - в) інформаційно-комунікативними слідчими діями;
 - г) ретроспективними слідчими діями.
53. *Інформаційно-пошукові – це група слідчих дій, які мають в основі:*
- а) пізнавальну;
 - б) конструктивну діяльність;
 - в) ретроспективну.
54. *Емоційний, напружений характер огляду місця події зумовлений такими причинами:*
- а) невизначеністю слідчої ситуації (дефіцит або ж безсистемна надмірність інформації);
 - б) дефіцитом часу – плинність подій може призвести до втрати первинної інформації;
 - в) негативним емоційним тлом громадянина, що заявив про злочин.
55. *Головною організаційно-тактичною формою взаємодії слідчого та представника органу дізнання на початкових і подальших етапах розслідування є:*
- а) розподіл функцій;
 - б) добра співпраця;
 - в) налагодження стосунків.

56. *З якого моменту спеціаліст-психолог набуває свого процесуального статусу?*
- а) з моменту роз'яснення йому прав та обов'язків та у разі попередження його про кримінальну відповідальність;
 - б) з моменту офіційного запрошення слідчим та відповідним з'ясування в нього фахових навичок і вмій використовувати спеціальні психологічні методики, прийоми та процедуру їх застосування у провадженні слідчих, розшукових чи процесуальних дій;
 - в) з моменту представлення відповідних документів про освіту.
57. *Чи повинна консультація як форма використання знань спеціаліста-психолога застосовуватися на всіх стадіях кримінального процесу?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
58. *Чи потребує складення обвинувальної промови спеціальних психологічних знань?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
59. *Як називається документ, що готує спеціаліст-психолог на досудовому слідстві та судовому процесі?*
- а) письмові роз'яснення;
 - б) висновки;
 - г) протокол;
 - в) довідку.
60. *Чи закріплена в Кримінальному процесуальному кодексі України така форма участі спеціаліста (у нашому випадку психолога) як «допомога»?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
61. *З якого моменту розпочинається профвідбір?*
- а) з моменту роз'яснення прав та обов'язків абітурієнта;
 - б) з моменту заявленого особою бажання приступити до служби чи навчання в правоохоронній сфері;
 - в) з моменту отримання запрошення на службу в правоохоронні органи.

62. *Чи проходить особа психологічні тести під час проходження профвідбору?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
63. *Чи потребує профвідбір психологічної підготовки кандидата на службу?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
64. *Як називається документ, що готує спеціаліст-психолог для психологічного тестування?*
- а) письмові роз'яснення;
 - б) висновки;
 - г) тест;
 - в) довідку.
65. *Чи закріплена в нормативно-правових актах психологічна вимога до профвідбору?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
66. *Чи варто залучати до цивільного процесу спеціальні психологічні знання?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
67. *Чи залучаються у цивільному процесі психологи-консультанти та спеціалісти?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
68. *Чи потребує така цивільна процесуальна дія, як визнання особи недієздатною, залучення спеціаліста-психолога?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
69. *Як називається документ, що готує спеціаліст-психолог в цивільному процесі?*
- а) письмові роз'яснення;
 - б) висновки;
 - г) тест;
 - в) довідку.

70. *Чи дозволено спеціалісту-психологу заявляти клопотання суду?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
71. *Чи можуть запитання, що ставляться експертів, та його висновок щодо них виходити за межі його спеціальних знань?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
72. *Чи необхідно у разі призначення судово-психологічної експертизи пересвідчитися у компетенції експерта-психолога чи спеціаліста-психолога, завчасно з'ясувавши наявність в останніх досвіду використання психодіагностичних методів, методик?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
73. *Чи можна слідчому, прокурору та судді використовувати експертні висновки без належної оцінки їх обґрунтування і достовірності, навіть коли в окремих випадках висновок експерта явно суперечать іншим зібраним у справі доказам?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
74. *Чому здебільшого слідчими, суддями та прокурорами призначаються комплексні психолого-психіатричні експертизи?*
а) так зручніше для об'єктивного розгляду справи;
б) невмінням розмежувати питання психіатрії та психології;
в) вагаюсь відповісти.
75. *Чи відносять до предмета судово-психологічної експертизи вивчення психічної діяльності в нормі, тобто закономірностей психічної діяльності здорової людини?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
76. *Суспільна небезпечність злочинних груп збільшується внаслідок того, що:*
а) учасники груп надають один одному психологічну допомогу і підтримку, тому кожен почуває себе більш впевнено;
б) у групі швидше відбувається передача та засвоєння злочинного досвіду;
в) група фінансується.

77. *У практичній діяльності працівники правоохоронних органів під час аналізу групових злочинів повинні враховувати такі чинники:*
- а) причини об'єднання декількох осіб у злочинну групу;
 - б) рівень (ступінь) організованості злочинної групи;
 - в) кількість та склад учасників;
 - г) стосунки в злочинній групі;
 - д) все перераховане.
78. *Злочинні групи найчастіше формуються на основі:*
- а) неформальних об'єднань у сфері побутового спілкування;
 - б) офіційних банд-формувань;
 - в) поліцейських.
79. *Чи доцільно до вивчення злочинної групи залучати психологів?*
- а) ні;
 - б) так;
 - в) вагаюсь відповісти.
80. *Назвіть типи засуджених:*
- а) актив;
 - б) резерв;
 - в) пасив;
 - г) засуджені із негативною спрямованістю;
 - д) все перелічене.
81. *Що формує пасивність і прагнення в засудженого уникнути будь-яких змін до виправлення?*
- а) жорстка регламентація поведінки правилами, що визначаються ворожим щодо засудженого середовищем;
 - б) проблеми з нормальним харчуванням;
 - в) наявність широкого спектру санкцій за їх порушення.
82. *Етапи динаміки особистості в умовах позбавлення волі:*
- а) після арешту;
 - б) після набуття вироком законної сили;
 - в) адаптаційний період;
 - г) первісний період.
83. *Який найнебезпечніший період у житті ув'язнених?*
- а) останні місяці перед звільненням;
 - б) середина строку;
 - в) вагаюсь відповісти.
84. *Коли варто якнайшвидше залучити психолога до пенітенціарної установи?*
- а) під час передачі передач від родичів;
 - б) під час захоплення заручників;
 - в) вагаюсь відповісти.

85. *Чи є внутрішнє переконання судді психологічними процесом?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
86. *Чи може суддя особисто застосувати психологічні знання в суді?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
87. *Чи може суддя виступити в іншому суді як спеціаліст-психолог?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
88. *Чому здебільшого суддями призначаються комплексні психолого-психіатричні експертизи?*
а) так зручніше для об'єктивного розгляду справи;
б) невмінням розмежувати питання психіатрії та психології;
в) вагаюсь відповісти.
89. *Чи здійснює суддя виховний вплив на учасників процесу?*
а) ні;
б) так;
в) вагаюсь відповісти.
90. *Яку форму участі спеціаліста-психолога (юридичного психолога передбачено в Кримінальному процесуальному кодексі України, що може використовуватися для проведення процедури примирення потерпілого з підозрюваним (обвинуваченим)?*
а) консультація спеціаліста-психолога (юридичного психолога);
б) допомога спеціаліста-психолога (юридичного психолога);
в) висновок спеціаліста-психолога (юридичного психолога).
91. *Як ви вважаєте, що є умовою досудового розслідування до примирення (потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого) у кримінальному провадженні?*
а) позиція адвоката;
б) позиція прокурора;
в) воля особи.

92. *Медіатор, не маючи відповідних психологічних чи юридичних знань, але маючи статус учасника юрисдикційного процесу, може скористатися такими знаннями завдяки залученню у позасудовому чи судовому порядку до цього спеціаліста:*
- а) конфліктолога;
 - б) юридичного психолога;
 - в) суддю.
93. *Чи вправі медіатор, здійснюючи медіаційну процедуру як соціальну послугу, залучити до цього іншого фахівця з відповідної галузі знань?*
- а) так;
 - б) ні;
 - в) відсутня регламентація такої процедури у відповідних нормативно-правових актах.
94. *Яким методом керується експерт у галузі права під час надання обґрунтованого висновку у частині застосування за аналогією права принципу «мирного вирішення спорів» у юрисдикційному процесі поза межами кримінальної юстиції?*
- а) формально-юридичний метод;
 - б) тестовий метод;
 - в) міждисциплінарний метод.
95. *Що не є складовою моральної шкоди в юрисдикційному процесі України?*
- а) фізичний біль та страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
 - б) перебування особи на обліку в кабінеті психологічної консультації медичного лікувального закладу;
 - в) душевні страждання, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів.
96. *Чи є визначений у мировій угоді розмір компенсації моральної шкоди адекватним дійсним стражданням особи?*
- а) так;
 - б) ні;
 - в) лише частково.
97. *Які враховуються вимоги у процесі визначення розміру відшкодування моральної шкоди в мировій угоді під час здійснення медіаційних процедур?*
- а) вимоги ліквідності та пропорційності;
 - б) вимоги розумності і справедливості;
 - в) вимоги законності й міждисциплінарності.

98. *Чи варто в мировій угоді під час визначення моральної шкоди керуватися встановленим розміром заробітної плати за кожен місяць перебування позивача в стані спору (юридичного конфлікту) з відповідачем?*
- а) ні;
 - б) так.
99. *Чи достатньо для здійснення медіації у сфері права лише психологічних знань медіатора?*
- а) ні;
 - б) так.
100. *Становлення юридичної психології як науки зумовлювалося:*
- а) потребою розробки принципів юридичної психології та психологічної науки у двоєдиній інтегрованості;
 - б) потребою розробки спеціалізованого методичного інструментарію вивчення та теоретичної розробки проблематики на межі юридичної і психологічної науки за принципом двоєдиної інтегрованості;
 - в) потребою теоретичної розробки проблематики на межі юридичної і педагогічної науки у її психологічному опосередкуванні та інтегрованості до європейської юридичної практики.
101. *«Актуальні проблеми юридичної психології» – це навчальний спецкурс, що вивчає:*
- а) проблемні аспекти юрисдикційної діяльності в її психологічному опосередкуванні та оптимізації;
 - б) проблемні аспекти психологічної науки та юридичної практики відповідно до нормативно-правових приписів;
 - в) закономірності розвитку права на межі педагогіки, медицини та психології праці.
102. *Предметом навчального спецкурсу «Актуальні проблеми юридичної психології» є:*
- а) людина у її біосинтезі, зумовленого правовою свідомістю та поведінкою;
 - б) психологічно оптимізована юрисдикційна діяльність;
 - в) психологічне опосередкування принципів права та юридичної психології в їх двоєдиності інтегрованою судовою практикою.
103. *Чи є юридична психологія галуззю юридичної науки?*
- а) так;
 - б) ні;
 - в) вагаюсь відповісти.

104. Чим визначаються міждисциплінарні зв'язки «Юридичної психології»?

- а) інтегральним характером права та психології, міждержавним дискурсом та тісним зв'язком європейського права;
- б) міждисциплінарним зв'язком гуманітарних дисциплін у їх опосередкуванні юридичною психологією;
- в) інтегральним характером навчальної дисципліни, міждисциплінарним дискурсом та тісним зв'язком правничих дисциплін.

105. Яку нову форму психосексуальної девіації запропоновано професором Озерським І. В.?

- а) скопофілію;
- б) фротеризм;
- в) інформофілію.

106. Психопревенція статевих злочинів являє собою:

- а) єдність тісно пов'язаних між собою тактико-криміналістичних та біосоціальних аспектів;
- б) відмінність між собою медико-педагогічних, медико-психологічних і медико-соціальних аспектів та єдність юридико-психологічних механізмів правничої діяльності;
- в) єдність тісно пов'язаних між собою медико-педагогічних, медико-психологічних і медико-соціальних аспектів.

107. Окрім доводів неповнолітньої особи про бажання створити сім'ю, необхідно:

- а) законодавчо передбачити обов'язок передбаченого чоловіка чи дружини доводити в суді свою сексуальну позицію у створенні подружнього життя;
- б) законодавчо передбачити обов'язок передбаченого чоловіка чи дружини доводити в суді бажання (мотивацію) мати дітей для доведення факту виправданості наданої інформації суду про вагітність;
- в) законодавчо передбачити обов'язок передбаченого чоловіка чи дружини доводити в суді бажання (мотивацію) до створення подружнього життя.

108. Питання щодо досягнення статевої зрілості у віці з 16 років і до шлюбного віку має теж вирішуватись на підставі:

- а) висновку судово-медичної експертизи, а не на основі довідки лікаря-гінеколога, що досить часто є єдиним, окрім «інтересу неповнолітньої», аргументом для суду у винесенні позитивного рішення про надання права на шлюб;
- б) висновку судово-психологічної експертизи, а не на основі довідки лікаря-гінеколога, що досить часто є єдиним, окрім «інтересу неповнолітньої», аргументом для суду у винесенні позитивного рішення про надання права на шлюб;

- в) висновку комплексної судово-психолого-педагогічної експертизи, а не на основі довідки лікаря-гінеколога, що досить часто є єдиним, окрім «інтересу неповнолітньої», аргументом для суду у винесенні позитивного рішення про надання права на шлюб.
- 109. З позицій психології, поняттєво-термінологічна конструкція «людини та громадянина», вживана у рішеннях ЄСПЛ та національних судів, є пропорційною терміну:**
- а) особа;
 - б) індивід;
 - в) «особистість».
- 110. Якщо вважати, що сексуальність жінки важлива лише для продовження роду, то з психологічних позицій такий підхід ігнорує:**
- а) медико-соціальну частину статевого життя для того, щоби жінка почувалася самодостатньою людиною (правова позиція ЄСПЛ);
 - б) психологічну важливість статевого життя для того, щоби жінка почувалася самодостатньою людиною (правова позиція ЄСПЛ);
 - в) етнічну та психологічну належність жінки у міжнародному просторі та її дітонароджуваність (правова позиція ЄСПЛ).
- 111. Чи може в юрисдикційному процесі поза межами кримінальної юстиції в статусі експерта у галузі права виступати юридичний психолог?**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) лише той, який має статус сертифікованого експерта у галузі права.
- 112. Чи може в кримінальному процесі України в статусі експерта у галузі права виступати юридичний психолог?**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) лише той, який має статус сертифікованого експерта у галузі права.
- 113. Чи можуть в юрисдикційному процесі поза межами кримінальної юстиції предметом висновку експерта бути питання права?**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) лише у висновку юридичного психолога.

- 114. Чи може джерелом права виступати юридична психологія?**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) так, але лише на ідеологічному рівні.
- 115. Який метод використовує юридичний психолог під час здійснення експертизи у галузі права?**
- а) компаративістський;
 - б) міждисциплінарний метод;
 - в) діалектичний на рівні еkleктики;
 - г) матеріалістичний.
- 116. Чи слід вважати, що «психологічні методики моральної шкоди» за № 14.1.04. або № 14.1.75. Мін'юсту є лише «авторськими пропозиціями покрокового юридичного аналізу обставин правопорушення, а не нормативним приписом для експерта чи спеціаліста психолога?**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) вагаюсь відповісти.
- 117. Чи є висновок спеціаліста в галузі психологічного дослідження належним доказом моральної шкоди і повністю відповідає критеріям письмового доказу відповідно до ст. 95 ЦПК України?»**
- а) так;
 - б) ні;
 - в) вагаюсь відповісти.
- 118. Від чого залежить обсяг моральної шкоди, заявленої до відшкодування в юрисдикційному процесі?**
- а) від залучення професійного юридичного психолога до оцінки завданої особі душевного комфорту;
 - б) від грошових сум понесених витрат особою за наслідками нанесеної шкоди;
 - в) від ступеня готовності психіки конкретної особистості протидіяти конкретній психотравмуючій події.
- 119. У психологічному плані внутрішнє переконання прокурора-обвинувача слід розглядати як певний стан:**
- а) зосередженості;
 - б) мобілізованості;
 - в) свідомості;
 - г) ейфорії;
 - д) емоційного збудження.

Рекомендовані джерела інформації

1. Конституція України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Висновок Конституційного Суду України від 31.10.2019 року, № 4-в/2019 у справі за конституційним зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо скасування адвокатської монополії) (реєстр. № 1013) вимогам статей 157 і 158 Конституції України. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004v710-19> (дата звернення: 11.12.2019).

3. Типовий закон Комісії Організації Об'єднаних Націй по праву міжнародної торгівлі про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру від 24.06.2002. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_117.

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05 липня 2012 р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5076-17>.

5. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовтня 2014 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/>.

6. Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.

7. Цивільний кодекс України № 435-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України* від 03.10.2003. 2003. № 40. Ст. 356.

8. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21. Ст. 135.

9. Господарський кодекс України № 436-IV від 16.01.2003. *Відомості Верховної Ради України* від 02.05.2003. 2003. № 18. Ст. 144.

10. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03.10.17 р. № 2147-VIII. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/2147-19>.

11. Кодекс України про адміністративні правопорушення № 8073-X від 07.12.1984 р. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1984. № 51. Ст. 1122.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.

13. Кримінальний кодекс України від 5 квітня / Міністерство юстиції України. К. : Юрінком Інтер, 2001. 239 с. (Кодекси України № 1 / 2001).

14. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1971. № 40. Ст. 356.

15. Про загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 29. Ст. 367.

16. Про концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006. *Урядовий кур'єр* від 24.05.2006. № 95.

17. Рекомендація комітету міністрів ради Європи державам-членам «Про медіацію в кримінальних справах». *Відновне правосуддя в Україні: Щоквартальний бюлетень*. 2005. № 1–2. С. 50–53.

18. Про соціальні послуги [URL] : Закон від 19 червн. 2003 р. № 966-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/966-15>.

19. Програма діяльності Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 02 квітня 2020 р., № 270. Офіц. портал КМУ. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-programi-diyalnosti>.

20. Судові промови адвокатів України : / Редкол.: В. В. Медведчук (голова) та інші. Київ : Ред. журн. «Адвокат», 2000. Кн. 1. 216 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirka/Sudovi_promovy_advokativ_Ukrainy.pdf.

21. Еникеев М. И. Основы юридической психологии : учеб. Москва : НОРМА, 2009. 448 с.

22. Казміренко Л. І. Юридична психологія. Словник. Київ : ТОВ «Кондор», 2008. 224 с.

23. Коновалова В. С., Шепитько В. Д. Основы юридической психологии : учеб. Харків : Одиссей, 2006. 352 с.

24. Казміренко Л. І., Моїсеєва Є. М. Юридична психологія : підручник. Київ : КНТ, 2007. 360 с.

25. Шепитько В. Ю. Психологія судової діяльності : навч. посіб. Харків : Право, 2006. 160 с.

26. Козляковський П. А. Юридична психологія : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во «Дизайн і поліграфія», 2006. 424 с.

27. Васильев В. Л. Юридическая психология : учебник. 3-е изд. СПб : Издательство «ПИТЕР», 2000. 624 с.

28. Озерський І. В. Юридична психологія (підбір та підготовка фахівців-правоохоронців) : наук.-практ. посіб. К. : Талком, 2014. 182 с.

29. Озерський І. В. Організація соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими в пенітенціарних установах України у контексті прокурорського нагляду. *Економіка. Фінанси. Право.* № 12. 2016. С. 31–34.

30. Озерський І. В. National police of Ukraine: Issues of personnel policy and legal regulation. *Часопис Київського університету права.* Київ. 2016. № 4. С. 70–73.

31. Озерський І. В. Фаховий відбір кандидатів на посаду судді Конституційного Суду України у світлі проекту Закону України «Про Конституційний Суд України» (реєстр. № 5336-1 від 17.11.2016 р.). *Економіка. Фінанси. Право.* № 4 / 2017. С. 35–38.

32. Озерський І. В. The National school of judges of Ukraine: legal and psychological content of professional judges training. *Економіка. Фінанси. Право.* № 2. 2017. С. 53–57.

33. Озерський І. В. Проблеми юрисдикційного процесу України: наука і практика : Вибр. наук. праці. Київ : ТОВ «Копі-Центр». Полтава, Ч. І. 2018. 202 с.

34. Озерський І. В. Психологічна складова застосування процедури медіації в цивільному судочинстві. *Економіка. Фінанси. Право.* № 2. 2019. С. 17–22.

35. Озерський І. В. Проблеми юрисдикційного процесу України: наука і практика : навч. посібник. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2019. 218 с.

36. Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посібник. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 250 с.

37. Озерський І. В. Правові позиції ЄСПЛ у контексті психологічного опосередкування права. *Економіка. Фінанси. Право.* № 11. 2018. С. 16–21.

38. Озерський І. В. Відшкодування моральної шкоди у цивільному судочинстві. *Економіка. Фінанси. Право.* № 10. 2018. С. 27–30.

39. Озерський І. В. Експертиза у галузі права як нова форма застосування спеціальних знань юридичного психолога. «Юридичний науковий електронний журнал». Запоріжжя. 2019. № 30. С. 233–236.

40. Озерський І. В. Юридична психологія – галузь юридичної та психологічної науки! Актуальні проблеми національного законодавства : зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф. Кропивницький, 2020. С. 11–14.

41. Озерський І. В. Психологія фахового спілкування в юридичній діяльності. Реалії та перспективи розбудови правової держави в Україні

та світі : матер. III міжнар. наук.–практ. конф. (м. Суми, 29 травн. 2020 р.). Суми, 2020. Т. 1. С. 254–257.

42. Назаров О. А. Використання психологічних знань у кримінальному провадженні, цивільних та адміністративних справах: інформаційно-довідковий посібник. Київ : ДНДЕКЦ МВС України, 2013. 69 с. URL : <https://cutt.ly/hayDOHh>.

43. Довідник проведення судових експертиз та експертних досліджень. URL : <http://www.advrada.kr.ua/files/a-kindise-dovidnyk.pdf>.

ДОДАТКИ

Додаток А

ЗГОДА НА УЧАСТЬ У ПСИХОЛОГІЧНОМУ ДОСЛІДЖЕННІ

Місто (сел.) _____ « ____ » _____ 20 ____ року
Час проведення: початок _____ кінець _____

(найменування фізичної чи юридичної особи-експериментатора, який проводить психологічне дослідження)

Представлене Вам психологічне дослідження (експеримент) передбачає _____

(коротко про суть проведення психологічного дослідження (експерименту), його мету, назву, методики)

Означене дослідження проводиться з урахуванням та дотриманням застережень, передбачених чинним законодавством України, а саме: ч. 3 ст. 28 Конституції України (*Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям*), ч. 1 ст. 142 Кримінального кодексу України (*Незаконне проведення медико-біологічних, психологічних або інших дослідів над людиною, якщо це створювало небезпеку для її життя чи здоров'я, караються обмеженням волі на строк до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років або без такого*), ч. 3 ст. 281 Цивільного кодексу України (*Медичні, наукові та інші досліді можуть провадитися лише щодо повнолітньої дієздатної фізичної особи за її вільною згодою*), ст. 45 «Основ законодавства України про охорону здоров'я» (*Застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності застосування експерименту, повної інформованості і вільної згоди повнолітньої дієздатної фізичної особи, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування, а також за умови збереження в необхідних випадках лікарської таємниці. Забороняється проведення науково-дослідного експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з правосудною метою*) та п. 1 Розділу 3 «Етичного кодексу

Актуальні проблеми юридичної психології

психолога», прийнятого на I Установчому з'їзді Товариства психологів України 20.11.1990 р.

Зважаючи на вищезазначене,

Я, _____,
(ПІБ респондента-учасника дослідження (експерименту))

погоджуюся на використання результатів дослідження в юридичному процесі та підтверджую згоду на особисту участь у психологічному дослідженні _____,
(назва психологічного дослідження (експерименту))

усвідомлюючи, що моя участь є цілком добровільною та мною ініційованою, і що маю запропоновану психологом (експертом) нагоду відмовитися від такої участі в будь-який момент (час) психологічного дослідження.

« _____ » _____ 20 _____ р. _____
(учасник-респондент)

« _____ » _____ 20 _____ р. _____
(експериментатор)

Додаток Б
Зразок бланка 1

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА У ГАЛУЗІ ПРАВА

(вказати спеціальність, галузь)

Я, експерт у галузі _____

(вказати спеціальність та галузь права (юридичної науки)

(ПІБ (вчене звання, науковий ступінь тощо)

підтверджую надання висновку в процесуальній дії _____

(вказати конкретну назву процесуальної дії)

що проводиться за ухвалою _____

(вказати посаду та ПІБ судді чи найменування суду)

на підставі клопотання (замовлення) _____

(процесуальний статус та ПІБ особи)

З правами, передбаченими: ч. 3 ст. 73 ЦПК України, ч. 3 ст. 70 ГПК України, ч. 3 ст. 69 КАС України, ознайомлений у повному обсязі

(потрібне підкреслити та засвідчити це підписом)

З обов'язками, передбаченими: ч. 2 ст. 73 ЦПК України, ч. 2 ст. 70 ГПК України, ч. 2 ст. 69 КАС України, ознайомлений у повному обсязі

(потрібне підкреслити та засвідчити це підписом)

Повідомляю, що мене попереджено про відповідальність, передбачену для експерта у галузі права ч. 7 ст. 102 ЦПК України, ч. 7 ст. 98 ГПК України, ч. 7 ст. 101 КАС України за відмову без поважних причин від виконання покладених на мене обов'язків, а також з положеннями ч. 2 ст. 185-3 КУпАП за злісне ухилення від явки до суду

(підпис)

Підтверджую, що мене попереджено згідно з ч. 7 ст. 102 ЦПК України, ч. 2 ст. 98 ГПК України, ч. 7 ст. 101 КАС України про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку, передбачену ст. 384 КК України, або за відмову від надання висновку, передбачену ст. 385 КК України на підставі п.п. 4.11. та 4.12. Постанови Верховного Суду № 904/684/18 від 04.11.2020.

(підпис)

Актуальні проблеми юридичної психології

Під час _____
(вказати конкретну назву процесуальної дії)

мною застосовано _____
(вказати конкретні методики чи/або технічні засоби, доктрини, юридична практика)

Як спеціаліст у галузі _____ щодо _____
(вказати поставлені запитання чи/або надані для дослідження матеріали тощо)

можу пояснити, що _____

Висновок, наданий мною як експертом у галузі права, цілком узгоджується із застереженнями, передбаченими ч. 2 ст. 102 ЦПК України, ч. 2 ст. 98 ГПК України та ч. 2 ст. 101 КАС України, де вписано, що «предметом висновку експерта не можуть бути питання права», а також положеннями ч. 2 ст. 114 ЦПК України, ч. 2 ст. 108 ГПК України та ч. 2 ст. 112 КАС України («Висновок експерта у галузі права не може містити оцінки доказів, вказівок про достовірність чи недостовірність того чи іншого доказу, про переваги одних доказів над іншими, про те, яке рішення має бути прийнято за результатами розгляду справи») _____
(підпис)

Висновок підготовлений для подання до _____ суду
(вказати найменування суду)

Експерт у галузі права – _____
(вказати спеціальність, галузь)

(вказати повну назву наявної обійманої посади та установу (організацію))

ПІБ (ініціали) (підпис)

Зразок бланка 2

Слідчому (прокурору) Н-ського відділу.....
Адреса:
Заявник: _____
Адреса: Засоби зв'язку: _____
Кримінальне провадження: № 6777777666***

**Клопотання
про проведення психологічного дослідження**

У провадженні СВ Н-ського УП ГУНП у м. Н-ськ знаходяться матеріали кримінального провадження, внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № 120999996666*** від _____ року, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого _____ КК України. Потерпілим у кримінальному провадженні є гр. _____, _____ р. н.

Загальні обставини та предмет заяви:

Відповідно до ч. 1 ст. 220 КПК України, клопотання сторони захисту, потерпілого і його представника чи законного представника, представника юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, про виконання будь-яких процесуальних дій слідчий, прокурор зобов'язані розглянути в строк не більше трьох днів з моменту подання і задовольнити їх за наявності відповідних підстав. Враховуючи вищевикладене та керуючись ч. 5 ст. 44, п. 4 ч. 1 ст. 56, ч. 4 ст. 58 ч. 1 ст. 220 КПК України,

ПРОШУ:

1. Задовольнити клопотання про проведення психологічного дослідження та залучити відповідного спеціаліста для з'ясування таких питань:

- 1) _____ ;
- 2) _____ ;
- 3) _____ .

2. Повідомити про результати розгляду клопотання на вказану вище адресу для листування. Переконливо прошу виконати вимоги ч. 2 ст. 220 КПК України, в якій виписано «про результати розгляду клопотання повідомляється особа, яка заявила клопотання. Про повну або часткову відмову в задоволенні клопотання виноситься вмотивована

Актуальні проблеми юридичної психології

постанова, копія якої вручається особі, яка заявила клопотання, а у разі неможливості вручення з об'єктивних причин – надсилається їй».

Додатки:

1. _____.
2. _____.

Заявник: *Адвокат (представник, потерпілий)*

ПБ (підпис)

дата

ДОРУЧЕННЯ

(вказати, кому: орган, підприємство, установу, організацію, службову чи фізичну особу)

про проведення _____ **дослідження**
(вказати відповідну галузь знань)

Місто (сел.) _____ «__» _____ 20__ року

(посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

розглянувши _____
(азначити клопотання, процесуальний статус ПІБ про залучення спеціаліста чи/та матеріали досудового розслідування, внесеного до СРДР №, за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого п., ч., ст. КК України)

ВСТАНОВИВ:

(зміст обставин (фабула), які є підставами для складення доручення та його обґрунтування)

Враховуючи, що для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні _____ знання, керуючись ч. 5 ст. 40, ст. 71, ч.ч. 6, 7 ст. 95, ст.ст. 110, 220 КПК України,

ДОРУЧАЮ:

1. Провести _____ дослідження, до якого залучити спеціаліста – _____, що обіймає посаду _____.
2. На вирішення спеціалісту – _____ пропонуються такі питання:
 - 1) _____;
 - 2) _____;
 - 3) _____;

Актуальні проблеми юридичної психології

- 4) _____
_____.
3. Для дослідження спеціалісту – _____ надати (*надіслати, направити*):

_____.
4. Бланк для надання висновку спеціаліста – _____ на _____ аркушах.
5. Памятка роз'яснення прав та обов'язків спеціаліста на окремому аркуші _____.
6. Копію доручення направити _____.

Доручення склав _____

(посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

ПАМ'ЯТКА
про процесуальні права та обов'язки спеціаліста

Пам'ятку одержав: _____
(наявна посада, ПІБ, дата народження)

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 71. Спеціаліст

1. Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками застосування технічних або інших засобів і може надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

2. Спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо) сторонами кримінального провадження під час досудового розслідування і судом під час судового розгляду.

3. Сторони кримінального провадження мають право під час судового розгляду заявляти клопотання про залучення спеціаліста або використання його пояснень і допомоги.

4. Спеціаліст має право:

1) ставити запитання учасникам процесуальної дії з дозволу сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду;

2) користуватися технічними засобами, приладами та спеціальним обладнанням;

3) звертати увагу сторони кримінального провадження, яка його залучила, або суду на характерні обставини чи особливості речей і документів;

4) знайомитися з протоколами процесуальних дій, в яких він брав участь, і подавати до них зауваження;

5) одержувати винагороду за виконану роботу та відшкодування витрат, пов'язаних із його залученням до кримінального провадження;

6) заявляти клопотання про забезпечення безпеки у випадках, передбачених законом.

5. Спеціаліст зобов'язаний:

1) прибути за викликом до слідчого, прокурора, суду і мати при собі необхідні технічне обладнання, пристрої та прилади;

2) виконувати вказівки сторони кримінального провадження, яка його залучила, чи суду та давати пояснення з поставлених запитань;

3) не розголошувати відомості, які безпосередньо стосуються суті кримінального провадження та процесуальних дій, що здійснюються (здійснювалися) під час нього, і які стали відомі спеціалісту у зв'язку з виконанням його обов'язків;

4) заявити самовідвід за наявності обставин, передбачених цим Кодексом.

Стаття 72. Відповідальність спеціаліста

1. У разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття на спеціаліста судом покладаються всі витрати, пов'язані з оголошенням.

Стаття 360. Консультації та роз'яснення спеціаліста

1. Під час дослідження доказів суд має право скористатися усними консультаціями або письмовими роз'ясненнями спеціаліста, наданими на підставі його спеціальних знань.

2. Спеціалісту можуть бути поставлені питання щодо суті наданих усних консультацій чи письмових роз'яснень. Першою ставить запитання особа, за клопотанням якої залучено спеціаліста, а потім інші особи, які беруть участь у кримінальному провадженні. Головуючий у судовому засіданні має право ставити спеціалістові запитання в будь-який час дослідження доказів.

Стаття 95. Показання

1. Показання – це відомості, які надаються в усній або письмовій формі під час допиту підозрюваним, обвинуваченим, свідком, потерпілим, експертом щодо відомих їм обставин у кримінальному провадженні, що мають значення для цього кримінального провадження.

4. Суд може обґрунтовувати свої висновки лише на показаннях, які він безпосередньо сприймав під час судового засідання.

6. Висновок або думка особи, яка дає показання, можуть визнаватися судом доказом, лише якщо такий висновок або думка корисні для ясного розуміння показань (їх частини) і ґрунтуються на спеціальних знаннях в розумінні статті 101 (Висновок експерта) КПК України.

7. Якщо особа, яка дає показання, висловила думку або висновок, що ґрунтується на спеціальних знаннях у розумінні статті 101 (Висновок експерта) КПК України, а суд не визнав їх недопустимими доказами в порядку, передбаченому ч. 2 ст. 89 (Визнання доказів

недопустимими) КПК України, інша сторона має право допитати особу згідно з правилами допиту експерта.

Стаття 222. Недопустимість розголошення відомостей досудового розслідування

1. Відомості досудового розслідування можна розголошувати лише з письмового дозволу слідчого або прокурора і в тому обсязі, в якому вони визнають можливим.

2. Слідчий, прокурор попереджає осіб, яким стали відомі відомості досудового розслідування, у зв'язку з участю в ньому, про їх обов'язок не розголошувати такі відомості без його дозволу. Незаконне розголошення відомостей досудового розслідування тягне за собою кримінальну відповідальність, встановлену законом.

КРИМІНАЛЬНИЙ КОДЕКС УКРАЇНИ

Стаття 387. Розголошення даних досудового слідства або дізнання

Розголошення без дозволу прокурора, слідчого або особи, яка провадила дізнання чи досудове слідство, даних досудового слідства чи дізнання особою, попередженою в установленому законом порядку про обов'язок не розголошувати такі дані, карається штрафом від п'ятдесяти до ста неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або виправними роботами на строк до двох років.

Пам'ятку вручив:

Суб'єкт залучення спеціаліста – _____
(наявна посада, статус тощо)

(ПІБ)

(підпис)

« _____ » _____ 20__ р.

Додаток до протоколу _____
(п. 3 ч. 2 ст. 99, п. 2. ч. 2. ст. 105 КПК України)

ПИСЬМОВЕ ПОЯСНЕННЯ СПЕЦІАЛІСТА

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Методики чи/або техніка, що застосовується спеціалістом – _____

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Я, спеціаліст – _____

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

_____ ПІБ (спеціальне, вчене звання, науковий ступінь тощо)

підтверджую особисту участь в слідчій (процесуальній) дії _____

_____ (вказати назву слідчої, процесуальної дії)

що проводиться _____ за рішенням

_____ (дата, місце)

_____ (вказати посаду та ПІБ особи, уповноваженої на проведення процесуальної дії)

З правами, передбаченими КПК України, а саме: ч.ч. 1–4 ст. 71 та ст. 360, ознайомлений у повному обсязі _____

_____ (підпис)

З обов'язками, передбаченими КПК України, а саме: ч. 5 ст. 71 та ст. 360, ознайомлений у повному обсязі _____

_____ (підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про відповідальність, передбачену для спеціаліста ст. 72 КПК України, а саме: у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття, на мене судом будуть покладені всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні.

_____ (підпис)

І. В. Озерський

Повідомляю, що мене попереджено про кримінальну відповідальність за незаконне розголошення відомостей досудового розслідування у порядку ст. 222 КПК України та ознайомлено з положеннями ст. 387 КК України.

(підпис)

Під час _____
(вказати конкретну подію та назву слідчої, процесуальної дії)

мною _____ застосовано _____
(вказати конкретні методики чи/або технічні засоби)

Як спеціаліст у галузі _____ щодо _____
(вказати поставлені питання учасниками процесуальної дії чи/або власні спостереження)

можу пояснити, що _____

_____.

Спеціаліст – _____
(вказати спеціальність чи галузь)

(вказати наявну обійману посаду)

ПІБ (ініціали)

(підпис)

Інші учасники слідчої, процесуальної дії:

Зауваження до роботи (пояснень) спеціаліста: _____
(вказати конкретні зауваження та свою посаду чи процесуальний статус, засвідчити підписом та датою)

ВИСНОВОК СПЕЦІАЛІСТА

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Методики чи/або техніка, що застосовується спеціалістом – _____

_____ (вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь)

Я, спеціаліст – _____
(вказати спеціалізацію, спеціальність чи галузь) ПІБ (спеціальне, вчене звання, науковий ступінь тощо)

підтверджую особисту участь у слідчій (процесуальній) дії _____

_____ (вказати назву слідчої, процесуальної дії)

що проводиться _____ за рішенням _____
(дата, місце)

_____ (вказати посаду та ПІБ особи, уповноваженої на проведення процесуальної дії)

З правами, передбаченими КПК України: ч.ч. 1–4 ст. 71, ч. 6, 7 ст. 95 та ст. 360, ознайомлений у повному обсязі _____
(підпис)

З обов'язками, передбаченими КПК України: ч. 5 ст. 71, ч. 6, 7 ст. 9 та ст. 360, ознайомлений у повному обсязі _____
(підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про відповідальність, передбачену для спеціаліста ст. 72 КПК України, а саме: у разі неприбуття до суду без поважних причин або неповідомлення про причини неприбуття, на мене судом будуть покладені всі витрати, пов'язані з оголошенням перерви в судовому засіданні _____
(підпис)

Повідомляю, що мене попереджено про кримінальну відповідальність за незаконне розголошення відомостей досудового розслідування у порядку ст. 222 КПК України та ознайомлено з положеннями ст. 387 КК України _____
(підпис)

Під час _____
(вказати конкретну подію та назву слідчої, процесуальної дії)

мною застосовано _____
(вказати конкретні методики чи/або технічні засоби)

І. В. Озерський

Як спеціаліст у галузі _____ щодо

(вказати поставлені питання, надані для дослідження матеріали чи/або власні спостереження, методики)

_____ можу пояснити,
що _____

Висновок наданий мною як спеціалістом цілком узгоджується із застереженнями та положеннями ч.ч. 1–4, 5 ст. 71, ч.ч. 6, 7 ст. 95, ст. 360 КПК України.

(підпис)

Спеціаліст – _____
(вказати спеціальність чи галузь)

(вказати наявну обійману посаду)

(підпис)

« _____ » _____ 20 ____ р.

Зразок бланка 6

Ректорові
Чорноморського національного
університету імені Петра Могили
проф. Клименку Л. П.
служб. адреса:
вул. 68 Десантників, 10
м. Миколаїв, 54003

Шановний Леоніде Павловичу!

У Вашому закладі вищої освіти на посаді професора кафедри цивільного та кримінального права працює д-р юрид. наук ПІБ, який є фахівцем у галузі наукових знань: 19.00.06 – юридична психологія та може надати психологічний висновок у кримінальному провадженні № 0000000000 за фактом вчинення підозрюваною особою кримінального правопорушення, передбаченого ст. 152 КК України (Згвалтування).

Враховуючи зазначені обставини, прошу посприяти залученню ПІБ для надання фахової допомоги з питань, що потребують використання та застосування спеціальних психологічних знань.

Після отримання Вашої згоди на залучення професора кафедри _____ ПІБ у статусі спеціаліста-психолога, останньому будуть скеровані відповідні матеріали кримінального провадження та надано час для зустрічі з учасниками та сторонами провадження.

З повагою
Прокурор
????????????????????????????????
« _____ » _____ 20 ____ р.

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ № 9

**ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ,
ЩО ПРИТАМАННІ УСПІШНОМУ ПРАВНИКУ**

(_____)

вказати статус

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.
- 13.
- 14.
- 15.

Група №

Староста _____

**ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ,
ЩО ПРИТАМАННІ НЕВДАЛОМУ ПРАВНИКУ**

(_____)

вказати статус

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.
- 13.
- 14.
- 15.

Група №

Староста _____

**ПРОТОКОЛ ОГЛЯДУ
місця події**

Місто (сел.) _____ « ____ » _____ 20 ____ року

Огляд почато о « ____ » год. « ____ » хв.

Огляд закінчено о « ____ » год. « ____ » хв.

_____ (слідчий, посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

на підставі _____

(вказується ухвала слідчого судді, якщо проводиться огляд житла чи іншого володіння особи, якщо огляд місця події проводиться до початку кримінального провадження, вказуються відомості про заяву чи повідомлення про подію)

відповідно до ст. 104, 105, 106, ч. 3 ст. 214, 234, 237, 223 КПК України:

У присутності понятих:

1) _____;
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

2) _____;
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

_____,
яким відповідно до ст.ст. 11, 13, 15, 223 КПК України роз'яснені їхні права і обов'язки.

За участю потерпілого:

_____,
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

якому відповідно до з ч. 1, 2 ст. 56. ст. 57 КПК України роз'яснені його права і обов'язки.

За участю підозрюваного:

_____,
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

якому відповідно до з ч. 3, 5, 6, 7 ст. 42 КПК України роз'яснені його права і обов'язки.

За участю захисника:

_____,
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

якому відповідно до ст. 46, 47 КПК України роз'яснені його права і обов'язки.

Актуальні проблеми юридичної психології

За участю представника:

_____ ,
(прізвище, ім'я, по батькові, дата народження, місце проживання)

якому відповідно до ч. 5 ст. 44, ч. 4 ст. 58, ч. 2 ст. 59 КПК України роз'яснені його права і обов'язки.

За участю експерта (спеціаліста):

_____ ,
(прізвище, ім'я, по батькові)

яким відповідно до ч. 3, 4, 5 ст. 69; ст. 71 КПК України роз'яснені права і обов'язки.

За участю власника (користувача) приміщення чи іншого володіння

_____ ,
(прізвище ім'я, по батькові, адреса)

Перед початком огляду переліченим особам роз'яснено їхнє право бути присутніми при усіх діях, які проводяться в процесі огляду, робити зауваження, що підлягають занесенню до протоколу. Особам, які беруть участь у проведенні огляду також роз'яснено про вимоги ч. 3 ст. 66 КПК України про їх обов'язок не розголошувати відомості щодо проведеної процесуальної дії, а також про застосування технічних засобів фіксації, умови та порядок їх використання:

_____ ,
(характеристики технічних засобів фіксації та носіїв інформації, які застосовуються

_____ ,
під час проведення цієї процесуальної дії, підписи осіб)

Проведеним оглядом встановлено: _____

_____ ,
(вказується адреса житла чи іншого володіння особи)

Під час огляду виявлено _____

_____ ,
(вказуються сліди, речі, виявлені під час огляду)

Виявлене під час огляду вилучено: _____

_____ ,
(вказуються, що в якій послідовності виявлено і яким чином опечатано)

Під час огляду застосовані технічні засоби: _____

_____ ,
(вказуються застосування фото-, відеозйомки,

_____ ,
інших технічних та спеціальних засобів, їхні технічні параметри)

І. В. Озерський

Огляд проводився: _____
(вказуються погодні умови, освітлення, температура повітря, інші дані, які необхідні)

Протокол прочитаний, записано _____
(зауваження учасників огляду)

Додатки до протоколу

_____ (вказати номер та назву додатка)

Учасники:

1. _____ / _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

2. _____ / _____

3. _____ / _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

4. _____ / _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Поняті:

1. _____ / _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

2. _____ / _____
(прізвище, ім'я, по батькові) (підпис)

Огляд провів:

_____ (слідчий, посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

ФАБУЛИ ДЛЯ ТРЕНІНГУ¹**ФАБУЛА ДЛЯ СПЕЦІАЛІСТА-ПСИХОЛОГА № 1**

«Письмове пояснення» спеціаліста-психолога. Батько пішов з родини, коли обстежуваному було 11 років, живе в іншому місті, контактів з родиною не підтримує. У М. є брат, на 3 роки молодший від нього. Емоційний контакт із матір'ю відсутній. За словами обстежуваного, мати ніколи не пестила й не любила його, «все краще діставалося молодшому братові: і пещення, і подарунки; мене часто незаслужено били».

Зростав в обстановці емоційного відчуження й ігнорування матір'ю, що закріплювалося в особистості й виступало як загальна установка відносин до всіх жінок. У школі був грубий і недовірливий. Статевий потяг виник у віці 13 років. Перший статевий акт у віці 14 років здійснив з жінкою віком 26 років, прибиральницею в школі, після того, як вони спільно розпили пляшку горілки, за взаємною згодою. Мастурбує з 13 років 3–4 рази в тиждень.

ФАБУЛА ДЛЯ СПЕЦІАЛІСТА-ПСИХОЛОГА № 2

«Письмове пояснення» спеціаліста-психолога. Народився першою дитиною в родині, має брата. На момент народження батькові було 37 років, матері – 39. Виховувався бабусею (за типом гіперопіки). Взаємини між батьками були конфліктні. До сина батьки ставилися суворо, пригнічували ініціативу. За характером Т. боязкий, сором'язливий, нерішучий. Зазнає труднощів у спілкуванні з однолітками.

Результати спеціального сексологічного обстеження. Лібідо з 10 років, мастурбація з 12. Петинг із 12 років з десятилітньою дівчинкою, зв'язок з якою тривав 1,5 року. Перший статевий акт – в 17 років з жінкою, на 10 років старшою, з її ініціативи. Статевий акт був невдалим через слабкість ерекції, надалі мав дві невдалі спроби здійснити статевий акт із жінками свого віку. Відзначає, що дівчатаровесниці не збуджували статевого потягу. З жертвою за місяць до злочину чотири рази робив петинг. Періодично має сексуальні сновидіння педофільного характеру.

¹ Для фабул використано матеріали: Гульман Б. Л., Орлов П. И. Психодиагностика и психопрофилактика сексуальных преступлений : учеб. пособ. по судеб. сексологии / под ред. В. В. Кришталя. Харьков : ХИВД, 1994. 144 с.

ФАБУЛА ДЛЯ СПЕЦІАЛІСТА-ПСИХОЛОГА № 3

«Письмове пояснення» спеціаліста-психолога. Народився старшим сином у родині. Під час пологів застосовувалися щипці, мала місце родова травма. Має сестру, молодшу на 10 років. У дитинстві виховувався тільки матір'ю, себе психічно уподібнює їй. Виховання бездоглядне. Батька боявся, бо той часто виявляв агресію, бив. Ознаки статевого дозрівання сформувалися до 13 років. Перша еякуляція – в 11 років за спільної мастурбації із двома товаришами 12 й 13 років. Під час спостереженні за мастурбацією товаришів завжди виникала ерекція («це видовище мене завжди збуджувало»). Мастурбував спершу 2–3 рази в тиждень, потім щодня. Супровідні фантазії – оголені сідниці. Перший статевий акт – у 13 років з товаришем. Відзначає, що статевий потяг спрямований тільки на чоловіків і більш сильний – на хлопчиків.

В армії служив у будівельних військах кранівником, екскаваторником. Мав кілька гомосексуальних контактів з товаришами по службі. З 26 років став зловживати алкоголем. У стані алкогольного сп'яніння ставав агресивним, виникав стан сильного статевого збудження із прагненням до його розрядки в найбільш доступній у цей момент формі, наприклад, у формі мастурбації, педофільної поведінки й т. д.

На питання відповідає із прагненням представити себе в більш вигідному світлі. Заявляє, що тривалий час страждає сексуальним розладом, що навіть від невеликих доз алкоголю «впадає в безпам'ятство». Дорікає лікарям, що «запустили хворобу». Ненавидить батька за те, що бив «як худобину, не дивлячись». Дуже обережно, натяками повідомляє, що відчуває сексуальне збудження від вигляду або явлення голих сідниць.

ФАБУЛИ ДЛЯ ТРЕНІНГУ²

ФАБУЛА ДЛЯ СЛІДЧОГО № 1

З тексту поданої до поліції заяви стало відомо, що гр. М., 19 років; освіта неповна середня, вантажник, неодружений. У віці 17 років, будучи в нетверезому стані, увірвався в будинок, де проживало незнайоме йому подружжя старшого віку Ш. Не реагуючи на вимогу піти з будинку, М. погрожував дружині розправою, ударив жінку, викручував їй палець на руці й заподіяв інші тілесні ушкодження без розладу здоров'я. Сусіди Ш., почувши крики про допомогу, викликали поліцію, яка затримала М., і після оформлення матеріалів до вечора, він був звільнений.

Відразу після цього він прийшов у будинок свого знайомого Н., де перебувала також молода жінка К. (у віці 22 років). Спільно були випиті спиртні напої, після чого М. став вимагати, щоб К. задовольнила його статеву пристрасть у збоченій формі. Тоді Н. вигнав його й К. зі своєї кімнати й замкнув двері. Не виходячи з будинку, М. став бити К., зірвав з неї плаття й нижню білизну і вчинив насильницький оральний статевий акт. У процесі здійснення цих злочинних дій він наніс потерпілій кілька ударів по голові, у результаті яких наступила смерть. Вчинивши вбивство й розуміючи, що Н. викриє його, М. з метою приховання скоєного злочину вирішив знищити його сліди й позбавити життя Н. Із цією метою він розкидав у будинку сіно, поклав його на труп К. і підпалив. Однак задум злочинця не був доведений до кінця, тому що пожежа була вчасно ліквідована громадянами.

Завдання: Поставити питання спеціалісту-психологу, виходячи з представленої вище фабули події кримінального правопорушення. *Запитання можуть ставити всі учасники огляду із занесенням їх до протоколу.*

ФАБУЛА ДЛЯ СЛІДЧОГО № 2

З тексту поданої до поліції заяви стало відомо, що Т., 27 років; освіта вища, викладач, неодружений. 1 вересня 2020 р. Т., в стані алкогольного сп'яніння, згвалтував сусідку, десятилітню Г., за таких обставин. Скориставшись тим, що дівчинка залишилася в будинку одна, Т. поклав її в ліжку, роздягнув, після чого, використовуючи

² Для фабул використано матеріали: Гульман Б. Л., Орлов П. И. Психодиагностика и психопрофилактика сексуальных преступлений : учеб. пособ. по судеб. сексологии / под. ред. В. В. Кришталея. Харьков : ХИВД, 1994. 144 с.

безпорадний стан дівчинки, обумовлений віком, згвалтував її, заподіявши їй легкі тілесні ушкодження. Мати потерпілої, повернувшись із роботи, знайшла свою десятилітню доньку в спальні на ліжку напівголою, з розривами промежини, що кровоточили.

Завдання: Поставити запитання спеціалісту-психологу, виходячи з представленої вище фабули події кримінального правопорушення. *Запитання можуть ставити всі учасники огляду із занесенням їх до протоколу.*

ФАБУЛА ДЛЯ СЛІДЧОГО № 3

З тексту поданої до поліції заяви стало відомо, що М., 33 роки; неодружений, освіта вища, безробітний. Перебуваючи на пляжі, у стані алкогольного сп'яніння приставав до дівчинки Х., 12 років, що перебувала на пляжі зі своїми подругами, теж малолітніми. М. забрав у неї взуття й насильно утримував, не відпускаючи додому. Свої дії він супроводжував нецензурною лайкою, знущаннями. Намагаючись затягти дівчинку в кущі, вдарив її по обличчю. Хуліганські дії М. були припинені громадянами, що підійшли. Після цього М., сховавшись у лісопосадці біля пляжу, зустрів хлопчика В., 9 років, що їхав на велосипеді. М. схопив його і, незважаючи на крики, насильно здійснив анальний статевий акт.

Завдання: Поставити запитання спеціалісту-психологу, виходячи з представленої вище фабули події кримінального правопорушення. *Запитання можуть ставити всі учасники огляду із занесенням їх до протоколу.*

ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ, ЯКІ ВІНОСЯТЬСЯ НА ВИРІШЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Питання, які можуть бути вирішені під час судово-психологічної експертизи згідно з Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.98 р.:

1. Які індивідуально-психологічні особливості має підекспертна особа?

2. Чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, які суттєво вплинули на характер її протиправних дій або злочину чи злочинної діяльності (зазначається, що саме має значення для суду чи слідства: підвищена агресивність, підкореність, жорстокість, нерішучість, етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера)?

3. Які психологічні особисті якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа? У якому зв'язку вони перебувають з обставинами, що досліджуються у справі?

4. Чи могли індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час скоєння нею протиправних дій (або злочину)?

5. Який індивідуально-рольовий статус має підекспертний у злочинній групі (лідер, підвладний, ведений тощо) і чи це зумовлено його індивідуально-психологічними властивостями та особливостями соціально-психологічної структури злочинної групи (злочинного угруповання)?

6. Які особливості мають психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки підекспертного (у справах про статеві злочини)?

7. Чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, що суттєво вплинули на характер її показань у справі? Яким чином сімейна ситуація, індивідуально-психологічні особливості батьків (зазначити, якщо треба, одного чи обох з них), особливості їх виховної поведінки впливають на емоційний стан, психічний розвиток та відчуття благополуччя дитини?

8. Яким чином можуть вплинути умови виховання кожного з батьків на психологічний стан та розвиток дитини?

9. Чи має залежність оцінка сімейної ситуації дитиною від впливу з боку батьків та інших дорослих?

10. Чи має підекспертна особа зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини: безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо)?

11. Чи є ситуація, що досліджується за справою, психотравматичною для Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові)?

12. Якщо так, то чи завдані Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода)?

13. Чи спричинені Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) страждання (моральна шкода) за умов ситуації (зазначаються умови ситуації), що досліджуються у справі? Якщо Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові) завдані страждання (моральна шкода), який можливий розмір становить грошова компенсація за завдані страждання Н. (моральної шкоди)?

14. Чи спроможна підекспертна особа, з урахуванням її вікових особливостей, емоційного стану, індивідуально-психологічних властивостей, рівня розумового розвитку та умов мікросоціального середовища (залежність, погроза, омана тощо), усвідомлювати реальний зміст власних дій та повною мірою свідомо керувати ними і передбачати їх наслідки?

15. Чи здатна підекспертна особа, з урахуванням її емоційного стану, індивідуально-психологічних особливостей та рівня розумового розвитку, правильно сприймати обставини, що мають значення у справі, і давати про них відповідні показання?

16. Чи мали суттєвий вплив індивідуально-психологічні особливості та емоційний стан підекспертної особи на її поведінку в аварійній ситуації (у справах щодо управління транспортом або механізмами й автоматизованими системами тощо)?

17. Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння протиправних дій в емоційному стані (і в якому саме (сильний страх, пригніченість, розгубленість, відчай, емоційний стрес, фрустрація тощо)), що суттєво вплинув на її свідомість і поведінку (або, згідно зі справою, на діяльність, виконання професійних обов'язків)?

18. Чи перебувала підекспертна особа в стані вираженого емоційного збудження або емоційного напруження, що можуть розглядатися як психологічна підстава стану сильного душевного хвилювання?

19. Чи перебувала підекспертна особа на момент скоєння протиправних дій у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави сильного душевного хвилювання?

20. У якому емоційному стані перебувала підекспертна особа в період, який передував її самогубству?

21. Чи виник емоційний стан підекспертної особи в період, який передував її самогубству, унаслідок дій обвинуваченого (зазначити: насильство, дії, які кваліфікуються як погрози, жорстоке ставлення чи систематичне приниження людської гідності тощо)?

22. Чи здатна підекспертна особа, виходячи з рівня її розумового розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і емоційного стану, правильно розуміти характер та значення скоюваних з нею дій та здійснювати опір (у справах про статеві злочини)?

23. Чи здатна підекспертна особа, з урахуванням рівня її розумового розвитку та індивідуально-психологічних особливостей, розуміти характер та фактичний зміст власних дій, керувати ними та передбачати їх наслідки?

24. Чи має підекспертна особа відхилення у психічному розвитку, які не є виявами психічного захворювання? Якщо має, то якими саме є їх ознаки?

25. Чи вплинули (і яким чином) індивідуальні властивості психічних процесів підекспертної особи (указати залежно від того, що має значення у справі: пам'ять, увага, сприймання, мислення, особливості емоційних реакцій) чи функціонування сенсорних процесів (зір, слух, нюх тощо) на адекватність сприйняття нею особливостей та змісту ситуації (зазначити наявні ознаки ситуації, що досліджується у справі), на їх відтворення у показаннях?

26. Які індивідуально-психологічні особливості має гр. Н. (зазначаються прізвище, ім'я та по батькові)?

27. Яка особистісна значимість для гр. Н. обставин, за яких була укладена угода?

28. У якому емоційному стані був (була) гр. Н. під час звершення дії укладання угоди?

29. Чи здатним був (була) гр. Н., з урахуванням визначених обставин, повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення та реалізовувати його своїми діями?

30. Чи здатний був (була) гр. Н., з урахуванням визначених обставин, усвідомлювати – і в якій мірі – фактичний зміст власних дій та їх наслідків?

31. Чи здатний був (була) гр. Н. повною мірою прогнозувати наслідки власних дій?

32. Чи здатний був (була) гр. Н. повною мірою усвідомлено приймати рішення, адекватне ситуації, та в повній мірі усвідомлено реалізувати його?

33. Чи використовувалась під час проведення семінарів та інших масових заходів, що проводили представники організації (вказати, якої), будь-які методи психологічного впливу на свідомість та поведінку присутніх? Якщо так, то які саме та в якій формі?

34. Чи формувалась у потерпілих стан психологічної омани відносно цілей організації? Чи спонукались потерпілі до певної поведінки (вказати, якої саме)?

35. Чи міг психологічний вплив, якщо такий мав місце, суттєво змінити вільне волевиявлення учасників комунікативного процесу? Чи міг психологічний вплив призвести до дій осіб без осмислення їх можливих наслідків та у заданому обвинуваченими напрямку?

36. Чи була ситуація, що пов'язана із перебуванням осіб у зазначеній організації, психотравмальною для них? Якщо так, то в чому саме полягав її психотравмувальний зміст?

37. Чи є методи психологічного впливу (якщо такі використовувались в організації) психологічно руйнівними для психіки учасників комунікативного процесу? Якщо так, то до яких наслідків вони призвели?

38. Який емоційний (психологічний) зв'язок між особою (*потерпілим, звинуваченим, свідком тощо*) _____ та особою існує чи існував у період _____?

39. Чи були адекватними з психологічної точки зору методи виховання неповнолітнього К. з боку його батька В.?

40. Чи є з психологічної точки зору сюжет, продемонстрований на каналі 10+10 про особисте (приватне) життя гр. В., втручанням у його психологічну недоторканість?

41. Чи здійснювався психологічний вплив з боку гр. А. (батька) на укладення його донькою шлюбу з гр. Ю. з мотивів отримання вигоди?

42. Чи охоплює концепція приватного життя психологічну цілісність людини?

43. Чи включає «Право на повагу до приватного і сімейного життя» абсолютні психологічні елементи, такі як: психологічна цілісність, психологічна недоторканість особи, включаючи сюди і сексуальне (статеве) життя?

44. Чи охоплює безпосередня особиста автономія емоційно-вольову сферу особистості?

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕТОДИКИ (ТЕСТИ) У РОБОТІ ПСИХОЛОГА

(обрати правильні для означеної фабули та вписати їх до висновку чи пояснення спеціаліста-психолога у відповідних розділах документа)

Загальні методики та тести: прості методи спостереження та бесіди (найбільш вживані психологами), а також складні тести (методики): Лірі (розроблені Т. Лірі (1954 р.) і призначені для дослідження уявлень суб'єкта про себе й ідеальному «Я», а також для вивчення взаємовідносин в малих групах), Люшера (*Тест вибору кольорів* для діагностики нервово-психічного стану), Леонгарда – Шмішека (для визначення типу акцентуації рис характеру та темпераменту), ММРІ (широко використовуваних в судовій психіатрії та юридичній психології, здатний верифікувати осіб, які вчинили злочин, серійних вбивць, педофілів, наркоманів та ін., виявляти риси і типи характеру, визначати стиль поведінки і спілкування, діагностувати здатність до адаптації і приховані психічні відхилення, оцінювати професійну придатність, вивчати емоційний стан і ступінь вираженості стресу, прогнозувати ймовірність і зміст труднощів у різних видах трудової діяльності.), Кеттела (16 RF-опитувальник, використовується у всіх випадках, коли необхідні знання індивідуально-психологічних особливостей людини) та ін.

Методики виявлення схильності до девіантної поведінки: оцінка соціально-психологічної адаптованості (К. Роджерс і Р. Даймонд в адаптації Т. В. Снегір'ової), опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки (О. М. Орел), методика визначення особистісної адаптованості школярів (А. В. Фурман), методика визначення схильності до девіантної поведінки (за М. Горською).

Методики виявлення загальних детермінант девіантної поведінки: методика вивчення особи дезадапованого підлітка і його найближчого оточення (Ю. О. Клейберг), методика виявлення причин відхилень у поведінці і розвитку підлітка (Н. В. Перешейна, М. М. Заостровцева), схема аналізу поведінки з відхиленнями (О. В. Змановська),

Методики виявлення психобіологічних та індивідуально-психологічних чинників поведінкових девіацій: анкета «Кругозір» (Ю. В. Василькова), методика діагностики узагальнених смислових установок (метод незакінчених пропозицій), варіант методу Сакса-Сіднея, методика визначення акцентуації характеру (К. Леонгард та Х. Смішек).

Методики вивчення проявів важковихованості: діагностичний лист для виявлення ознак педагогічної занедбаності особистості (Ю. В. Василькова), орієнтовна мінімальна діагностична програма вивчення прояву етичного діяльно-вольового характеру підлітків (М. І. Шилова), програма аналізу вихованості підлітків (М. І. Шилова), метод комплексної експрес-діагностики соціально-педагогічної занедбаності дітей / МЕДОС (Р. В. Овчарова).

Методики вивчення впливу сім'ї на виникнення девіацій: схема аналізу особливостей і недоліків сімейного виховання учнів (Р. В. Овчарова), опитувальник для батьків «Типи виховання дітей» (В. Б. Шапарь), опитувальник «Поведінка батьків і ставлення підлітків до них» (в обробці З. Матейчек та П. Ржичан), тест «Кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс і С. Кауфман), методика «Дерево, люди, життя» (П. Вілсон).

Методики виявлення труднощів шкільної соціалізації: діагностика психологічних умов шкільного освітнього середовища (Н. П. Бад'яна).

Методики вивчення впливу зовнішнього середовища на соціалізацію неповнолітніх: анкета «Сприйняття міського простору» (А. Стрельникова).

Методики вивчення впливу групи на особистість неповнолітнього: карта-схема «Діагностика психолого-педагогічної характеристики малої навчальної групи», анкета на предмет вивчення неформальних зв'язків неповнолітнього (М. М. Фіцула, І. І. Парфанович).

Методики дослідження схильності до агресивної поведінки: опитувальник «Діагностика стану агресії» (А. Басс, А. Дарка), експрес-діагностика некерованої емоційної збудливості (В. В. Бойко), оцінка рівня сімейної агресії очима дитини (шкала М. Штрауса і С. Штайнметц), анкета для педагога «Критерії агресивності дитини» (А. Г. Долгова), особистісний опитувальник «Мотиви вандальної поведінки» (І. В. Воробйова, О. В. Кружкова).

Методики діагностики схильності до делінквентної поведінки: опитувальник на виявлення порушень особистості засудженого.

Методики діагностики схильності до суїцидальних станів: опитувальник для дослідження підліткової депресивності «Депрископ», Neumans, адаптація А. І. Подольського, І. А. Ідобаєвої, методика «Карта ризику суїциду» (модифікація для підлітків), Л. Б. Шнейдер, тест «Ваші суїцидальні схильності» (З. Королева).

Методики на виявлення типу залежної поведінки: опитувальник виявлення схильності до залежного поведінки (В. Ю. Зав'ялов), методика діагностики схильності до різних видів залежності (Г. В. Лозова).

Методики вивчення схильності до хімічних залежностей: схема оцінки наркотичної ситуації в школі (адаптована автором за матеріалами В. Лозового), тест-опитувальник «Схильність до залежності від вживання психоактивних речовин» (І. А. Фурманов), анкета для раннього виявлення педагогами і батьками наркотичної залежності у підлітка (О. В. Змановська), схема «Особливості діагностики алкоголізму у підлітків» (А. Є. Лічко).

Методики вивчення схильності до нехімічних залежностей: тест Такера на виявлення ігрової залежності, модифікований і адаптований для неповнолітніх (І. А. Конигіна), опитувальник для батьків на дитячу Інтернет-залежність (С. О. Кулаков), методика виявлення ставлення до Інтернету «Незавершені речення» (А. Є. Жичкіна, Є. А. Щепіліна), скринінг-тест на виявлення сексуальної адикції (П. Карнес), шкала оцінки харчової поведінки (Д. М. Гарднер, М. П. Олмстед, Ж. П. Поліві), тест «Схильність до азартних ігор» (Г. В. Старшенбаум).

ПОСТАНОВА
про призначення експертизи

Місто (сел.) _____ «___» _____ 20__ року

(слідчий, посада, найменування органу, ініціали, прізвище)

Розглянувши матеріали досудового розслідування, внесеного до Єдиного реєстру досудових розслідувань за № ___ від «_____» 20__ року, за ознаками _____,

(правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність)

ВСТАНОВИВ:

(зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови)

(мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування)

Враховуючи, що для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання, керуючись ст.ст. 110, 242, 243 КПК України,

ПОСТАНОВИВ:

1. Призначити _____ експертизу,
(найменування експертизи)
до проведення якої залучити _____.
2. На вирішення експерта поставити такі питання: _____
3. Для дослідження експерту надати: _____
4. Для ознайомлення експерту надати: _____
5. Копію постанови направити _____

(слідчий, посада, найменування органу, підпис, прізвище, ініціали)

ФАБУЛИ ДЛЯ ПРИЗНАЧЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ³

ФАБУЛА № 1

З матеріалів кримінального провадження гр. М., 19 років; освіта неповна середня, вантажник, неодружений. У віці 17 років, будучи в нетверезому стані, увірвався в будинок, де проживало незнайоме йому подружжя старшого віку Ш. Не реагуючи на вимогу піти з будинку, М. погрожував дружині розправою, ударив жінку, викручував їй палець на руці й заподіяв інші тілесні ушкодження без розладу здоров'я. Сусіди Ш., почувши крики про допомогу, викликали поліцію, яка затримала М., і після оформлення матеріалів до вечора, він був звільнений.

Відразу після цього він прийшов у будинок свого знайомого Н., де перебувала також молода жінка К. (у віці 22 років). Спільно були випиті спиртні напої, після чого М. став вимагати, щоб К. задовольнила його статеву пристрасть у збоченій формі. Тоді Н. вигнав його й К. зі своєї кімнати й замкнув двері. Не виходячи з будинку, М. став бити К., зірвав з неї плаття й нижню білизну і вчинив насильницький оральний статевий акт. У процесі здійснення цих злочинних дій він наніс потерпілій кілька ударів по голові, у результаті яких наступила смерть.

Вчинивши вбивство й розуміючи, що Н. викриє його, М. з метою приховання скоєного злочину вирішив знищити його сліди й позбавити життя Н. Із цією метою він розкидав у будинку сіно, поклав його на труп К. і підпалив. Однак задум злочинця не був доведений до кінця, тому що пожежа була вчасно ліквідована громадянами й пожежниками, що прибули на виклик.

Висновок спеціаліста-психолога. Батько пішов з родини, коли обстежуваному було 11 років, живе в іншому місті, контактів з родиною не підтримує. У М. є брат, на 3 роки молодший за нього. Емоційний контакт із матір'ю відсутній. За словами обстежуваного, мати ніколи не пестила й не любила його, «все краще діставалося молодшому братові: і пещення, і подарунки; мене часто незаслужено били».

³ Для фавул використано матеріали: Гульман Б. Л., Орлов П. И. Психодиагностика и психопрофилактика сексуальных преступлений : учеб. пособ. по судеб. сексологии / под ред. В. В. Кришталея. Харьков : ХИВД, 1994. 144 с.

Ріс в обстановці емоційного відчуження й ігнорування матір'ю, що закріплювалося в особистості й виступало як загальна установка відносин до всіх жінок. У школі був грубий і недовірливий. Статевий потяг виник у віці 13 років. Перший статевий акт у віці 14 років здійснив з жінкою 26 років, прибиральницею в школі, після того, як вони спільно випили пляшку горілки, за взаємною згодою. Мастурбує з 13 років 3–4 рази в тиждень.

Завдання: призначити судово-психологічну експертизу. Мета: правильно сформулювати питання експерту-психологу та відповідно занотувати бланк Постанови про призначення експертизи.

ФАБУЛА № 2

З матеріалів кримінального провадження засудженого В., 24 років; освіта середня, офіціант, одружений.

Удень у своїй квартирі в стані алкогольного сп'яніння В. зґвалтував свою малолітню доньку (у віці 1 рік 10 міс.), заподіявши їй тілесні ушкодження, що мали наслідок – короточасний розлад здоров'я. Провина В. підтверджена висновками судово-медичної експертизи, яка встановила, що в постраждалої дитини є крововиливи в слизову оболонку язика, розрив незайманої пліви, садно піхви, розриви перехідної складки й слизової оболонки прямої кишки. Всі обставини скоєного злочину доведені. Висновки судово-медичної експертизи підтвержені висновками судово-біологічної й судово-цитологічної експертизи.

Висновок спеціаліста-психолога. Був старшим сином у родині, має брата, на 2 роки молодшого. Домінував у родині батько. Перші сексуальні враження – у віці 10–11 років під час взаємного оголення з ровесницями. Перша еякуляція – у 12 років під час мастурбації. В 12 років спробував здійснити статевий акт із ровесницею. Мастурбував з 12 років по 2–4 рази в день.

Вчився погано, інтересу до навчання не проявляв, книг практично не читав. Близьких друзів не мав, з однолітками часто бився. Ріс ледачим, безініціативним. Часто бив молодшого брата, ревнував до нього батьків. Був брехливий. Боявся компрометації щодо величини свого статевого члена, вважав його маленьким. Перший статевий акт вчинив у 18 років з ровесницею за спільною згодою. Зазнав критики з боку партнерки, тому що сім'явивергання наступило занадто швидко. З 15 років став вживати алкоголь, причому «почував себе впевненіше». В 19 років познайомився з майбутньою дружиною, що була молодшою за нього на рік і через місяць після знайомства здійснив статевий акт з нею.

Ініціатива в перших зносинах з майбутньою дружиною належала обстежуваному. Через три місяці після знайомства вони одружилися. Відчув розчарування через те, що не виявив у дружини явних ознак дефлорації, хоча та завзято запевняла, що обстежуваний був її першим чоловіком. У цілому статеве життя із дружиною тривало близько 4 років. На першому й третьому році шлюбу народилися діти.

Випробуваний став багато пити, до службових обов'язків (робітника на цукровому заводі) ставився вкрай безвідповідально. На роботі характеризується негативно. Спостерігалися безпричинні спалахи злості й агресивності. В момент скоєння злочину біля двох місяців не мав сексуальних контактів із дружиною.

Завдання: призначити судово-психологічну експертизу. Мета: правильно сформулювати питання експерту-психологу та відповідно занотувати бланк Постанови про призначення експертизи.

ФАБУЛА № 3

З матеріалів кримінального провадження Т., 27 років; освіта вища, викладач, неодружений.

1 вересня 2014 року Т., в стані алкогольного сп'яніння, зґвалтував сусідку, десятилітню Г. за таких обставин. Скориставшись тим, що дівчинка залишилася в будинку одна, Т. поклав її в спальні в ліжку, роздягнув, після чого, використовуючи безпорадний стан дівчинки, обумовлений віком, зґвалтував її, причому заподіяв їй легкі тілесні ушкодження. Мати потерпілої, повернувшись із роботи, знайшла свою десятилітню доньку в спальні на ліжку напівголою, з розривами промежини, що кровоточили.

Висновок спеціаліста-психолога: народився першою дитиною в родині, має брата. На момент народження батькові було 37 років, матері – 39. Виховувався бабусею (за типом гіперопіки). Взаємини між батьками були конфліктні. До сина батьки ставилися суворо, пригнічували ініціативу. За характером Т. боязкий, сором'язливий, нерішучий. Зазнає труднощів у спілкуванні з однолітками.

Результати спеціального сексологічного обстеження. Лібідозність з 10 років, мастурбація – з 12. Петинг із 12 років з десятилітньою дівчинкою, зв'язок з якою тривав 1,5 року. Перший статевий акт – в 17 років з жінкою, на 10 років старшою, з її ініціативи. Статевий акт був невдалим через слабкість ерекції, надалі мав дві невдалі спроби здійснити статевий акт із жінками свого віку. Відзначає, що дівчата-ровесниці не збуджували статевого потягу. З жертвою за місяць до злочину чотири

рази робив петинг. Періодично має сексуальні сновидіння педофільного характеру.

ФАБУЛА № 4

З матеріалів кримінального провадження В., 24 роки; освіта неповна вища, безробітний, неодружений. Обвинувачується в зґвалтуванні В. у віці 72 років. Незважаючи на прохання потерпілої, її крики про допомогу й фізичний опір, В. затагнув її в темний закуток двору, де із застосуванням погроз і фізичної сили зломив опір потерпілої, й здійснив з нею оральний статевий акт. У пред'явленому обвинуваченні за ст. 152 КК України визнав себе винним, пояснюючи свій злочин тим, що був сильно п'яний і вважав, що жертва «пручалася на словах».

Висновок спеціаліста-психолога: єдина дитина в родині, має батька й матір. Народився пізньою дитиною (батькові було 45, матері – 40 років). До батька ставиться негативно, вважає, що батько його не любить, часто бив без причини. Матір любить, має з нею духовне споріднення, на момент обстеження матері було 66 років. Батько зловживав спиртним, під дією якого нерідко виявляв агресію. Обстановка в родині була напруженою й конфліктною.

Результати сексологічного обстеження. Лібідо з 11 років, мастурбація – з 12. Мати викликала еротичні почуття й була об'єктом еротичних фантазій під час мастурбації. Перший статевий акт – у 12 років з «заїжджою повією», що була старшою на 15 років. Мав з нею регулярні статеві зносини протягом двох місяців. Другий статевий зв'язок – у 16 років в аналогічній ситуації. У 18 років був засуджений за крадіжку. У колонії одержав «сексуальну освіту». Мастурбував щодня. В еротичних фантазіях й еротичних снах бачить себе з жінками значно старшого віку або з матір'ю. На питання, чому його тягне до жінок літнього віку, відповідає, що вони здаються досвідченішими.

Після звільнення після першої судимості залишався на волі 7 міс., з них – 3 міс. жив у місті, тричі знімав квартири, господарки яких були у віці 60–70 років, і вступав з ними в інтимні відносини. Після повернення додому сексуальні потреби задовольняв тільки шляхом мастурбації, статеве життя з жінками, за винятком описаних випадків, заперечує, відзначаючи, що жінки його віку не викликають сексуального бажання. Мріяв про оральний секс із жінкою, старшою 50 років, і реалізував цю мрію злочинним шляхом.

ФАБУЛА № 5

З матеріалів кримінального провадження М., 33 роки; неодружений, освіта вища, безробітний. Перебуваючи на пляжі, у стані алкогольного сп'яніння приставав до дівчинки Х., 12 років, що перебувала на пляжі зі своїми подругами, теж малолітніми. М. забрав у неї взуття й насильно утримував, не відпускаючи додому. Свої дії він супроводжував нецензурною лайкою, знущаннями. Намагаючись затягти дівчинку в кущі, вдарив її по обличчю. Хуліганські дії М. були припинені громадянами, що підійшли. Після цього М., сховавшись у лісопосадці біля пляжу, зустрів хлопчика В., 9 років, що їхав на велосипеді. М. схопив його й, незважаючи на крики, насильно здійснив анальний статевий акт.

Висновок спеціаліста-психолога: народився старшим сином у родині. Під час пологів застосовувалися щипці, мала місце родова травма. Має сестру, молодшу на 10 років. У дитинстві виховувався тільки матір'ю, себе психічно уподібнює їй. Виховання бездоглядне. Батька боявся, бо той часто виявляв агресію, бив. Ознаки статевого дозрівання сформувалися до 13 років. Перша еякуляція в – 11 років за спільної мастурбації із двома товаришами 12 й 13 років. Під час спостереження за мастурбацією товаришів завжди виникала ерекція («це видовище мене завжди збуджувало»). Мастурбував спершу 2–3 рази в тиждень, потім щодня. Супровідні фантазії – оголені сідниці. Перший статевий акт – у 13 років з товаришем. Відзначає, що статевий потяг спрямований тільки на чоловіків і більш сильний – на хлопчиків.

В армії служив у будівельних військах кранівником, екскаваторником. Мав кілька гомосексуальних контактів з товаришами по службі. З 26 років став зловживати алкоголем. У стані алкогольного сп'яніння ставав агресивним, виникав стан сильного статевого збудження із прагненням до його розрядки в найбільш доступній у цей момент формі, наприклад, у формі мастурбації, педофільної поведінки та ін.

На питання відповідає із прагненням представити себе в більш вигідному світлі. Заявляє, що тривалий час страждає сексуальним розладом, що навіть від невеликих доз алкоголю «впадає в безпам'ятство». Дорікає лікарям, що «запустили хворобу». Ненавидить батька за те, що бив «як худобину, не дивлячись». Дуже обережно, натяками повідомляє, що відчуває сексуальне збудження від вигляду або явлення голих сідниць.

Завдання: призначити судово-психологічну експертизу. Мета: правильно сформулювати питання експерту-психологу та відповідно занотувати бланк Постанови про призначення експертизи.

ФАБУЛА № 6

Обстежений В., 55 років; освіта середня, токарь. Одружений 25 років, має дітей. Звернувся за допомогою до лікаря за власним бажанням після того, як у поліції оформили матеріали щодо ексгібіціонізму. З матеріалів адміністративної справи (протоколу), звинувачується в тому, що неодноразово ховався в посадці уздовж залізничного полотна й раптово виходив з оголеним статевим членом назустріч жінкам, які йшли з електрички в село. З матеріалів кримінального провадження: обвинувачується в тому, що оголив статевий орган біля шкільного подвір'я на неповнолітніх дівчаток-школярок, яких прохав повернути увагу на свої збочені дії.

Висновок спеціаліста-психолога: результати спеціального сексологічного дослідження. Виховувався в дитячому будинку. Закінчив ПТУ. Служив в армії. Одружився в 30 років. Сексуальне лібідо – з 17 років, перша еякуляція – в 17 років під час спільної мастурбації із другом. До одруження статевим життям не жив. У шлюбі перші 10 років статеве життя протікало нормально. Потім почалося поступове зниження сексуальної активності, в останні 5 років статевих актів із дружиною не було, й вона не наполягала на них. Періодично займався мастурбацією, нерідко в стані алкогольного сп'яніння. Мастурбацією звичайно займався в парку, дивлячись із кущів на жінок, при цьому одержував оргазм. Потім ексгібіціоністські акти почастишали й прийняли нав'язливий характер.

Завдання: призначити судово-психологічну експертизу. Мета: правильно сформулювати питання експерту-психологу та відповідно занотувати бланк Постанови про призначення експертизи.

ЗАВДАННЯ З НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ ДО ТЕМИ 7

**ТЕМА: ВИКОРИСТАННЯ ТА ЗАСТОСУВАННЯ
СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАЬ У
КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ**

**ПІДТЕМА: ОЦІНКА ДОКАЗІВ – ВИСНОВКУ СПЕЦІАЛІСТА-
ПСИХОЛОГА ТА КВАЛІФІКАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРАВОПОРУШЕННЯ**

1. Визначити, чи цей висновок (письмове пояснення) психолога є доказом, вказавши відповідний ланцюг (формулу) зі статей КПК.
2. Кваліфікувати кримінальне правопорушення на ґрунті висновку (письмового пояснення) психолога.
3. Визначити, чи є належним висновок (письмове пояснення) психолога?
4. Визначити допустимість доказу на ґрунті висновку (письмового пояснення) психолога.
5. До якого виду доказів відноситься висновок (письмове пояснення) психолога?
6. Яка процедура призначення судово-психологічної експертизи на ґрунті висновку (письмового пояснення) психолога?

УВАГА!!! Усі відповіді мають бути підкріплені статтями КПК України.

ІНСТРУКЦІЯ ДО ОПРАЦЮВАННЯ РЕКЛАМНОГО РОЛИКА

ВИЗНАЧТЕ ЗА КОЖНИМ ПУНКТОМ:

1. Спрямування реклами: політичний, еротичний, військовий, правничий, нейтральний комічний чи інший підтекст.
2. Тональність музичного супроводу (контенту) та його вплив на психіку (спрямовує до активності, розслаблення, задоволення, ін.).
3. Чи використаний 25 кадр (*це те, що мимовільно закарбувалося в пам'яті після перегляду ролика*).
4. Навіюваність побаченого на глядача (*викликає у глядача бажання діяти саме так чи інакше*).
5. Суть (предмет) реклами (іншого ролика).
6. На які відчуття, рецептори впливає реклама чи ролик (*смакові, нюхові, слухові, зорові*).
7. Соромно їй (його) переглядати чи ні. Чому саме?
8. Чи варто прибрати з перегляду реклами дітей до 7, 11, 16, 17 років.
9. Що ви відчуваєте під час реклами чи іншого пропонованого ролику (*сором, бажання їсти, пити, збудження, патріотизм, пасивність, активність, душевний біль, радість, ніяковість, дратівливість, співчуття, огиду тощо*).
10. На яких особливих моментах реклама (ролик) приваблює глядача, якщо це чоловік, жінка, дитина.
11. Чи порушено авторське (суміжне) право у представленому ролику?
12. Чи є елементи омани, відвертої брехні в рекламі чи іншому ролику, сюжеті?
13. Що асоціює ця реклама (ролик) для глядача.
14. Чи наявні в рекламі чи іншому ролику елементи фантазії, ілюзії?
15. Чи варто таку рекламу (ролик) демонструвати в денний час.
16. Чи варто взагалі таку рекламу (ролик) демонструвати.

ЗАВДАННЯ (час виконання всіх завдань становить 30 хв):

1. **Зробіть самостійно висновок щодо реклами (чи іншого ролику), максимально використовуючи психологічну складову.**
2. **Якщо варто поскаржитися на таку рекламу (ролик), то підготуйте відповідний документ та вкажіть інстанцію оскарження.**

3. На які права та свободи чи інші права людини та громадянина посягає (*обмежує, спотворює*) така реклама (*вказати конкретні норми Конституції України*).

4. Якщо ролик був відносно конкретної людини, то складіть її психологічний портрет.

5. Які види комплексних судових експертиз можливо призначити з переглянутого ролика?

ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ 2

Складіть «Соціальний атом та його елементи»

«я» – особистість

«я» – юрист

«допомогти потерпілим громадянам та захистити їх»

«моральний закон»

«проблема»

«для цього ми»

«обов'язок»

«Верховенство права»

Увага!!! Вам необхідно скласти довільний твір, не перекручуючи зазначені вище слова та словосполучення, однак їх логічний порядок можна змінювати. Твір має бути коротким, адже мистецтво – з великого зробити мале, а не навпаки.

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ № 8

Бланк протоколу дослідження

Респондент: _____.

Дата: _____.

Тренер: _____.

Час: _____.

Кількість помилок: _____.

ТАБЛИЦЯ ШУЛЬТЕ

8	9	24	20	15	6	19
4	5	12	1	24	13	23
14	18	17	22	2	11	6
22	11	7	21	8	3	9
2	7	16	23	19	16	3
13	1	21	5	10	25	17
15	10	18	20	4	14	12

ПРАКТИЧНЕ ЗАВДАННЯ ДО ТЕМИ № 9

Тест-тренінг для оптимізації процесу уваги в юридичній діяльності

ДКЛХ СЛХВ ЛНБ ДНКВБ БСВН ДКВН ЛХС ДКЛНХ ЛХБС ДКСБ
 СДКНБ ВСВ ДКВБ СНБВ ЛХБ ДХСВ БЛХВ ВКНВ ДКНС ВНЛХВ
 ЛХБ ДКНБ ДХБС СНДКН ДКЛХ БНЛХ НДК СЛХН ДХБС ЛХДКС
 ЛКСБ НВЛХ БСБ ДКВН БНЛХН ВНБН ДКНС ДКСВ ВЛХВ ВСНВ
 ДКНВ СДКЛХ ДКЛХ БСХД БНВБ БЛХБС ДХНС СЛК ДКЛК НЛХ
 СДКВБ ВЛХВ БЛКС ВЛХ ДКЛХ СДКВБ БВС ДКНС ЛХН БЛХДК
 НВС ДКВБ ЛКДКС ДХБС ВЛХН ВСК БНЛХБ ВБВ ДКНВ ЛХСЛК
 ВДКН БВЛХ БВБС НВДКН ЛХН ДКБС ЛХН ЛХВБ НСДКН СНВС
 НЛХ ДКНБ ЛХН СБСЛХ НДК ДХЛХС ЛДКСБ БДКВБ ЛХН ДКВС
 ДХВСБ ВДК ЛХДК ДХБ СДКВС ЛХВБ ВЛХ НДКЛХ СЛХБС ДКВ
 СЛХС ДКВ БЛХБС БЛХН БЛКС ВДХ ДКНБ ДКНВ ДХВС НДКЛХ
 ВСБЛК ЛХВБ НСВ БДКБС ВЛХВ ДКНБ НЛХН НЛК НДКН НСВС
 НДК НЛХБ БДКС ЛХВБ ЛХВДК ДЛХ НДКВ НСБХ СВСЛХ СБДК
 ВНЛХ ДКЛК СВС БВСБ ДКЛК НДКН ЛХВБ БЛХБС ХСДК ЛХНВ
 ДХВС СБСЛХ НБДК БНДК ДЛХН СБЛКС ДХН НСВН НБВ ДКЛХ
 НЛХДК НСВС БЛКБ ВЛХ НВСВ ВБНВБ ДКН СНВН ДКЛХВ ВБС
 ВЛК ЛХСДК ЛХНБ ДХВБ ДКБ СЛХС ЛКБСБ НДКВ ЛХН СВДКВ
 ДКВБС ЛХНС БВДК НДКВ НЛХН ВЛХДК ЛХБС ДХН СДКБ БЛХ
 ЛКБС ДКВ ДХЛХБ СБЛКБ ВЛК ДКВБ ЛХН ДХВДК ЛХВСВ СНС
 ЛХВБ СБСЛХ НДКВ ВСВ ВЛХВБ СНВ НВН БВЛКВ НДК СНДКВ
 ДКНВ СВДК СЛХБС НДК ЛХНБ ЛХВН БДКСБ ДКН НЛХН СБЛХ
 ДХДКБ СБЛХ ДКВБ ЛХНС БВЛХ НЛК ВНЛХ ДХВС ДКН СБСДК
 НЛХ ВДКБ СЛХС ДКСХД БНДК БНЛХ НЛХ НДКБС НЛХБ ДКВС
 БВДК СБЛХ ДХНБ НЛКВ ЛХНС СДКВС БНДК НЛХ ВДКВ СБЛХ
 ВЛХ ДКБС ВЛК БЛХБ СВДКВ БВЛХ ДКВБ ЛХДК СЛХНС НДКН
 НСВБС НЛХ ВНДК ДХН ЛХНБС ДКНВ БВБ ХДНС НДКН БСЛХС
 ЛХСДК БВЛК ДКН ЛХВСБ СБВ НВЛХ ДКВБ ДХВЛХ ВНДК СБС
 ДХЛХ СБДКБ ЛХСВ ЛКБ ДКНВ ЛХН БСБДК ЛХНС ДКЛХ ВСДК
 БДКБ СВБ СВСЛХ СДКНВ ЛХНДК НВН ЛХНБС НЛК БНДК ЛХБ
 ЛХН НДКВС ЛХНЛК НБВ ВЛКВ СБСЛХ ВДК БНДК ВДХ СХДБС

Шкала обрахування результатів тренувань:

$A = \frac{N_2}{N_2} + P = 0 - 1 = N_2$	0,00–0,33 – «2»	до 200 – «2»
$E = N_2 * Zk = R$	0,34–0,66 – «3»	200–400 – «3»
	0,67–0,90 – «4»	400–500 – «4»
	вище 0,90 – «5»	вище 500 – «5»

A – точність; **E** – продуктивність; **N** – число правильно закреслених букв; **P** – помилки; **Zk** – загальна кількість; **R** – розум. продуктивність.

ЗАДАЧІ ДО ТЕМИ № 9, 10

Задача 1

Прокурор Іванов у залі судового засідання провів допит обвинувачених-членів злочинної групи Ступ, Караш та Фельдак з метою з'ясування обставин справи, що викликають сумнів у причетності до скоєння злочину Ступа.

Завдання: вкажіть та обґрунтуйте, до якого структурного психологічного компонента професіограми відноситься означена діяльність прокурора.

Задача 2

Прокурор Соломатін, котрий підтримував публічне обвинувачення в суді у справі про вбивство гр. Колосова, у процесі діалогу з обвинуваченим Веселкіним завдяки своїм розвиненим професійно-психологічним властивостям зміг викликати у обвинуваченого відвертість та сформував у ньому прагнення дати правдиві свідчення у справі.

Завдання: визначте, до якого структурного психологічного компонента професіограми прокурора відноситься означена діяльність та обґрунтуйте свою думку.

Задача 3

Прокурор Цвітко, готуючись до підготовчої частини судового засідання з метою ефективного підтримання публічного обвинувачення в суді у справі зґвалтування гр. Марченко, для себе на аркуші паперу виклав свої міркування стосовно:

- встановлення особи обвинуваченого;
- можливих відводів суду та учасників судового розгляду;
- можливих відводів інших учасників судового розгляду та пропозиції про задоволення цих заяв чи відмову в них;
- порядку дослідження доказів;
- оголошення свідчень обвинуваченого, свідка;
- додаткових допитів або передопитів свідка в присутності інших, вже допитаних свідків або на очній ставці;
- з'ясування питань відповідно до обставин справи, що є предметом дослідження.

Завдання: як можна охарактеризувати послідовність для прокурора? Визначте, до якого компонента професіограми прокурора відноситься означена діяльність та обґрунтуйте свою думку.

Задача 4

Під час розслідування кримінального провадження по факту серійних вбивств, пов'язаних зі зґвалтуванням жертв насильства, слідчий мав підозри до декількох свідків, що проходили у справі, з якої особу вбивці не було встановлено. Здійснивши певну низку слідчих дій стосовно підозрюваних, слідчому так і не вдалося встановити особу, причетну до такого насильницького злочину. Втім цю справу було прийнято до свого провадження прокурором, котрий протягом 12 днів провів низку консультацій з різними фахівцями (медиками, педагогами, психологами, криміналістами) та успішно завершив розслідування.

Завдання: визначте, до якого компонента професіограми прокурора відноситься означена діяльність та обґрунтуйте свою думку.

Задача 5

Підтримуючи публічне обвинувачення у справі про хуліганські дії неповнолітнього Іванова, прокурор-обвинувач у своїй обвинувальній промові роз'яснив сутність законів, вказуючи на принципи моралі та моральності, акцентуючи увагу на шляхах викорінювання злочинності, що певним чином відображається на сприйнятті слів складом суду та всієї суддівської аудиторії.

Завдання: визначте, до якого компонента професіограми прокурора відноситься означена діяльність та обґрунтуйте свою думку.

ТЕМИ РЕФЕРАТІВ ТА НАУКОВИХ РОБІТ ДО КУРСУ

Підготувати письмову доповідь (есе), реферат на одну із поданих тем:

1. Психологічна природа конфлікту в юридичній діяльності.
2. Методологія юридичної психології.
3. Психологія прокурорської діяльності як окрема підгалузь юридичної психології.
4. Сучасний стан психологічних досліджень в юридичній науці.
5. Психологічний зміст окремих норм Кримінального процесуального кодексу.
6. Судово-психологічна експертиза в цивільному процесу України.
7. Юридико-психологічний зміст діяльності національної поліції в Україні.
8. Психологія ув'язнення осіб.
9. Психологічні аспекти підтримання публічного обвинувачення прокурором в суді.
10. Психологічна консультація у правозастосовній сфері.

Виконати презентацію в аудиторії до однієї із тем лекційного чи семінарського заняття:

1. Психологічна характеристика юридичної діяльності.
2. Емоційно-вольова сфера особистості фахівця-правоохоронця.
3. Психологічні засади конфлікту в юридичній діяльності.
4. Принципи та категорії юридичної психології.
5. Психологічний зміст судового процесу.
6. Психологічні особливості діяльності з розслідування кримінальних проваджень.
7. Застосування різних форм психологічних знань у кримінально-процесуальній діяльності.
8. Психологічне забезпечення кримінальної процесуальної діяльності органів прокуратури.
9. Злочини проти статевої свободи особи: психологічний аспект.
10. Юридична психологія як галузь права.

ТЕМИ НАУКОВИХ ДОПОВІДЕЙ

1. Психологічні засади розслідування злочинів.
2. Особливості професійного спілкування слідчого під час вирішення професійних завдань.

3. Психологічні особливості слідчої діяльності.
4. Конфліктогенність правоохоронної діяльності.
5. Психологічні чинники формування внутрішнього переконання прокурорсько-слідчих працівників.
6. Психологічні проблеми управління в правоохоронній діяльності.
7. Психологія судового процесу.
8. Психологічні особливості розслідування насильницьких злочинів.
9. Психологія взаємодії слідчого з органом дізнання.
10. Психологія обшуку та затримання.
11. Психологічний підхід до графології у процесуальній діяльності.
12. Методи психологічного вивчення професійної діяльності слідчого.
13. Діагностика емоційних станів слідчого.
14. Попередження професійної деформації особистості слідчого правоохоронних органів.
15. Психологічні особливості слідчої діяльності.
16. Комунікативно-правовий аспект обвинувальної промови прокурора в судовому засіданні.
17. Роль прокурора в організації огляду місця події з позицій психологічного забезпечення.
18. Конфліктогенність правоохоронної діяльності.
19. Криміналістичний огляд психологічного опосередкування тактики розслідування згвалтувань.
20. Тактика психологічного впливу у слідчій діяльності органів.
21. Деякі засоби ідентифікації емоційних станів допитаного.
22. Психологія очної ставки.
23. Моральний аспект діяльності прокурора.
24. Проблема медіації у юридичній психології.
25. Використання сугестії у кримінально-процесуальній діяльності.

**Практичне заняття з теми 10 навчального курсу (посібника)
із застосуванням реальних судових засідань (трансляцій)**

**Тема: «Психологічні аспекти обвинувальної
промови прокурора»**

Мета: на основі проведеної завчасно рольової гри «Виголошення обвинувальної промови прокурором» та наступного перегляду відео-запису трансляції судового засідання в кримінальному провадженні ефективно відпрацювати алгоритм поведінки прокурора під час виголошення обвинувальної промови в змодельованій та реальній ситуації судового розгляду, проаналізувати самостійно складену під час рольової гри та виголошеної у трансльованому відеозаписі судового розгляду обвинувальної промови прокурора з позицій її психологічного опосередкування; поглибити риторико-психологічні засоби, а також прийоми побудови усної та текстуальної (письмової) мови з використанням оптико-кінетичної системи знаків (жести, міміка, пантоміміка), паралінгвістичної й екстралінгвістичної знакових систем; виокремити в обвинувальній промові елементи переконання (навіювання) та психологічного впливу; нормативно обґрунтувати можливість застосування окремих форм спеціальних психологічних знань юридичного психолога під час підготовки до виголошення обвинувальної промови; вміти оцінити виступи прокурорів в суді та вказати на помилки та порушення під час виголошення обвинувальної промови.

Цілі:

1) навчальні:

- ✓ ознайомити студентів з можливостями юридичної психології як галузі юридичної науки;
- ✓ проаналізувати нормативно-правові акти, що регулюють діяльність прокурора в суді з підтримання публічного обвинувачення;
- ✓ визначити структуру, текстуальну конструкцію, нормативний зміст, психологічну складову обвинувальної промови прокурора.

2) розвиваючі:

- ✓ розвивати комунікативні здібності щодо використання психологічних прийомів, засобів та технік ефективного виголошення обвинувальної промови;
- ✓ розвивати методи і прийоми психологічного впливу та переконання;

✓ розвивати методики встановлення психологічного контакту, визначення і усунення психологічних бар'єрів, розуміння вербальних і невербальних чинників професійного спілкування.

3) виховні:

✓ сприяти формуванню навичок комунікативної етики та поведінки в суді;

✓ здійснювати виховний вплив на учасників судового засідання шляхом використання виховного (соціального) компонента обвинувальної промови;

✓ розкриття морально-етичного значення досліджуваних фактів;

✓ знаходити морально-етичні засоби нейтралізації конфліктної взаємодії з учасниками судового процесу (особливо адвоката і обвинуваченого).

Завдання для підготовки до рольової гри:

✓ ознайомитися з нормами КПК України та Закону України «Про прокуратуру», рішеннями національних судів, постановами (правовими позиціями) Верховного Суду, практикою ЄСПЛ у частині підтримання публічного обвинувачення, а також з галузевими нормативними актами Генеральної прокуратури, що регламентують процедуру підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді;

✓ ознайомитися з нормами КПК України та рішеннями національних судів, постановами (правовими позиціями) Верховного Суду, що регламентують процедуру застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві.

Методи: рольова гра, проєктивна методика – незакінчені речення.

Унікальність тренінгу (рольової гри): одночасне поєднання на тренінгу студентів магістратури права та психології, які вивчають навчальні курси: «Юридична психологія» та «Актуальні проблеми юридичної психології» на обох спеціальностях, що сприяє оптимізації синергетичної взаємодії юриста та психолога у майбутній фаховій діяльності. У закладах вищої освіти за відсутності факультету чи спеціальності «психологія» такий тренінг проводиться лише для студентів-правників за визначеними чи обраними ролями.

Тривалість: 120 хв.

1. Вступ викладача-тренера (роз'яснення порядку проведення навчального практичного заняття у формі тренінгу, визначення ролей та перегляду відеозапису трансляції судового засідання) – 14 хв.

2. Підготовка до рольової гри «Виголошення обвинувальної промови прокурором» – 25 хв.

3. Рольова гра «Виголошення обвинувальної промови прокурором» – 25 хв.

4. Перегляд відеозапису трансляції судового засідання (в діапазоні епізоду виступу прокурора з обвинувальною промовою з 8 хв 25 с по 19 хв 02 с) – 11 хв.

5. Обговорення відеозапису трансляції судового засідання – 15 хв.

6. Проективна методика – незакінчені речення – 15 хв.

7. Підбиття підсумків заняття, закріплення практичних умінь та навичок, оцінювання роботи студентів, виконання тестових завдань – 15 хв.

Засоби (матеріали): навчальна аудиторія – зала моделювання судового засідання університету, 15 бланків з тестовими завданнями, навчальна фабула реального кримінального провадження та запис судового засідання з розгляду кримінального провадження, що стало основою для навчальної фабули із вебпорталу «Судова влада» в діапазоні епізоду виступу прокурора з обвинувальною промовою з 8 хв 25 с по 19 хв 02 с: засідання від 15.11.2017 у справі №554/2412/16-к відносно Дроздової Світлани Олексіївни у скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 191 КК України (Апеляційний суд Полтавської області (15.11.2017 р.)).

Доступ: <http://bit.ly/2qJsIaB> та пряме посилання на судові засідання: https://youtu.be/rJJ9_oldVtk.

План проведення практичного заняття – рольової гри:

1. Презентація короткого викладу фабули справи в усному порядку та наданням роздаткових матеріалів з фабулами кримінального провадження.

2. Визначення ролей за фабулою справи: прокурора, адвоката, складу суддів, потерпілого, обвинуваченого, секретаря судового засідання, спеціаліста-психолога, суддівської аудиторії.

3. Підготовка рольової гри студентами у вигляді імітації судового розгляду кримінального провадження та його основної частини – виголошення обвинувальної промови прокурором.

4. Рольова гра (тренінг) «Виголошення обвинувальної промови прокурором без обговорення».

5. Перегляд відеозапису трансляції судового засідання, з якого за фабулою й відбувалася рольова гра. Перегляд здійснюється лише в

діапазоні часу початку та завершення виголошення обвинувальної промови.

6. Обговорення відеозапису трансляції судового засідання та порівняння з імітованою на практичному занятті рольовою грою у частині виголошення обвинувальної промови прокурора. Виокремлення процесуальних порушень та психологічних недоліків проголошення промови в імітаційних ігрових умовах судового розгляду, так і з переглянутого відеозапису судової трансляції. У цьому разі студенти об'єднуються у дві групи: перша – лише правники, що виокремлюють процесуальні аспекти обвинувальної промови, у тому числі й виявлені ними порушення, а друга – студенти-психологи, які вдаються до психологічного аналізу виступу прокурора в суді. Це надасть можливість оптимізувати роботу як студентів правників, так і психологів для вироблення єдиного алгоритму поведінки прокурора в суді та ефективність виголошення ними обвинувальної промови.

7. Використання проєктивної методики незакінчених речень для більш раціонального завершення обговорення рольової гри та переглянутого відеозапису судової трансляції, де студентам-правникам та психологам пропонується завершити певні фрази, як наприклад: «Я вбачаю, що різниця між імітованим виступом прокурора з обвинувальною промовою в суді та переглянутою з відеозапису судової трансляції полягає у тому, що...», «Психологічними складниками промови прокурора з переглянутого відеозапису судової трансляції є...», «Я вважаю, що для удосконалення обвинувальної промови потрібно...», «Прокурор повинен володіти навичками...».

8. Підбиття підсумків заняття, закріплення практичних умінь та навичок, оцінювання роботи студентів, виконання розробленого автором тестового завдання з 20 запитань, що одночасно оцінює і засвоєння практичних знань студентів правників та психологів за 20-бальною шкалою. Від 0 до 8 б. – «Вам ще потрібно удосконалювати свої практичні навички», від 9 до 15 б. – «У вас все добре з навичками усного мовлення в службово-визначених ситуаціях спілкування», від 16 до 20 б. – «Ви чудовий оратор».

Місце проведення заняття (психотренінгу): навчальна аудиторія, що імітує залу судового засідання (смугу професійного тренінгу).

Вид заняття (психотренінгу): практичне.

Матеріальне забезпечення: світлини, слайди, макети, технічні приладдя.

Кількість годин – 120 хв.

Кількість учасників психотренінгу: 15 осіб з числа студентів 551 групи магістратури «Права». Кожному обирається відповідна роль (адвокат, суддя, обвинувачений, учасники судового засідання).

Обладнання тренувального полігону (зали судового засідання)

Площа полігону зали судового засідання обладнана такими предметами (Див. Табл. 1). Безладно розкидані: пінопласт, папір, пусті пляшки, фото тощо, які відвертають увагу прокурора і не дозволяють йому сконцентруватися.

Завдання судді

Суддя головує на судовому засіданні, обираючи при цьому альтернативні прийоми психологічного впливу на ефективність виступу прокурора, наприклад: перебиваючи доповідь прокурора прохає останнього доповідати по суті; зупиняє завчасно проголошення промови; корегує мову обвинувача; в певний момент гортає гучно аркуші кримінального провадження.

Обладнання місць запрошених на судове засідання (свідків, потерпілих, представників та інших учасників судового розгляду, кількість учасників 7–10 осіб).

Означені особи розміщуються на семи стільцях, біля котрих на підлозі лежать по два бруски пінопласту. За команду (тренер підіймає руку до верху) учасники імітованого судового розгляду розпочинають створювати шумові ефекти. Це дає можливість як керівнику занять (тренеру), так і його учасникам відстежити емоційну, нервову стійкість прокурора, здатність останнього протистояти створеним перешкодам та спокійно продовжувати свій виступ.

Обладнання місця обвинуваченого

Інтерактивна дошка розміщена на стіні напроти обличчя прокурора на відстані 3 метрів, на екрані котрої демонструються жакливі події різних катастроф, одночасно з динаміків лунає класична мелодія П. І. Чайковського. Це дає можливість як керівнику занять (тренеру), так і його учасникам відстежити силу волі, уважність, абстрагованість прокурора діяти в екстремальних умовах професійної діяльності (наприклад, коли в судовому засіданні розгорілися суперечки між протилежними сторонами процесу).

Методика проведення психотренінгу:

Перший етап. Ознайомлення з полігоном (кімнатою зали судового засідання), обладнаного:

– планшетами – фотографіями, які містять фотознімки розчленованих, обгорілих, спотворених трупів, частин тіла людини, конкретної обстановки місця вбивства, ДТП тощо;

– вітринами з копіями кримінальних проваджень про вчинення вбивства; тяжкі тілесні ушкодження, звалтування, розбої, грабежі, крадіжки, злісне хуліганство, службові злочини, ДТП (із тяжкими наслідками) тощо.

Другий етап. Проходження перешкод (фізичних і психологічних) єдиного психологічного комплексу кімнати – зали судового засідання (10–12 м² загальної площини).

Вступна частина

Визначається перша ситуація, яка полягає в тому, що державний обвинувач прибуває завчасно (за 20 хвилин до початку) до суду. Прокурору пропонується почекати в коридорі на стільчику початок судового засідання. Коридор обладнано лампами денного світла, які почергово вмикаються та вимикаються. На вулиці стоїть автомобіль, у котрого спрацювала сигналізація з неприємним гучним звуком, який може справляти психічний тиск на прокурора. Потрібний вияв професійної майстерності, психологічного гарту, витримки і самовладання для переборювання цих перешкод і виходу із ситуації: дочекайтесь спокійно початку судового засідання, долаючи перший рівень мужності, що стає початковим етапом роботи прокурора в суді.

Основна частина

Таким чином, прокурор прибув до Н-ського районного суду (імітований зал судового засідання), аудиторія 221. Дочекавшись у коридорі запрошення у залу судового засідання, прокурор входить до зали – цей процес і є початком його участі у судовому процесі.

Прокурор проходить по залі та сідає на місце, що визначене для публічного обвинувача. Він за прихованими правилами гри не знає, що йому вже через 2 хвилини доведеться виступати. При собі прокурор має текст обвинувальної промови, котрий підготував самостійно на основі вивчення макету кримінального провадження, надісланого за два дні до тренінгу.

Несподівано, за задумами тренера тренінгу, прокурора викликає суддя для оголошення промови. В останнього з'являється певний страх, розгубленість у цій ситуації, а також через миттєво спрямоване штучне освітлення його анфасу. Коли він розпочинає промову (протягом 3 хвилин) у гучномовець, раптово вимикається звук, чим вноситься дисонанс вже на первісному етапі роботи прокурора в суді. Надалі під час оголошення промови, прокурор, постійно зустрічається з перешкодами фізичного, психологічного і шумового характеру.

Вправа дозволяє визначити ступінь готовності до подолання труднощів, психологічно налаштуватися на складний етап проголошення промови, концентрує волю і свідомість. У сильних студентів (проку-

рорів) виробляється захисна установка, у слабких – з'являється невпевненість у своїх силах, небажання боротися, переборювати перешкоди, домінує також бажання повернутися, відмовитися від підтримання обвинувачення.

Перед прокурором-обвинувачем постає завдання належно зорганізуватися, сконцентруватися у продовженні оголошення промови. Хоча в цьому випадку з'являється страх перед невідомістю, які ще його чекають попереду випробування, і це змушує прокурора проявляти більше обережності, обачливості, концентрації на подоланні своєї розгубленості і тих перешкод, що йому створені умовами полігону.

Прокурор повинен сконцентруватися на процедурі підтримання публічного обвинувачення та відстоювати свою позицію у змагальному процесі із стороною захисту. Оголошення обвинувальної промови супроводжується різними звуковими ефектами, що досягаються за допомогою 3-х динаміків програвача із записом звуків сирени, сигналізації, шуму покрівельного заліза, виття пилорами, ударів молотка, ляскаючих дверей тощо, які тривають протягом 2–3 секунд: мета звукових ефектів полягає в тому, щоб прокурор виробив у собі внутрішню зібраність і готовність до ефективного підтримання обвинувачення, виробити в собі вміння відрізнити реальну загрозу від уявної, перебороти в собі почуття страху. Під час виступу прокурор повинен бути готовий до будь-яких несподіванок, що трапляються в реальній обстановці.

Після подолання перешкод, що трапилися під час оголошення промови, прокурор виходить на заключний етап підтримання публічного, що полягає в обґрунтуванні думки щодо призначення обвинуваченому покарання. В цей час обвинувачений раптово розпочинає заважати прокурору висловитись, технічно імітуючи різні звуки, відеозаписи та вмикає вентилятор, спрямовуючи потік повітря в обличчя та на папери обвинувача.

Прокурор має витримати таке випробування і успішно завершити оголошення обвинувальної промови. Після чого відбути на своє місце в залі суду, що означає про завершення тренувальної вправи. Студент, котрий був у ролі прокурора, доповідає тренеру про завершення вправи, після чого робиться контрольний вимір тиску. Показання медичного обстеження, а також результати опитування фіксуються в щоденнику тренера з метою здійснення аналізу проходження психологічного комплексу й оцінки його значущості.

Студенти (прокурори), які пройшли і виконали вправи на психологічній смузі – імітованому судовому засіданні, направляються керівником заняття до кімнати психологічного розвантаження. Одно-

часно з відновленням психологічного стану здійснюється підведення підсумків перших двох етапів.

Обговорення результатів підтримання публічного обвинувачення:

Тренер (викладач) оголошує про відкрите обговорення виступів публічних обвинувачів, акцентуючи увагу присутніх на:

1. Техніці проголошення обвинувальної промови, використання засобів виразності обвинувальної промови прокурора та її емоційний вплив: пряма вимога уваги до суддів, учасників процесу, судової аудиторії; пауза; інтонація; звернення до суддів, судової аудиторії з несподіваним питанням, щоб загострити і активізувати їх увагу; завчасне виголошення того, про що докладніше буде сказано згодом; використання художніх, естетичних елементів мовної виразності; наголос та постава, жестикулювання і міміка.

2. Психологічної стійкості до впливу різних фізичних та стресових факторів.

3. Вміння знайти оптимальний варіант виходу із скрутної ситуації під час дебатів (активної змагальності сторін).

**ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ З КУРСУ
ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ ПЕРЕД ЗАЛІКОМ**

№	Навчальний елемент	Тестові завдання
1.	Об'єктом юридичної психології є:	<i>а) особистість адвоката; б) особистість судді; в) особистість в сфері юридичної діяльності.</i>
2.	За структурою слідча діяльність поділяється на:	<i>а) пізнавальна, конструктивна, комунікативна, організаторська, профілактична; б) пізнавальна, правозастосовна, комунікативна, організаторська, профілактична; в) пізнавальна, конструктивна, комунікативна, емоційна, профілактична.</i>
3.	Найважливішим компонентом психологічної структури слідчої діяльності є:	<i>а) пізнавальна; б) емоційна; в) комунікативна.</i>
4.	Слідча діяльність відноситься до професії:	<i>а) екстремальної; б) стресогенної; в) напруженої.</i>
5.	Психологічна структура слідчої діяльності включає такі елементи:	<i>а) мета, результат, дія, засіб досягнення; б) мета, результат, дія, мотив, засіб досягнення; в) мета, мотив, дія, засіб досягнення.</i>
6.	Головне завдання прокурора в обвинувальній промові:	<i>а) аналіз особистості обвинуваченого; б) доведення до присутніх складу злочину; в) кваліфікований аналіз доказів.</i>
7.	Психологічно складним елементом прокурорської діяльності в суді є:	<i>а) вплив присутніх; б) полеміка із захистом; в) погляд обвинуваченого.</i>
8.	Основні типи емоційних станів слідчого:	<i>а) емоційний тон відчуття, емоційний відгук; б) емоційний тон відчуття, емоційний відгук, настрої, стрес, афект, фрустрація; в) емоційний тон відчуття, емоційний відгук, конфлікт, афект, фрустрація.</i>
9.	Вольовими діями у слідчій діяльності є:	<i>а) простий вольовий акт, усічений вольовий акт, надзвичайний вольовий акт; б) простий вольовий акт, складний вольовий акт, особливо складний вольовий акт; в) емоційний вибух, складний вольовий акт, помірний вольовий акт.</i>
10.	Функції професійного спілкування у правоохоронній діяльності:	<i>а) перцептивна, посвідчувальна, комунікативна; б) перцептивна, інтерактивна, комунікативна; в) перцептивна, інтуїтивна, комунікативна.</i>
11.	Особливістю професійного спілкування правоохоронців є:	<i>а) регламентація спілкування правовими нормами; б) напруженість спілкування; в) вплив соціально-психологічного клімату.</i>

І. В. Озерський

Продовження табл.

12.	Найбільш переконливою є обвинувальна промова, в якій:	<i>а) переважають психологічні елементи; б) переважають логіко-юридичні елементи; в) логічні і психологічні елементи рівнозначні.</i>
13.	Обвинувальне переконання має дві основні позиції:	<i>а) доказування – логічний аспект, навіюваність – психологічний аспект; б) доказування – соціальний елемент, сугестія – психічний аспект; в) доказування – правовий режим, навіювання – психопатологічний аспект.</i>
14.	Чи можна змінювати тональність обвинувальної промови?	<i>а) так; б) ні; в) тільки під час судової наради.</i>
15.	Під час виголошення обвинувальної промови погляд прокурора повинен бути зосереджений на:	<i>а) обвинуваченому, адвокаті, присутніх в залі; б) обвинуваченому, судді; в) обвинуваченому, потерпілому.</i>
16.	Дії прокурора-обвинувача у разі зустрічі поглядом з адвокатом:	<i>а) відвернути погляд; б) передивитись; в) одягти окуляри.</i>
17.	Чи допустима шаблонність промови прокурора в суді?	<i>а) так; б) ні; в) інколи.</i>
18.	Механізми сприймання та розуміння об'єктів правоохоронної діяльності:	<i>а) фізіогномічна редукція, соціальна категоризація та порівняння, стереотипізація, особистісна ідентифікація; б) соціальна категоризація та порівняння, стереотипізація, атрибуція, емпатія, спостереження; в) соціальна категоризація та порівняння, стереотипізація, атрибуція, емпатія, особистісна ідентифікація.</i>
19.	Окремі компоненти конфлікту в правоохоронній діяльності:	<i>а) пізнавальний, емоційний, вольовий; б) пізнавальний, посвідчувальний, вольовий; в) пізнавальний, емоційний, почуттєвий.</i>
20.	У правоохоронній діяльності конфліктом є:	<i>а) реальна суперечність між працівниками, правоохоронними органами та іншими особами, які мають протилежні інтереси і протидіють встановленню істини; б) реальна суперечність між правоохоронцями та іншими працівниками, які мають протилежні інтереси; в) реальна суперечність між слідчими працівниками, які протидіють встановленню істини.</i>
21.	Основні стилі розв'язання конфлікту в правоохоронній діяльності:	<i>а) суперництво, ухилення; б) співробітництво, компроміс; в) співробітництво, пристосування.</i>
22.	Конфліктні ситуації, що виникають в правоохоронних органах, можна умовно розподілити на:	<i>а) внутрішні та зовнішні; б) вертикально-зовнішні; в) посередні.</i>

Актуальні проблеми юридичної психології

Продовження табл.

23.	Основними причинами конфліктних ситуацій в правоохоронній діяльності є:	<p><i>а) недоліки в організації праці, недосконалість управління, міжособистісні стосунки, психологічна несумісність, недоліки виховання, слабка підготовка працівника;</i></p> <p><i>б) недоліки в організації відпочинку, недосконалість покарань, міжособистісні інтимні стосунки, недоліки виховання, слабка підготовка працівника;</i></p> <p><i>в) психологічна несумісність, гендерна політика, недоліки пуританського виховання, слабка підготовка секретаря.</i></p>
24.	Основними причинами конфліктів, що впливають з властивостей особистості і стилю роботи керівника, є:	<p><i>а) допитливість керівника у вирішенні організаційно-розпорядчих задач, вади вікового виховання, адекватність стилю управління рівню підготовки колективу;</i></p> <p><i>б) недостатня досвідченість керівника у роботі зі злочинцями, вади виховання, неадекватність стилю управління рівню підготовки суддеї;</i></p> <p><i>в) недостатня досвідченість керівника у роботі з людьми і в рішенні організаційно-розпорядчих задач, вади виховання, неадекватність стилю управління рівню підготовки колективу.</i></p>
25.	Допит у безконфліктній ситуації притаманний:	<p><i>а) підозрюванам, звинуваченим;</i></p> <p><i>б) свідкам, потерпілим;</i></p> <p><i>в) всім учасникам.</i></p>
26.	До загальних заходів запобігання конфліктів у правоохоронній діяльності слід віднести:	<p><i>а) зосередження уваги колективу на стан оперативних обставин, підвищення професійної майстерності, зміцнення авторитету прокуратури серед населення, психологічне забезпечення діяльності;</i></p> <p><i>б) зосередження уваги колективу на стан сімейно-побутових проблем, підвищення професійної ерудиції, зміцнення авторитету прокуратури серед населення, психологічне забезпечення діяльності;</i></p> <p><i>в) зосередження уваги колективу на стан оперативних обставин, підвищення професійної майстерності, здобуття психологічної освіти.</i></p>
27.	Три окремі стадії динаміки конфлікту в правоохоронній діяльності:	<p><i>а) виникнення об'єктивної конфліктної ситуації, перехід до безконфліктної поведінки, розпалювання конфлікту;</i></p> <p><i>б) виникнення суб'єктивної конфліктної ситуації, перехід до конфліктної поведінки, розв'язання конфлікту;</i></p> <p><i>в) виникнення об'єктивної конфліктної ситуації, перехід до конфліктної поведінки, розв'язання конфлікту всіма учасниками.</i></p>
28.	Участь фахівця-психолога у кримінально-процесуальній діяльності регламентується:	<p><i>а) ст. 83 КПК України;</i></p> <p><i>б) ст. 71 КПК України;</i></p> <p><i>в) ст. 360 КПК України.</i></p>

І. В. Озерський

Продовження табл.

29.	Напрямки психологічного забезпечення кримінальної процесуальної діяльності:	<p><i>а) психологічне супроводження, психологічна реабілітація;</i></p> <p><i>б) психологічна корекція, психічна реабілітація;</i></p> <p><i>в) психологічна консультація, паталогокорекція.</i></p>
30.	Чи можуть консультації фахівця-психолога долучатися до матеріалів кримінального провадження, і в якому вигляді:	<p><i>а) ні;</i></p> <p><i>б) так, в порядку ч. 2 ст. 105 КПК України у вигляді письмового роз'яснення;</i></p> <p><i>в) так, в порядку ч. 2 ст. 84 КПК України у вигляді висновку.</i></p>
31.	Консультації фахівця-психолога містять:	<p><i>а) довідкову інформацію;</i></p> <p><i>б) правову інформацію;</i></p> <p><i>в) соціально-правову значущість.</i></p>
32.	Організаційно-психологічна структура слідчої діяльності представлена:	<p><i>а) інформаційно-розшуковими, комунікативними та інформаційно-комунікативними діями;</i></p> <p><i>б) інформаційно-пошуковими, комунікативними та інформаційно-комунікативними слідчими діями;</i></p> <p><i>в) інформаційно-пошуковими, комунікаційними та інформаційно-інтерактивними слідчими діями.</i></p>
33.	Психологічно ефективність допиту значною мірою залежить від:	<p><i>а) вивчення особистості допитуваного та встановлення з ним психологічного контакту;</i></p> <p><i>б) психологічної освіти слідчого, знання КПК України;</i></p> <p><i>в) діагностики психологічної обстановки в колективі слідчих та прокурорів.</i></p>
34.	У випадку протидії допитуваного доцільно застосувати такі прийоми психологічного впливу:	<p><i>а) фізична сила та психопресинг;</i></p> <p><i>б) переконання та навчовання;</i></p> <p><i>в) парapsихологія та гіпноз.</i></p>
35.	Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи є:	<p><i>а) психологічні виявлення людини, що не виходять за межі норми, тобто такі, які не викликають сумніву у її психічній повноцінності;</i></p> <p><i>б) психологічні уявлення людини, що виходять за межі соціальної норми, тобто такі, які не викликають сумніву у її психологічній неповноцінності;</i></p> <p><i>в) психологічні виявлення людини, що виходять за межі норми, тобто такі, які викликають сумнів у її психічній повноцінності.</i></p>
36.	Судово-психологічна експертиза поділяється на:	<p><i>а) експертизу повнолітніх, експертизу особливих статевої властивостей, основних мотивів поведінки, експертизу основних конфліктних станів;</i></p> <p><i>б) експертизу неповнолітніх, експертизу особливих властивостей, основних мотивів поведінки, експертизу основних емоційних станів;</i></p> <p><i>в) експертизу неповнолітніх, експертизу особливих властивостей, основних мотивів поведінки, експертизу неосновних емоційно-вольових станів.</i></p>

Додаток Ш

ПРОЄКТ
Вноситься Кабінетом Міністрів України
Д. ШМИГАЛЬ
«__» _____ 2020 р.

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про медіацію
(витяг)

Розділ II. СТАТУС МЕДІАТОРА

Стаття 9. Вимоги до медіатора

1. Медіатором може бути фізична особа, яка має вищу освіту та пройшла базову підготовку у сфері медіації в Україні або за її межами.

2. Медіатором не може бути особа, яка має незняту чи непогашену судимість, визнана судом обмежено дієздатною або недієздатною.

3. Сторони медіації, державні органи та органи місцевого самоврядування можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони залучають або послугами яких користуються, у тому числі щодо віку, освіти, досвіду роботи.

4. Об'єднання медіаторів та організацій, що забезпечують проведення медіації, можуть встановлювати додаткові вимоги до медіаторів, яких вони включають до своїх реєстрів.

Стаття 10. Підготовка у сфері медіації

1. Базова підготовка у сфері медіації становить не менш як 90 годин навчання медіатора, у тому числі 45 годин практичного навчання, та включає теоретичні знання щодо принципів, порядку та методик проведення медіації, правового регулювання медіації, етики медіатора, ведення переговорів, врегулювання конфліктів (спорів), а також практичні навички їх застосування.

2. Підготовку у сфері медіації здійснюють заклади освіти, а також організації, що забезпечують проведення медіації, суб'єкти господарювання незалежно від форми власності та організаційно-правової форми, що мають право надавати послуги у сфері медіації або організовувати їх надання відповідно до законодавства.

3. Підготовка у сфері медіації, крім базової, може включати додаткову спеціалізовану підготовку медіатора відповідно до програм навчання, розроблених суб'єктами, зазначеними у частині другій цієї статті.

4. Після проходження підготовки та підтвердження набутих компетенцій видається документ, у якому зазначаються:

1) прізвище, ім'я, по батькові (за наявності) особи, яка проходила підготовку;

2) найменування суб'єкта, що здійснив таку підготовку;

3) кількість годин навчання, в тому числі практичного навчання.

До документа, який підтверджує проходження підготовки, може додаватися опис програми навчання і набутих компетенцій медіатора, а також інші відомості про результати підготовки.

5. Суб'єкти, що здійснюють підготовку у сфері медіації, ведуть та оприлюднюють реєстри своїх випускників, в яких зазначають відомості, передбачені частиною четвертою цієї статті.

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

**ОЗЕРСЬКИЙ
Ігор Володимирович**

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Навчальний посібник

Редактор *А. Бурмус*.
Технічний редактор *О. Петроченко*.
Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *Н. Кардаш*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *О. Мішалкіна*.

Підп. до друку 08.06.2021.
Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 17,43. Обл.-вид. арк. 16,33.
Тираж 300 пр. Зам. № 6206.

Видавець і виготовлювач: ЧНУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50–03–32, 8 (0512) 76–55–81, e-mail: rector@chmnu.edu.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6124 від 05.04.2018.